

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Іванна Гуржій, Олександр Гуржій

Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.

КИЇВ – 2013

Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 284 с.

ISBN 978-966-02-6841-8

У монографії йдеться про те, коли й за яких суспільно-політичних і економічних умов виникло й формувалося купецтво Києва та великої навколишньої території. Наводяться цікаві характеристики та думки сучасників стосовно його професійної діяльності, висвітлюються аспекти структуризації та кількісні зміни, показані етапи законодавчого оформлення статусу й етно-релігійні складові. Описані найважливіші побутові проблеми існування, особливості торгівлі та конкуренції купців протягом XVII–XIX ст. Значна увага приділена дискусійним питанням та історіографії теми.

Книга розрахована на спеціалістів істориків і економістів, а також на всіх, хто цікавиться минулим окремих соціальних груп в Україні.

Відповідальний редактор-академік НАН України **В. А. Смолій**

Рецензенти: член-кореспондент НАН України **О. П. Ресніт**,
доктор історичних наук, професор **В. М. Орлик**
кандидат історичних наук **В. І. Попик**

ЗМІСТ

Список умовних скорочень	4
Попередні зауваги.....	6
Розділ I	
Купецтво очима сучасників і в історіографічному просторі.....	9
Розділ II	
Класифікація, характеристика використаних першоджерел і особливості наукового пошуку	51
Розділ III	
Соціально-економічне становище, джерела формування й етнічний склад.....	64
Розділ IV	
Найважливіші аспекти та проблеми повсякденного життя	105
Розділ V	
Влада й основні організаційні заходи в галузях торгівлі та підприємництва	130
Розділ VI	
Характерні риси й особливості професійної діяльності	170
Розділ VII	
Купці як носії суспільного прогресу: громадянська значущість і моральні заохочення	202
Висновки	219
Термінологічний словник	225
Примітки.....	228

Перелік умовних скорочень

Арк. — аркуш

ДАК — Державний архів м. Києва

Журнал МВД — Журнал министерства внутренних дел

Кн. — книга

Крб. — карбованці

м. — місто

м-ко — містечко

млн. — мільйон

НБУВ. ІР. — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису

оп. — опис

Отд. — Отдел

ПСЗРИ — Полное собрание законов Российской империи

С. — сторінка

с. — село

сл. — слобода

Собр. — собрание

Т. — том

Тис. — тисяча

Труды КДА — Труды Киевской духовной академии

Укр. іст. журн. — Український історичний журнал

Ф. — фонд

ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України
в м. Києві

Ч. — частина

Чтения ИОИДР — Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете

Чтения ИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца

Попередні зауваги

Рівень торгових відносин і стан економіки є найважливішими показниками і компонентами розвитку будь-якого цивілізованого суспільства, які багато в чому визначають напрями внутрішньої та зовнішньої політики уряду держави, зумовлюють ті чи інші стосунки між народами. Купецтво протягом кількох століть було чи не головним, хоча й порівняно не численним, репрезантом торгово-економічних інтересів жителів кількох континентів, безпосереднім (наприклад, у вимогах і зверненнях до влади), або опосередкованим учасником організації “потоків” реалізації предметів споживання, розкоші, культурного збагачення. Без перебільшення можна стверджувати, що у діяльності, соціальному статусі й майновому забезпеченні купців м. Києва та Київщини як у краплині води відобразилися всі ті складні, неоднозначні, а часом кризові процеси та явища, які мали місце не тільки в Україні, а й у Російській імперії загалом від початку нового часу до періоду розкладу кріпосницької системи господарства та інтенсифікації буржуазних відносин. Цей стан слід розглядати як особливо “чутливу” групу людей до будь-яких змін у сферах народного господарства й державного управління, інтеграції та суспільної трансформації. На нашу думку, досвід набутий у прийнятті відповідного законодавства стосовно найбільш економічно активної й соціально “рухливої” частини населення, її оподаткування, а також професійної діяльності цілком можна використовувати й нині, хіба що з урахуванням статусу незалежної України в міжнародному співтоваристві.

Дослідження багатьох аспектів теми актуалізується й їх недостатнім вивченням, а також невирішенням багатьох методо-

логічних питань (зокрема, відсутністю чітких визначень самих понять “купець”, “купецтво”, “торгова людина”, “продавець товарів” тощо).

Розв’язання поставлених у монографії наукових і творчих завдань безпосередньо на прикладі одного з “центральных” міст України та значної за розмірами навколишньої території дозволить розкрити, як нам здається, в усій повноті специфіку та найдетальніші механізми становлення й еволюції національного купецтва, виявити джерела його формування й економічний потенціал, відобразити значущість і місце в функціонуванні всеукраїнського та всеросійського ринків, дослідити соціальну структуру тощо. При цьому, в контексті мікроісторії як наукового напрямку, є можливість показати не лише соціо-професійний портрет “місцевого” негоціанта, а і його культурні вподобання, причини (причому не завжди безкорисливі) благодійності, найважливіші риси повсякденного життя. Крім того, простежується чимало спільного в образах і типах тогочасних торговців з новітніми “бізнесменами”, у проблемах реалізації продукції, які були тоді й існують нині в столиці (територіальне забезпечення та профільне будівництво відповідних споруд; то прихована, то відверта безкомпромісна боротьба за керівництво ринками та місця на них; міська торгівля та влада; охоронна політика стосовно продавця-покупця та гарантія його споживацьких прав; конкуренція і так зване “мздоимство” — хабарництво тощо).

Отже, за допомогою всебічного, поглибленого та комплексного вивчення означених параметрів можна висвітлити в усій повноті історію купців Києва та Київщини, показати їх соціо-професійний тип на тлі повсякденних проблем. До наукового обігу авторами залучено великий масив документального, зокрема й архівного, матеріалу, переважно офіційного характеру чи мемуарного жанру, який і дозволив відобразити істинний портрет тогочасної торгової людини та підприємця. Також уперше в історіографії були виявлені, уточнені й систематизовані (при всій їх неоднозначності та дискусійності) статистичні дані за головними параметрами (чисельність, національний склад,

соціальний зріз, розміри капіталу та майнове забезпечення) функціонування купців. Водночас досліджено вплив позаслужбових зв'язків (протекція, особисті знайомства, родинна спорідненість, використання благодійності та ін.) на їхню професійну діяльність і можливості збільшення доходів. Значну увагу приділено конкретно найбільш вагомим персоналіям.

У нашому контексті, якщо з поняттям “місто Київ” усе складається більш-менш зрозуміло, то термін “Київщина” потребує певного роз’яснення, адже він має історичне походження і в різні періоди його суть відповідним чином змінювалась. Так, у цьому сенсі вже в XVII ст. Київщина охоплювала не тільки прилеглу до міста територію, а й великий наддніпровський регіон (у свідомості сучасників, відповідно визначень першоджерел), що пізніше, згідно царського указу від 18 (29) грудня 1708 р., у числі перших у Російській державі був оформлений у губернію — Київську. До неї (крім Києва), наприклад, входили міста Ніжин, Переяслав і Чернігів. У 1719 р. Київську губернію поділили на 4 провінції: Белгородську, Севську, Орловську та Київську. Отже, в такому випадку можна твердити і про відповідне “звуження” власне географічного змісту “Київщина”. 1781 р. Київську губернію імперський уряд ліквідував, а замість неї створив намісництво. 1797 р. знову виникає губернія в межах Правобережної України: на основі частини повітів Київського намісництва, а також Липовецького, Махнівського, П’ятигірського, Сквирського повітів Брацлавського намісництва та Радомишльського повіту Волинського намісництва.

На початок XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів: Київського, Бердичівського, Васильківського, Звенигородського, Канівського, Липовецького, Радомишльського, Сквирського, Таращанського, Уманського, Черкаського та Чигиринського. В зв’язку з означеними обставинами, автори книги вважали за доцільне, з метою ширших географічних порівнянь і проведення відповідних аналогій, “виходити” за межі лише прилеглої до Києва території, “вузького” розуміння терміну “Київщина”.

РОЗДІЛ І.

Купецтво очима сучасників і в історіографічному просторі

Виникнення та формування купецтва — явища універсальні, притаманні розвитку суспільств усіх цивілізованих країн, де існували обмін продуктами виробництва та обіг грошей. Характерно, що купець проникав насамперед у зовнішню торгівлю, з її ширшими можливостями, і таким чином своєю діяльністю набував (до певної міри, зрозуміло) міжнародного значення, часом й авторитету, принаймні в сфері економіки. При цьому він не лише пристосовувався до наявних соціально-економічних і політичних умов, а й ставав активним учасником вироблення у загальної маси населення відповідних життю нових матеріальних інтересів. Особливо це стає помітним за доби пізнього феодалізму, не кажучи вже про буржуазне (капіталістичне) суспільство.

Правда, так би мовити на місцях, його функції більш чи менш успішно могли перебирати на себе безпосередні виробники (особливо юридично вільне й економічно спроможне козацтво). Інколи в окремих регіонах за сприятливих умов, завдячуючи їх активній торгівлі, потреби в купцях взагалі не виникало. Як це, скажімо, можна було бачити в деяких містах і містечках Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини в XVII–XVIII ст., зокрема й Київщини. Київ же завжди потребував негоціантів.

В ході Національної революції та Визвольної війни, в процесі перерозподілу великої й середньої земельної власності з їх вотчинним натурально-замкнутим господарством, на території

Гетьманщини* переформувалися й торговельні взаємини. Постійно зростаючу потребу в грошах вже міг задовольнити лише ринок, до якого долучалася все більша кількість людності, а серед неї й потенційні майбутні професіонали — купці. Причому зміцнення влади та встановлення порівняної економічної стабільності в країні (наприклад, за І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського) поступово усували умови для надмірних безчинств можновладців і чиновників у цій галузі, невиконання контрактів, штучних розривів зв'язків, тощо. Ставали значно безпечнішими шляхи. Багато з них проходили безпосередньо через Київ. Глобальне утворення дрібних господарств, особливо фермерського типу (скажімо, козацькій хутір), неодмінно вело на ринок їх хазяїв, які без нього вже не могли забезпечити себе всім необхідним. Це явище особливо яскраво проявлялося на Київщині, де невеликі населені пункти гуртувалися навколо давніх міст. Зрозуміло, що не можна купувати, нічого не продаючи, і насамперед власно вироблену продукцію. Потребу в грошах у посполитих і рядових козаків зумовлювало й зростання податків (у кілька разів на кінець XVIII ст. порівняно з другою половиною XVII ст., не кажучи вже про XIX ст.), необхідність утримання не тільки власних збройних сил, а й іноземних армій. Тому-то купецький капітал постійно знаходив нові сфери застосування.

Серед населення по-різному ставилися до діяльності купців. Насамперед тому, що вона часто-густо супроводжувалася негативними суспільними явищами: хабарництвом, лихварством, зростанням визиску посполитих тощо. Зокрема різко негативну оцінку їй дав видатний український письменник-полеміст з Львівщини Іван Вишенський (народився між 1545 і 1550 рр. — помер після 1620 р.). У памфлеті “Обличение дьявола миродержца” він устами диявола висловився так: “Если хочеш идолопоклонником, сребролюбцем и лихоимцем быть, я тебе мытником, купцем и карчмарем учиню; там твою волю и прагнення забавлятися доколя сдохнеш, привяжу”¹. І далі: “Даш

* До складу якої входив і Київ з навколишньою територією на правому й лівому берегах р. Дніпро.

ли зась, диаволе, купцем, лихоимцем, мытником, и карчмарем быти, да тим лихоимством и уражением розум свой погребу и ослеплю”².

Зосередження в руках купців великих багатств, на думку І. Вишенського, обумовлювало панування шляхти в Речі Посполитій, яке він називав “мантатством и здирством”³.

Разом з тим, не можемо повністю погодитися з твердженням сучасного дослідника джерел з історії ярмарок Південної України А. Бойком, що протягом усього середньовіччя існувало тільки упереджене, негативне ставлення до тих, хто набув великі капітали торговими операціями, а не власною працею. “Особливо гостро стояло питання щодо ставлення до торгівлі та торговців, — наголошував учений, — у аграрних та військових суспільствах. Для них взагалі у торгівлі був присутній бруд, неподобство та ганебність. Торговці — це породження нечистої сили”. І далі: “...Торговець робив шкоду усім через обман, адже правочин, у який він *втягував невинну душу покупця*, був освячений нечистою силою”; “занапащав не тільки свою душу, а й душу того, хто купував, хто знаходився поряд”⁴. Отже, вчений звернув свою увагу лише на негативні оцінки, які існували стосовно торговців узагалі в тогочасному суспільстві.

А втім були й інші погляди. Так, російський економіст і публіцист, ідеолог купецтва Іван Посошков (1652–1726) вважав, що торгових людей “в ничтожность повергать не надобно”, бо без них “никакое, не токмо великое, но ни малое царство стояти не может”. На його думку, купецтво було “воинству товарыш”, бо коли останнє воює, то перше “помагает и всякия потребности им уготовляет”. А тому про них “попечение неоскудное надлежит имети”. Він наголосив: “Яко бо душа без тела не может быти, тако и воинство без купечества пробыть не может; не можно бо и воинству без купечества быть, ни купечеству без воинства жить”⁵.

І. Посошков засуджував тих “несмысленных” осіб, які “купечество ни во что ставят и гнушаются ими и обидят их напрасно. Нет на свете такова чина, коему бы купецкой человек не потребен был”. Тому російському купецтву, якого особливо багато знаходилося на той час і у Києві, слід було “дать торг

свободной”. Правда, під свободою автор розумів усунення для них будь-якої конкуренції: не лише з боку іноземців, а й “своїх” представників інших станів. Він пропонував заборонити торгівлю всім тим, хто не був купцем. Щодо зарубіжних “гостей” характерне таке його твердження: “Для нас хотя вовсе они товаров своих к нам возить не будут, мы можем прожить и без их товаров, а они без наших... и десяти лет прожить не могут”.

I. Посошков був прибічником поповнення купецтва за рахунків представників інших прошарків населення без обмежень, але при наявності в них певного мінімуму коштів. За порушення цього передбачався великий штраф.

В супереч такій думці, про доцільність заборонити дворянам і селянам торгувати ратували в Російській імперії й чиновники, зокрема, радник з економічних питань Філіппов у своєму проекті, представленому Петру I.

Заслуговує на увагу пропозиція Посошкова про встановлення однакової ціни на певні товари в різних магазинах — від першого до останнього⁶. “Уставленная цена” і якість товарів малися забезпечуватися суворим наглядом за цим відповідальних осіб.

Він вважав, що купівлю-продаж іноземним купцям слід здійснювати лише з дозволу спеціально призначеного “командира” і за ціною, визначеною торговою “компанією”. До останньої могли входити не тільки багаті люди, а й з середнім достатком і, навіть, “маломощні”. Причому купці повинні один одному допомагати, щоб “до нищеты никого не допускали”. Державна казна і ратуші мали позичати на торгові операції гроші під проценти.

Боротьба за міжнародні ринки збуту товарів існувала на той час у багатьох країнах і широко пропагувалася меркантилістами.

I. Посошков дуже применшував значущість торгівлі іноземними купцями, ставився до них упереджено. “Сие странное дело, — писав він, — что к нам приехал с своими безделками, да нашим материальным товарам цену устанавливают нискую, а своим цену ставят двойную, а иным товарам и выше двойной цены... И, приехав, они, иноземцы, засунут сильным персонам подарок рублев во сто — другое, то за сто рублев сделают они,

иноземцы, прибыли себе по миллиону, почему что беря не ставили купечества ни в яишную скорлупу, бывало на грош все купечество променяют”⁷.

Ми навели найхарактерніші погляди відомого економіста щодо російського купецтва кінця XVII — першої чверті XVIII ст. Проте певною мірою вони стосувалися й українців, особливо Києва та Київщини, на територію яких найшвидше поширювалися імперські порядки, сфера діяльності царських вельмож, зокрема, з 1708 р. київського губернатора.

Важливим аспектом для з’ясування означеної проблеми є політика стосовно купецтва гетьманського правління і, насамперед, Б. Хмельницького, який її започаткував у межах Української держави.

Від самого початку на Правобережжі й Лівобережжі, а також безпосередньо в Києві, який ніби “міст” поєднав обидва регіони, вища влада з метою заохочення до торгівлі видавала універсали про охорону торгових людей, їх майна, дозволяла їм користуватися привілеями при купівлі-продажу, передавала міщанам право на збори від торгівлі тощо. Нерідко купецтво на пільгових умовах у містах користувалося спеціальним інвентарем, житловими будівлями, складами та ін. Йому дозволялося спорудження нових торгово-промислових приміщень. Особливо яскраво це проявлялось у Києві.

Принципова різниця від заходів царського уряду полягала в тому, що Б. Хмельницький своєю економічною та соціальною політикою сприяв формуванню купецтва з українців. Гетьманом були задоволені вимоги про право контролю за торговою діяльністю іноземців і сплату ними митного податку, від якого звільнялися місцеві купці. Проте, щоб не звужувати міжнародну торгівлю, уряд Гетьманщини дозволяв негоціантам прибулим із-за кордону після сплати 2% ввізного мита вільну торгівлю своїм товаром у містах України*. Вивізне мито також становило 2% від вартості наявних у купців товарів⁸. Цікаво, що схожий поря-

* Зокрема володарь булави видав 10 жовтня 1656 р. відповідного змісту універсал міщанам Козельця — від 1654 р. сотенного містечка Київського полку.

док був встановлений і в сусідній Московії Торговельною уставною грамотою 1654 р.⁹

Значних пільг на території Української держави від тоді набули грецькі та деякі інші іноетнічні купці, які займали особливе місце серед торгуючого люду.

Поступове розширення прав українського купецтва продовжувалося до правління гетьмана І. Скоропадського, під час правління якого Петро І практично звів нанівець вільну торгівлю¹⁰.

Яскраво виражених рис спроби захистити вітчизняних купців і взагалі торгівлю місцевого люду набули в політиці І. Скоропадського та Д. Апостола. До них надходили численні скарги про встановлення надмірних мит, “приватних и протчих вимислних” здирствах чиновників Речі Посполитої та Російської держави. Тому вони неодноразово зверталися з цього приводу в Колегію іноземних справ Росії, просили видати відповідний царський указ, який би на міждержавному рівні належним чином регламентував зовнішню торгівлю Гетьманщини з Річчю Посполитою*. На території останньої, — писав імперському урядові Д. Апостол у 1729 р., “когда купцы малороссійскіе ходят в Шліонск и в Кгданск** через Полшу, брали у них лишніе вратки и задержуют бывало их малороссіян на митах не без трудности и не без шкоди”¹¹. Названі володарі булави в категоричній формі забороняли кривдити купців з Речі Посполитої, відбирати в них крам, тощо. Особисто І. Скоропадський звертався до впливових польських можновладців, навіть до короля, надсилав дарунки до російських резидентів у Польщі, щоб ті прихильно ставилися до інтересів українського купецтва на території іноземної держави. У відповідь йому неодноразово офіційно обіцяли: “...о обидах малороссійским купцам в

* Впершу чергу це стосувалося Києва, який на той час вже перетворився на прикордонне місто, що межував з володіннями Польщі.

** Маються на увазі важливий торговий регіон у XVII–XVIII ст. Шлезьк (польське Шльонськ) — Сілезія та місто Гданськ (Польща).

Польше учиненных... будет говорено и требовано в том сатисфакції”¹². Проте реально нічого не змінювалося на краще.

Яскраво проявилось ставлення до купецтва в ході діяльності Комісії по складанню Нового Уложення (1767–1768). Так, депутат від м. Яранська (Казанська губернія) І. Антонов, до якого приєдналися депутати ще від 16 міст, запропонував статус купців зрівняти з поміщицьким і, зокрема, дозволити їм володіти кріпаками, адже селяни, яких ті наймали з різних відомств для роботи, коштували дуже дорого (“велику ціну”)¹³. Депутат від м. Серпейська (Калузька губернія) Р. Глишков вважав за краще для розширення комерції й справності торгів купецтву 1-ої гільдії надати право на купівлю кріпосних робітників у кількості від 3-х до 5-ти душ¹⁴.

Депутат же від козаків Слобожанщини, сам козак (служив у Хоперській фортеці) А. Алейніков, навпаки, категорично наполягав на забороні купівлі кріпаків не тільки купцям, а й “приказним людям” і козакам. А тих, які вже ними придбані, пропонував “відписати на їх імператорську величність”. Він вважав, що коли багаті купці “накуплять” собі земель (сіл), то полишать торговий промисел, доведуть до відчаю кріпаків¹⁵. А. Алейніков також виступав проти купецької монополії та заборони селянам торгувати своєю продукцією. Це, на його думку, викликало б небажане зростання цін на сільськогосподарські продукти та ремісничі вироби¹⁶. Депутат відстоював вільну торгівлю, котра велася через “малоросійські” митниці з європейськими та азійськими державами, що, безперечно, відповідало інтересам українців¹⁷. Ратував за позитивне вирішення проблеми торгівлі з Кримом, бо вважав її не тільки економічною, а й стратегічною. Його позицію в цьому аспекті підтримували практично всі провінції Слобідської України¹⁸.

Дещо інакше ставився до вирішення проблеми інший ідеолог купецтва — Михайло Чулков (1743–1793), з різночинців, який здобув освіту в гімназії при Московському університеті та певний час працював у Комерц-колегії разом з О. Радішевим. Його головну економічну працю “Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних

времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия” (1781–1788) становлять 7 томів (21 книга). В ній, наповнений багатим фактичним матеріалом, подано систематизовану історію російської промисловості й торгівлі через призму інтересів купців, їх взаємини з урядом і міщанством. Торгові люди дуже позитивно поставилися до її появи й оцінили, а купці Голикови за свій рахунок розіслали першу книгу першого тому в кожний магістрат і ратушу Росії.

Безперечно, знали про неї і в Україні, в Києві...

Автор був переконаний у тому, що купецтво в імперії, маючи на “озброєнні” його план “Великороссийской коммерции”, зможе надійно використовувати свій капітал¹⁹. Роль купецтва у розвитку країни, на його думку, дуже значна. “Безсильное государство, — писав він, — ничем в силу так не приводится, как земледельством и купечеством, к коему принадлежат и рукоделия: то всякое богатство, не из сих двух источников истекающее... можно почитать за некоторой род подати, которая аки бы у коммерции и земледельства отнимается, и следовательно в оных прилежание и работу останавливает”²⁰. На противагу меркантилістам, Чулков вважав, що без торгівлі з іноземними країнами Росія зможе не лише існувати, а й “розквітати”, бути могутньою і багатою, коли власні мануфактури і фабрики утримувати в “цветущем состоянии”. Тоді її населення зможе повністю задовольнити свої потреби, навіть “внутренним отправлением торгов из одной провинции в другую”²¹.

Становище і добробут торгових людей Чулков однозначно пов’язував з налагодженням процесу виробництва: “Число и счастье купцов зависит от числа и счастья рукоделия”²². Одночасно він вважав, що уряд Катерини II недостатньо забезпечує незалежність внутрішньої торгівлі. Ним негативно сприймалася ідея існування компаній-монополістів, бо вони, з одного боку, обмежують свободу конкуренції, з іншого, — збагачують лише невелику частину купців за рахунок “слабокапитальных”. Це

положення знаходило своє яскраве підтвердження і в Києві другої половини XVIII–XIX ст.

Чулков також невдоволено зазначив, що “купцы у дворянства в презрении, их дети в числе подлаго народа почитаются, и между прочим в солдаты набираются; и потому они стыдятся своего состояния, стараются о получении честнейшого чина, хотя сие и обществу и им самим вредительно”²³.

Автор “Исторического описания российской коммерции...” на підставі конкретного фактичного матеріалу прийшов до висновку, що за ліпше було б, коли “выключая одних упражняющихся в нижнем классе коммерции, и мелочною продажей торгующих, всем подданным... доступ ко всем чинам отворен быть имеет”²⁴.

Міркування М. Чулкова переконливо свідчать, що в кінці XVIII ст. клас буржуазії, який зароджувався як нова економічна сила, ще не вступив у гострі протиріччя з дворянством, поміщиками взагалі, а, навпаки, прагнув пристосуватися до пануючих в імперії порядків.

В. Новгородцев — автор “Географічного опису міста Києва з додатком опису Києво-Печерської лаври і всіх до неї належних місць, різних відомостей про київські монастирі та церкви й географічного опису всього Київського намісництва взагалі...” (1775–1786) поділив купців на дві групи: “капіталістів”, що мали капіталу не менше 500 крб. Та “інших”, “скільки хто возможен по своему достатку”²⁵.

І. Переверзєв, який у кінці XVIII ст. склав “Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою”, проводив думку, що торгівлею мають займатися лише професіонали в містах, бо всяка інша — “по многим казенным и владельческим селениям” — лише наносить шкоду. Така “вольность торговцев, — писав він, — преселяющих куплю и продажу из городов в слободы и в монастыри, тягостно стесняет разпространение законной торговли, городам естественно подобающей”. І далі: “Сей подрыв разрушает существо городов, отъемля жребий у нарицающихся гражданами”²⁶.

Представлена нами палітра типових для XVII–XVIII ст. поглядів на купецтво хоча і не повна, але дає достатню уяву, як

саме ставилися до нього різні представники суспільства і в Україні, і в Росії.

Історія купецтва на українських теренах не лише своєрідна, а й унікальна, коли вивчати її на загальноєвропейському тлі. На процес його формування як стану неабияк впливало перебування українських регіонів, зокрема Києва й Київщини, протягом тривалого часу в складі різних держав: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії та ін. Це зумовлювало:

- відсутність у нього чіткої й стійкої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками;
- здебільше усунення “торгових людей” від політичного керівництва в країні;
- неможливість займати адміністративні посади вищих і середніх ланок;
- підпорядкування (часто-густо змушене) національних і економічних інтересів купців вимогам представників інших (“пануючих”) етносів;
- соціальну “розпорошеність”, тобто юридичну невизначеність їх серед інших станів.

В історіографії практично відсутні спеціальні праці з цієї тематики. Вона висвітлювалася дослідниками головним чином побіжно і переважно в контексті з’ясування основних етапів розвитку торгівлі в кінці XVIII–XIX ст., тобто коли в Російській імперії, куди входила і значна частина українських земель, почалося активно розроблятися законодавство стосовно цієї верстви населення.

Коли ж концептуально говорити про різні погляди вчених на проблему, то можна констатувати, що вони в основному є такими:

1. Визнання наявності вітчизняного купецтва протягом усього середньовіччя та нового часу без врахування, існувала в них чи ні організація (гільдії);

2. Твердження про відсутність цього стану серед населення Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини, не кажучи вже про Київ і Київщину в XVII–XVIII ст.;

3. Фіксація у період, що досліджується, на території трьох регіонів дуже обмеженої (“недостатньої”) кількості корінних “торгових людей”.

Виходячи з позицій 2 і 3, деякі суспільствознавці та економісти взагалі заперечували можливість складання буржуазних відносин на той час на національному ґрунті, або ж твердили, що вони розвивалися лише завдяки російським чинникам, зокрема діяльності в Україні фінансово сильних купців з Московії, які зосереджували у своїх руках головні важелі й торговий капітал на території всіх українських земель, що входили до складу імперії.

Такий підхід до проблеми мав місце вже в документах і працях кінця XVIII ст. Так, Опанас Шафонський (1740–1811) у своєму відомому “Чернігівського намісництва топографічному описі” (1786) зазначив, що в Україні мало місцевих купців, а “весь торг красных и мелких товаров состоит в руках великороссийских”. Правда, автор також писав, що “по городам, особенно в Киеве, и есть из природных тамошних купцы, мелким разным товаром торгующие, но в сравнении великороссийских, они весьма малое и не достаточное количество составляют”. На його думку, в українських купців капітал на той час не перевищував 30 тис. крб. Хоча наведені ним же самим дані спростовують таке твердження.

Автор опису м. Харкова 1767 р. з цього приводу зазначив так: “...Как сей город населен малороссийским вольным народом, то в нем купечества”, що б поділялося на “гильдии против великороссийских городов не имеется”. Інший тогочасний документ зафіксував відсутність купців у м. Сумах, де торгівля зосередилася в руках “військових обивателів”²⁸. У 1781 р. В. Зуєв пояснив малочисельність місцевого купецтва змішаним характером проживання населення в містах, де кожен городянин був “и обыватель, и пахарь, и купец, и садовник, и службу управляющий житель”²⁹. В “Описании Слободско-Украинской губернии 1802 г.” йшлося про те, що справжніх купців у краї було мало і вийшли ті з Росії, “а следуя примеру оных из слободских поселян многие записались в гильдии”³⁰.

Стосовно слобідського регіону “Топографическое описание Харьковского наместничества” (1788) засвідчило: “Торговый промысел вообще во всех украинцах примечается, но торговля их, хотя и второй руки, есть домовая, располагаемая больше к пристойному пропитанию, а не к обогащению”³¹.

Проте слід зазначити, що купці й військові обивателі, наприклад, м. Харкова, купуючи в російських містах різний товар, продавали його потім на досить великі суми, зокрема: залізо та вироби з нього, взуття, дерев'яний посуд, кінську упряж — до 40 тис. крб.; вино, фарфоровий та кришталевий посуд, продукти — до 30 тис. крб.; рибу та ікру — до 165 тис. крб.; місцеву худобу російським і українським, в тому числі й київським, купцям — до 90 тис. крб.; слобідське сало, кожу, овчину, віск, мед тощо в Харкові — до 200 тис. крб. “с кредитом сверх того”³².

З наведених уривків можна зробити висновок, що для т. зв. тамтешніх купців торгівля була, принаймні, не єдиним засобом для існування. Тоді що: ремесло, сільське господарство, підневільна праця посполитих? Якщо так, то це ще були “не-справжні” купці в розумінні їх статусу в середньовічній Західній Європі.

Проте відомо, що вже за доби Київської Русі купецтво було певною мірою організаційно структуроване. Це зафіксували давньоруські джерела, конкретні літературні пам'ятки. Зокрема, про “купцов русских” — они ж есть племя из славян”, писав арабський географ, начальник пошт багдадського халіфа Ібн-Хордадбе (IX–X ст.) у “Книзі шляхів і держав”³³. Зовнішню торгівлю слов'ян схарактеризував і описав її шляхи візантійський імператор Константин Багрянородний (905–959) у праці “Про управління державою”³⁴. На той час у Києві, на Подолі (при церкві Пирогощі), навіть функціонувало об'єднання хлібо-торговців.

* Якщо вірити перекладу XIX ст. “Сказань” давніх мусульманських письменників про південних слов'ян.

На думку вітчизняного історика й економіста І. Рознера, появу на Русі купецьких корпоративних організацій — гільдій зумовив власне розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Стратегічними цілями таких спілок стали: об'єднання зусиль у боротьбі з можновладцями за пріоритет у торгівлі (скажімо, в межах певного міста), взаємодопомога та захист власних інтересів тощо³⁵.

Упорядники загалом чудового й оригінального збірника документів “Торговля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина” (К., 1990) під визначенням “купець” або “українські купці” об'єднали фактично всіх торговців, які мали за мету “одержання прибутків”: “братів-співгородян”, “напарника зі Смотрича”, “єврея з Луцька”, “шевців луцьких”, різних “міщан і жидів”, козаків та інших представників населення. Хоча в документах купці нерідко чітко відмежовані від решти. Так у витязі із судового листа в спорі київських міщан і воєводи кн. Дмитра Путятича від 14 травня 1499 р. читаємо: “...Напервеи, што жаловал князь Дмитреи на вас, штож коли которыи купцы, а любо казаки приходят до Киева и становятся в мещан на подвории и тыи мещане обещивали их воеводе киевскому, и вы тыми разы тот вряд за себе были взяли”³⁶.

В деяких актових книгах городского уряду другої половини XVII ст. окремі “славетні” (заможні) особи визначені одночасно як міщанами, так і купцями³⁷.

І все ж таки. Хто ж такі купці й яким був їх статус у суспільстві?

Здавалося б питання досить просте, а тому вимагає (передбачає) й конкретну відповідь. Проте, в історіографії перше виявляється настільки невизначеним, а погляди істориків на нього діаметрально протилежними, що годі й шукати в них щось спільне.

В кінці XIX ст. у Російській імперії була поширена думка, що купцями в середні віки вважалися лише ті особи, які входили до гільдій. Класичним вважалося їх визначення у французькому торговому кодексі 1807 р. (тобто — Наполеона): всі, хто “здійс-

нює торговельну діяльність і для яких вона є постійним засобом існування”. На той час у Німеччині офіційне (законодавче) поняття “купець” поширювалося на будь-яку фізичну чи юридичну особу, котра займалася торгівлею (у вигляді “промислу”). “Купцями” також вважалися всякого типу акціонерні компанії та товариства, незалежно від головних їх завдань і мети. Фактично це поширювалося і на державну казну, бо вона укладала відповідні угоди. Цікаво, що і заміжня жінка мала право вести постійну торгівлю, але з дозволу свого чоловіка. Отримавши його, дружина ставала більш-менш самостійною при підписанні актів купівлі-продажу. До купецтва зараховували також ремісників, які закупували за власний кошт сировину, виготовляли з неї вироби (скажімо, чоботи, хліб...), а потім їх продавали. Проте, ті з них, які переробляли сировину “чужу”, не вважалися купцями (наприклад, красильники).

В результаті у влади виникла необхідність чітко відокремити осіб, що займалися дрібними промислами від “справжніх” купців.

Схожа проблема виникла в середині XVIII ст. у Гетьманщині.

Зокрема, і це важливо зазначити, описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. вже визначали окремо приналежність до купецтва чоловіків і жінок. Так, на той час у межах території Чернігівського повіту значилося серед купців другої гільдії 12 чоловіків і 11 жінок, а третьої гільдії — 642 чоловіка та 618 жінок. Причому і серед посполитих, як зафіксував “Топографічний опис малоросійської губернії 1798–1800 років”, (отже це стосувалося і Києва та Київщини), “женской пол сверх полевой работы упражняется в рукоделье: пряжу льну, конопель и шерсти для употребления на свое одяганіе и частію на продажу; по местечкам же занимаются торгом в лавках мелочными товарами и съестными припасами”³⁸.

О. Левицький, вивчаючи судові справи Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., виявив у них нерідкі суперечки між чоловіками та жінками в процесі купівлі — продажу різних товарів³⁹.

В Західній Європі заборонялося займатися торгівлею значним урядовцям, духовенству, офіцерам. Власне грошові накопичення купців і лихварів стали однією з передумов виникнення капіталізму в західних країнах, що яскраво видно на прикладах Італії, Голландії, Англії, Франції й т.д. Тут набагато раніше, ніж в Україні розвинулася ціла мережа банків і торгових компаній⁴⁰.

Очевидно, саме це і дало підстави бельгійському історикові А. Пиренну (Pirenne, 1862–1935) стверджувати, що купецтво стало головною рушійною силою економічного розвитку феодальної Європи, а також зумовило основний фактор зростання середньовічних міст⁴¹. Останню тезу наполегливо відстоював і німецький історик, економіст Ф. Рьоріг (Rörig, 1882–1952)⁴². Він запропонував теорію, згідно якої деякі міста середньовічної Німеччини в організаційному порядку засновувалися консорціумами купців.

У радянській історіографії праці названих дослідників досить широко критикувалися, а їх деякі теорії були визнані помилковими.

Фактично одночасно історичну роль купецтва та значущість його капіталу певною мірою перебільшували О. Богданов, І. Скворцов-Степанов, М. Покровський. Критикуючи їх погляди, “справжня” марксистська історична наука все ж таки визнавала діяльність цього стану як умову “нормального руху суспільного відтворення”.

У російських давніх актах фігурували два основних визначення: “купец” і “торговец” (або тотожні останньому — “торгующий”, “производящий торговлю”, на Лівобережжі і в Києві — “купеческим промыслом бавящийся”). Цікаво, що в Росії були “купці”, які безпосередньо вже припинили торговельну діяльність (“отцы семейства”, що передали справу синові чи синам). На початкових етапах, як це видно з джерел, відокремлення купецького стану йшло досить повільно й зі значним “запізненням”, бо простежується лише з кінця XVI ст. Тоді найзакордонніше російське купецтво, представлене головним чином гостинною та суконною “сотнями”, почало набувати ознаки станової організації й відігравати, хоча й порівняно слабу, але

політичну роль (зокрема, беручи участь у Земському соборі)⁴³. На той час уряд Московії відчув нагальну потребу в “лучших” торгових людях, не довіряючи “приказним”. Вимагало цього і розширення податкової системи в торгівлі. На кінець XIX ст. російське законодавство у визначенні терміну “купець” практично вже у всьому співпадало із західноєвропейським.

Одним з перших істориків, хто визначив характерні риси “малоросійського” купця, виявив його відмінність від російського, став уже згадуваний вище “класик” досліджень торгівлі на українських ярмарках І. Аксаков (1823–1886). При цьому цікаво зазначити той факт, що свою оригінальну працю на цю тему він видрукував “на утримання” (кошти) санктпетербурзького купецтва⁴⁴. А особисто вчений був дійсним членом імператорського Російського географічного товариства. Зокрема автор вважав, що в Україні не існувало такого різкого поділу на стани за видами “занять”, як у Росії, а також різниці між “станом освіченим” і простим народом. “У нас побут купецький, стикаючись з вищими класами суспільства, — наголошував дослідник, — і в той же час близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві. Незаможний пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин, всі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в галузі почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) — однаково притаманні всім малоросіянкам і приховують недолік освіти, — тоді як у Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряді жінок інших станів. У Росії — істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії — всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній, до Петровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий⁴⁵.

Одним же з перших, хто спеціально висвітлив історію Києва та його околиць від раннього середньовіччя до початку XIX ст. став М. Берлінський (1764–1848.). У своїй праці “Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного” (СПб., 1820), зокрема стосовно початку XIX ст. він змалював зовнішній вигляд столиці. Щоправда, при цьому майже не звернув увагу на її повсякденне та економічне життя, діяльність місцевого купецтва. В свою чергу, київський губернатор І. Фундуклей навів важливі дані щодо останнього за першу половину століття, окремо розрізнивши його на дві статті: купці чоловіки та жінки⁴⁶.

Приблизно у той самий час побачили світ дві важливі праці російських істориків П. Іванова та О. Семенова. Перший ретельно розглянув соціальний статус і “зобов’язання” перед державою купців — співвітчизників, а другий навів конкретний фактичний матеріал про зовнішню торгівлю та розвиток промисловості від середини XVII ст. до 1853 р.⁴⁷ Наприклад, Семенов описав деякі труднощі транспортування товарів по Дніпру в межах Київщини⁴⁸.

Про умови торгівлі й побут, який існував на київських контрактах, написав і в 1900 р. опублікував у Санк-Петербурзі спеціальну студію польський дослідник і публіцист Генріх Улашин⁴⁹. Однак місцеві негоціанти не стали в ній об’єктом висвітлення. Його увагу більше привернули, зрозуміло, представники польської національності. Побіжно про євреїв і їх торгівлю в межах Київщини кінця XVIII ст. написав, а потім надрукував статтю на сторінках “Киевской старины” І. Житецький⁵⁰. Схожий за змістом праць обох названих авторів історичний матеріал, але протягом 1654–1855 рр. і на багатовісний ґрунтовніший джерельний основі подав у своїй монографії В. Іконников. Однак слід зазначити, що в ній мають місце помилкові або не зовсім точні посилання на використані документальні й історіографічні джерела, деякі фактологічні помилки, сюжетні повтори, не чітко структуризований предметно та хронологічно виклад матеріалу тощо. А це, в свою

чергу, помітно ускладнює сприйняття й аналіз змісту в цілому цікавої спеціальної (тематично) роботи⁵¹. Окремих з означених аспектів торкнувся й К. Фоменко на шпальтах часопису “Киевские епархиальные ведомости”⁵².

В. Аскоченський, описуючи функціонування Києво-Могилянського колегіуму (академії), навів важливі кількісні показники стосовно співвідношення купецьких будинків з іншими житловими спорудами в Києві наприкінці XVIII ст.⁵³ На підставі його даних, нам вдалося встановити, що на той період купці становили близько 0,7% від загальної кількості городян. Отже, можна без перебільшення твердити: становлення цього стану в місті та його еволюція активно розпочалися лише на початку наступного століття. Деякі схожі моменти мають місце і в статті В. Горленка про Київ у 1799 р., де читача намагаються переконати в тому, що “города”, як такого, — “справжнього”, ще не існувало⁵⁴. П. Лебединцев, І. Каманін і О. Левицький ввели у науковий обіг значний фактичний матеріал про кількісне зростання купецтва на Подолі в окремі роки, обґрунтували як саме воно і, за рахунок яких представників формувалося (наприклад, вихідців з різних місцевостей України, Росії, Польщі, Франції й інших країн), описали його оподаткування та зловживання, а також функціонування купецьких і міщанських “товариств” у Києві⁵⁵.

Фактично майже не висвітлювалась, у радянській історіографії тема з минулого купецтва м. Києва та Київщини XIX ст., за винятком деяких побіжних студій і синтетичних праць. Так, у 1920–1930-х у напрацюваннях про роль вітчизняного господарства в економіці Російської імперії й характер українсько-російських торгових відносин частково йшлося і стосовно національного складу купецького стану в “Малоросії”. Причому, такі вчені, як О. Варнеке, О. Оглоблін (Оглоблін), М. Слабченко, відстоюючи положення про наявність певної автономії української економіки, разом з тим писали про малочисельність місцевого купецтва на всіх етапах його розвитку, а від кінця XVIII до початку XX ст. — про практичне злиття (в статусі, торгових інтересах, навіть у використанні мови) з російськими⁵⁶.

В. Щербина висвітлив адміністративне вирішення господарських справ у місті (прибутки, видатки, борги та повинності городян), оповів про створення (1805 р.) і діяльність спеціальної комісії з представників усіх станів “київської людності”, підзвітної Казенній палаті та губернаторові. Також писав про переорієнтацію торгівлі з Печерська на Хрещатик після пожежі 1811 р.⁵⁷

Деякі методологічні проблеми, правда, з порівняно обмеженим використанням джерел, спробували вирішити тоді Д. Бованенко, М. Волобуєв й І. Бровєр. Хоча основну увагу вони приділили загальним тенденціям в економіці України означеного періоду, порівнянню чи протиставленню її загальноімперській⁵⁸.

Важливі оціночні характеристики та судження щодо означених у нашій монографії аспектів містяться в студії К. Антиповича. Зокрема він наголосив на тому, що *вивчаючи минуле Києва, можна не лише краще зрозуміти, а й пояснити багато моментів з української історії взагалі*. “Тим-то кожен історик України, — зазначив учений, — завжди зупинявся над дослідженням історії Києва і цим робив свою вкладку до загальної скарбниці культурних надбань людства взагалі, української культури зокрема”⁵⁹. Серед науковців К. Антипович виділив здобутки в цій царині Антоновича, Іконнікова, Каманіна, Андрієвського та деяких інших. Також названий автор звернув увагу на те, що коли Павло I у 1796 р. повернув Києву весь його попередній статус, то той вже не відповідав умовам часу, бо в місті змінився не лише склад людності, а й почався “процес денаціоналізації міщанства”. Погоджуючись з думкою В. Щербини, Антипович обґрунтував тезу про те, що за тодішніми “гарними формами не було вже серйозного змісту”. Причинами такого явища стали, з одного боку, — “централістична” політика царського уряду, який не міг і не бажав залишити автономності міста; з другого боку, — наявні в магістраті надмірні зловживання, котрі вже давно викликали підозру вищої влади. Укази уряду 1830 і 1831 рр. учений охарактеризував, як безпосереднє втручання в фінансові справи магістрату, а від 23 грудня 1834 р.

про реорганізацію управління Києва та від 8 березня 1835 р. про пільги місцевим купцям (конкретно про них мова йтиме далі), — як надання переваги російським негоціантам. З його погляду, *події в місті яскраво відображали загальноімперські тенденції по всій інкорпорованій Україні*. А їх “провідниками”, зокрема, стали такі міські голови, як купець-старовір Парфеній Михайлович Дехтерьов і його наступники — Єлисеєв, Бухтев, Ходунов та інші⁶⁰.

У радянській вітчизняній історіографії до кінця 60-х років ХХ ст. головним чином панувало таке тлумачення зазначених аспектів. Купецтво, як клас (!), виникло за рабовласницької доби внаслідок суспільного поділу праці і розвитку товарного виробництва (!!). Причому, в процесі останнього купці неодмінно експлуатували селян (?). За феодальних відносин їх становище (вже не “класові”?) інтереси захищалися різними корпораціями, союзами і гільдіями. Тоді за купецтвом визнавалася лише певна роль “у створенні деяких передумов виникнення капіталізму”, але, разом з тим, велике значення в первісному нагромадженні капіталу. Причому неодмінно наголошувалося, що з розвитком капіталізму торговельний (купецький) капітал поступово втрачав свою економічну та політичну самостійність і його функції зводилися до “обслуговування” промислового капіталу. В зв’язку з цим втрачало своє незалежне значення (?) як клас (чи все-таки стан?) і купецтво, бо перетворювалося на частину буржуазії (як класу?).

Як стверджували деякі тодішні історики, в Київській Русі (до середини ХІ ст.) купці — або “гості” — це добре озброєні князі й дружинники, котрі нерідко поєднували торговий промисел з грабіжництвом і воєнними нападами*. І лише згодом (приблизно з середини ХІ ст.) з’являються серед них професіонали, здебільшого міські торговці, зв’язані діяльністю пере-

* Характерно, що терміни “гості”, “інститут гостей” І. Джиджора застосував і стосовно першої половини ХVІІІ ст. Під “гостями” він розумів великих російських “експортерів” в Україні // Джиджора І. Назв. праця. — С. 31.

важно в межах своєї країни. На думку В. Яковцевського, на той період торгівля мала за мету перетворення вже награваного з однієї натуральної форми в іншу, а безпосередньо для купця — була засобом грабунку та наживи⁶¹.

Задовго до нього В. Ключевський прийшов до висновку, що, власне, данина, яку збирав київський князь (зокрема Ігор) як правитель, була основою торгового обігу, живила зовнішню торгівлю Русі. Причому князь, ставши вже господарем, не переставав залишатися “озброєним купцем”⁶².

А за переконанням П. Рудченка, на той час торгівля взагалі здійснювалася без участі купців, бо такого “спеціального класу чи стану” зовсім не існувало⁶³. М. Рожков писав: торговельна діяльність була справою виключно одних суспільних верхів — князів, дружинників і невеликої групи городян, основна ж маса населення не брала в ній ніякої участі тому, що не продавала, а віддавала безкоштовно (у вигляді данини) різні продукти⁶⁴. Тобто, додатковий продукт виробників ставав товаром тоді, коли був вже відчужений.

На “змішаний” характер торгівлі купців у Російській державі XVII–XVIII ст. звернув увагу М. Костомаров. Зокрема, він зазначив, що декілька купців могли складати свої капітали до купи, кожний з своєю частиною. До них нерідко приєднувалися (приставали) стрільці, козаки та різні служиві люди⁶⁵.

Історики та економісти марксистського спрямування, в першу чергу радянські, звичайно, виходили з положення про те, що *джерелом прибутків, а отже і збагачення купців, були неоплачувана чужа праця та її присвоєння, тобто експлуатація*. Безпосередньо ж на них працювали за платню прикажчики та візники товарів. Однак, будучи найманими робітниками, ті не могли стати домінантою в створенні торгового капіталу своїх господарів. Його зростання забезпечували безпосередні виробники власною працею і, насамперед, найчисельніший стан феодальної доби — селянство. Суспільні взаємини купця і виробника в історіографії класично характеризувалися так: перший виступав як власник коштів і покупець, а другий — як власник товарів і продавець. Матеріальним “стимулом” для їх

стосунків ставала ціна на товари, а економічна зацікавленість, як і всякої купівлі — продажу у всі часи, визначалася нееквівалентним обміном. К. Маркс про це писав: “Дешево купити, щоб дорого продати, — ось закон торгівлі. Отже, це не обмін еквівалентів”⁶⁶.

Виходячи з цього, В. Яковцевський твердив: 1) обмін по нееквіваленту був необхідною умовою існування купецького капіталу; 2) різниця між покупною й продажною ціною товару визначала прибуток на купецький капітал і, відповідно, співвідношення між оплачуваною та неоплачуваною працею; 3) таким чином, купецький капітал перетворював ціну в інструмент і метод експлуатації селянського господарства⁶⁷.

Проте, як ми бачили вище з цитати К. Маркса, “обмін по нееквіваленту” є притаманним будь-якій торгівлі, — це її закон! А тому застосовувати це положення лише для купецтва з метою “звинувачення” його в експлуатації, як робив вчений, принаймні некоректно. Далі. Якщо погодимось з тим, що тільки різниця між покупною та продажною ціною товару визначала прибуток на купецький капітал, то залишаться неврахованими: доставка товару, сплата податків, фізичні й матеріальні витрати купця, нарешті здобуті ним знання та досвід, де саме вигідніше торгувати, а також багато чого ін. Наприклад, набуття знань для купця слід розцінювати як дуже нелегку справу. Зокрема, торгуючи закордонними товарами, він повинен був добре засвоїти їх іноземні назви, знати про їх якість і властивості, розбиратися в гатунку вин, щоб його не обдурили. Також відомі факти, коли дружини нарікали на своїх чоловіків, що ті, роз’їжджаючи з своїм товаром, рідко знаходились вдома, занедбали господарство й переклали всі обов’язки на жінок. Так, один полтавський купець у справах торгівлі їздив на Січ, Правобережжя, Слобожанщину, відвідував Київ, а тому не приїздив у рідну домівку протягом кількох місяців⁶⁸. Адже часом, щоб “дешево купити і дорожче продати”, він мав подолати відстань у десятки, сотні, а то й тисячі верст, “пройти” не чистих на руку митників, зловживання місцевих можновладців, які нерідко відбирали товар, тощо. Крім того, безперечно й те, що процес

створення купецького капіталу і, зрозуміло, породжена ним “експлуатація”, охоплювали не лише сільське господарство, а й всіх, хто потрапляв у сферу діяльності купецтва: наприклад, міщан і козаків, які вже відійшли від землеробства, нижче духовенство, котре в монастирях також мало власне виробництво...

Не викликає заперечень те, що для прибутків важливим є власне не розмір ціни, а її різниця на один товар при його купівлі й продажу на різних ринках, сезонних коливаннях, оптових і роздрібних операціях тощо. Навіть у містах і містечках Київщини, розташованих неподалік одного від іншого, вартість продуктів і ремісничих виробів на базарах і торгах була неоднаковою. Вона залежала від продуктивності праці, плідності землі (для сільськогосподарських продуктів), природно-кліматичних умов і т. ін. На рівень цін впливали попит і пропозиція, навіть тоді, коли вони створювалися до певної міри штучно. При необхідності сплати податей посполиті чи рядові козаки масово “викидали” на ринок власні продукти і ремісничі вироби, навіть тоді, коли вони були вкрай необхідні їм самим. За таких обставин купець-скупник набував товари набагато дешевше, ніж за звичайних обставин. Незабаром потреба у відповідних продуктах (наприклад, невивантаження насіння для посівів навесні чи для власного прохарчування) і ремісничих виробів перетворювала селянина, козака або міщанина з продавця у покупця й тоді купець підвищував на них ціни відповідно до потреб ринку.

Концептуально важливо зазначити й таке: з погляду деяких радянських істориків, на теренах Росії розвиток купецької справи за феодалізму забезпечувало утворення та функціонування централізованої держави (і це незважаючи на фізичне знищення значної кількості купців за правління Івана IV Васильовича, 1547–1584). В Україні ж відбувалися зовсім інші процеси, що обумовлювалися пануванням тут литовських, польських, угорських і молдавських можновладців. Проте дослідниками визнавалася наявність свого “феодалного” купецтва, його поступове кількісне зростання, але пов’язані з цим соціальні й політичні чинники, не кажучи вже про “свідомісні” характеристики, — ні! Така тенденція простежується у працях багатьох

учених фактично до початку ХХІ ст. Характерно, що в загальноновизнаній в СРСР “Советской исторической энциклопедии” українських купців ХVІІ ст. класифіковано лише як частину стану міщан⁶⁹.

Як характерний приклад, можна навести монографію О. Сидоренко про участь вітчизняних представників у міжнародній торгівлі ІХ — середини ХVІІ ст. У цілому капітальній, багатій на фактичний матеріал книзі, на жаль, “не знайшлося” зовсім місця для висвітлення зазначених аспектів, — загалом мова навіть не йде про етнічних купців, формування їх як стану⁷⁰. А відомий дослідник історії української торгівлі в ХVІІІ ст. і її місця в формуванні всеросійського ринку І. Шульга головним чином обмежився визначенням обсягу та номенклатури товарів у купців, а також напрямками їх професійної діяльності — де, коли і як продавали⁷¹. Фактично не розглянуто означені аспекти в спеціальній праці В. Голобуцького⁷² та багатотомній “Історії народного господарства Української РСР” (у 3-х т., 4-х кн. — Т. 1. — К., 1983). Симптоматично, що поминув їх і М. Котляр, який всебічно висвітлив грошовий обіг на території України за доби феодалізму, але не показав роль у цьому процесі купецтва⁷³.

В. Яковцевський, працюючи над своєю монографією “Купеческий капитал в феодально-крепостнической России” і, явно обмежений сталінською установкою, що Петро І не тільки сприяв “народжавшемуся классу торговцев” (Сталин И.В. Соч. — Т. 13. — С. 105), дійшов висновку: в Московії навіть у петровський період ще не існувало оформленого класу купецтва, бо воно лише зароджувалося. Цей процес, на його думку, відбувався в середині ХVІІІ ст., коли купецтво одержало *повне юридичне оформлення своєї класової організації — гільдії, класове самоуправління — магистратуру, спеціальне судочинство — словесні та совісні суди, міське уложення та окреме оподаткування — відповідно розміру капітала, а не з душі, як платило селянство*⁷⁴. Середину ХVІІІ ст. він вважав періодом панування гільдійського купецтва на ринку, бо незабаром у торгівлю широко включилося кріпосне селянство (?), а на початку ХІХ ст. вже почалося підпорядкування його промисловцю⁷⁵.

Отже, за В. Яковцевським виходить: юридичне оформлення купецтва як класу співпало з його економічним розквітом, що триває не досить довго, бо вже в другій половині XVIII ст. торговців-професіоналів почали тіснити особисто залежні селяни (?). Крім того, згортання їх діяльності зумовили промисловці (?).

Говорячи про зміни, які сталися в економічних інтересах купців Росії протягом XVII і XIX ст., В. Яковцевський дійшов таких основних висновків. Спочатку вони прагнули свої прибутки від торгівлі перетворити в ренту, купуючи землю і на ній селян. Історик-економіст пояснив це тим, що купці власні доходи у формі ренти вважали більш надійними, ніж торгівля і, крім того, бути поміщиком престижніше, чим купцем. Таким чином вони ставали напівфеодалами, напівкупцями. Отже торгівля велася ними з метою надбання земельної власності, як основи феодальних відносин. А вже у XVIII ст., наголосив В. Яковцевський, навпаки, купці вважали за ліпше гроші, що знаходилися в обігу і тим самим ставали “справжнім капіталом”, який давав великі дивіденди⁷⁶.

Загалом це цікаві міркування, які певною мірою стосуються схожих явищ і в межах України. Скажімо, чим можна пояснити ту обставину, що серед дворянства Київщини кінця XVIII ст. існувало дуже мало тих родів, представники яких у попередній історичний період офіційно набули статус купців. Про це, зокрема, свідчить фактичний матеріал у “Малоросійському родословнику” (Т. 1–5) В. Модзалевського. За ним нам не вдалося нарахувати і п’яти купців, які особисто чи їх найближчі родичі одержали “диплом” дворянина. Тому, можливо, в XVIII ст. земельна рента і дійсно представляла собою більшу перспективу та гарантію збагачення можновладців, незалежно від того, чи займалися вони професійно торгівлею, чи ні. В XIX ст. все кардинально змінилося в цьому аспекті.

Правда, викликає сумнів інше твердження вченого, а саме стосовно переорієнтації купців у XVIII ст. виключно на капітал, що знаходився в обігу. Тоді чим пояснити те, що вони протягом усього століття прагнули набувати (і купували!) землю і на ній

селян (кріпаків), особливо тоді, коли одночасно ставали підприємцями, засновували “заводи”? Про це, зокрема, свідчить тогочасне законодавство, матеріали Комісії по складанню Нового уложення 1767–1768 рр. (про це йшлося вище).

Так, значна кількість землі і селян знаходилася у володінні промислових капіталістів на Чернігівщині Терещенка, Мерперта та Беловського, вихідців з купецтва. На вільнонайманій праці були засновані в Ніжині в 60-х роках дві мануфактури купців Іванова та Алісова. Схожі явища спостерігалися й на території Київщини.

Концептуальне значення має праця С. Борового, спеціально присвячена кредитуванню та розвитку банківської системи в Росії з середини XVII ст. до 1861 р. У ній, зокрема, висвітлені причини виникнення перших банків, загальні тенденції в політиці царського уряду стосовно торгівлі, земельної власності й промисловості у контексті кредитування, а також показана роль при цьому лихварів, “приватних банкірів” і ін. Правда, автор поминув своєю увагою “український матеріал”, хоча й зауважив, що на означені вище аспекти велике прогресивне значення мало “возз’єднання” в 1654 р. України з Росією⁷⁷.

П. Риндзюньський вважав, що на межі XVIII і XIX ст. купецький капітал у межах Російської держави мав велику сферу застосування. Саме ж купецтво на той час становило невелику, але дуже характерну й економічно сильну групу буржуазії, могутність якої була обернена пропорційно ступеню розвитку регіона: із зростанням промисловості й посиленням товаризації сільського господарства заможне “торгове купецтво” відходило на другий план. За переконанням вченого, його становище підтримував тісний зв’язок з феодальною системою та з господарською політикою дворянського уряду. З падінням “торгового купецтва старого типу” він пов’язував і руйнацію “торгових міст”, що зумовлювалося збільшенням “рухливості” населення, проникненням економічних зв’язків у глибину маси виробників з одночасним підпорядкуванням торгівлі промисловості. Причому, особливо міцну суспільну й економічну позицію воно змогло займати переважно в не центральних містах⁷⁸.

Мало уваги аспектам означеної нами теми приділено в польській історіографії, незважаючи на те, що значна частина етнічних українських земель, зокрема Київ і Київщина, тривалий час перебувала у складі Речі Посполитої. Разом з тим доведено: торгівля польських купців до середини XVI ст. розвивалася більш-менш стало, поки конституцією 1565 р. не було різко обмежено вивіз ними товарів, що вироблялися в країні, за кордон. Міжнародну торгівлю відтоді мали право здійснювати головним чином іноземці. Цей акт передбачав витіснення тамтешніх торгових людей, а особливо міщанства, зі сфери зовнішньої торгівлі в інтересах шляхтичів, бо усував конкуренцію в посередництві між нею та тими зарубіжними купцями, які набували на місцях продукцію і продавали імпортовані товари. За переконанням Ю. Бардаха, Б. Леснодорського та М. Пітрчака, це завдало удару не лише містам, а й всій національній економіці. Негативно позначилося й на інтересах українців, які здійснювали купівлю-продаж у межах Речі Посполитої. В XVI–XVII ст. купці великих міст (Кракова, Познані, Варшави та ін.) продовжували перебувати в братствах, або конфрантернах. Їх члени мали виключне право торгувати в певному місті⁷⁹.

Внаслідок скорочення прибутків від транзитної торгівлі польські купці й міщани прагнули компенсувати втрати за рахунок внутрішніх резервів і, зокрема, шляхом одержання привілеїв на більш часте влаштування ярмарків і базарів. З розвитком фільварочного господарства почали проводитися (з середини XVI ст. у Познані, з кінця століття у Кракові, а потім і в інших великих містах) щорічні господарські з'їзди шляхти, що отримали в XVII ст. назву “контрактів”. Вони існували у XVIII ст. і навіть XIX ст. На них укладалися різні угоди, підписувалися контракти тощо. З'їзди заміняли собою, через їх відсутність, біржі. Схожі процеси проходили на території Правобережної України в магнатських господарствах⁸⁰. Особливо показово “контракти” проходили в Києві.

Схарактеризувавши основні концептуальні положення стосовно купецтва, розглянемо, що ж конкретно зроблено вченими в справі вивчення визначеної теми?

Радянська історіографія, із зрозумілих нині всім причин, вдавалася до справжньої фальсифікації, коли йшлося про “величезний вплив” на розвиток вітчизняного купецтва “возз’єднання” Гетьманщини (“Малоросії”) з Росією (1654) та приєднання Правобережжя до імперії в кінці XVIII ст., унаслідок чого переважна більшість міст на їх територіях (крім Східної Галичини) була “включена” в систему всеросійського ринку та “ліквідовані обмеження в торгівлі” (?), встановлені на них польсько-шляхетським урядом. Природно склалося так, що на принципи висвітлення теми неабияк впливали відповідні напрацювання в Москві, Центральній Росії⁸¹.

На деякі аспекти зв’язків російських і українських купців у галузі професійної діяльності, а також на існування постійної різниці в цінах на одиницю товару в Московії та Україні звернув увагу, вже названий вище, В. Яковцевський. На його думку, на останній фактор головним чином впливали неоднакові родючість землі та кліматичні умови⁸². Цим автор фактично повністю відкинув роль інкорпоративної політики царизму, яка передбачала, насамперед, поліпшення становища і прерогативу в торгівлі російського купецтва й, у першу чергу, за рахунок усунення для нього конкуренції з боку представників інших народів “окраїн” імперії.

Один з російських корифеїв економічної історії П. Хромов зазначив, що возз’єднання Лівобережної України (чому лише її ?!) з Росією 1654 р. розширило внутрішній ринок обох країн, незважаючи на те, що митний кордон з українськими землями було ліквідовано значно пізніше*. В межах останніх, за спостереженням вченого, “верховодив” сам виробник, хоча існувало вже чимало купців, які мали великі капітали. “Замкнутість внутрішнього ринку України, — наголосив П. Хромов. — ставала все меншою і меншою”. Далі він вивів “оригінальну” закономірність: зростання товарообігу зменшувало самостійність окремих ринків⁸³.

* Тобто: 1754 р.

Отже, або ми не зовсім вірно зрозуміли думку шановного фахівця в галузі економіки, або ж за ним виходить, що український ринок до 1654 р. був цілком замкнутим і “прорив” розпочався лише після “возз’днання”. Тоді запрошується як висновок таке: до 1654 р. українці не вели іноземної торгівлі, а потім національний ринок взагалі не формувався, бо поступово йшов процес консолідації місцевих ярмарків з всеросійським. Названий автор був переконаний: наявність в Україні перший час деяких особливостей в грошовому обігу та існування митних кордонів ускладнювало повне злиття ринків обох країн. Ним визнавалося функціонування в Україні власної монети, яка, втім, карбувалася в обмеженій кількості через брак металу. А в кінці XVII ст. російська монета витіснила всі інші гроші з обігу в Україні⁸⁴.

Остання теза не відповідала дійсності, як і те, що таке “витіснення” багато в чому зумовила виплата московським урядом платні козакам металевою монетою.

І вже зовсім “унікальним” виглядає такий висновок П. Хромова: “Знищення митного кордону між Росією та Україною усунуло найважливішу перешкоду на шляху утворення національного ринка в Росії”⁸⁵.

Це твердження слід розуміти як? Без українського ринку не міг би утворитися і функціонувати російський? Щось у цій думці не до ладу. А якби не події 1654 р.?...

Такі положення П. Хромов відстоював і через десять років у іншій своїй великій праці⁸⁶. Крім того, ще й додав, що Центральна Росія з її віковою промисловою культурою позитивно вплинула на розвиток технічного виробництва в Україні, відіграла прогресивну роль у подоланні нею господарської відсталості⁸⁷.

Напрацювання ж двох істориків-емігрантів К. Кононенка та М. Чировського, здійснені приблизно в ті ж роки, що й П. Хромова, свідчать про інше. Зокрема, на думку першого, Україна вступила у XVIII ст. заможною й здатною до всебічного розвитку індустріальної бази на власній (“природній”) економічній основі. Країна займала активну позицію в міжнародній торгівлі.

Проте змушена була зійти з цього історичного шляху під тиском чужородної сили — колоніальної політики Росії на українських землях⁸⁸. І замість того, продовжив вчений, щоб Україна існувала як національно-державне економічне тіло, її було перетворено на “національну область”, що мала обслуговувати прогрес держави-митрополії. Як і інші національні провінції-колонії, Україна створювала умови для перетворення Росії в колоніальну імперію⁸⁹.

А М. Чировський доводив: російський царизм, який правив українцями, проводив послідовну політику, спрямовану на “збереження” їхньої країни як сільськогосподарського регіону, джерело сировини для всеросійського ринку⁹⁰. Причому, в інтересах останнього царський дім повністю знищив будь-які значимі суспільні чи економічні місцеві інституції й протягом XIX ст. повернув Україну в статус сільськогосподарської колонії⁹¹.

Особлива роль у цьому процесі, за переконанням більшості вітчизняних і зарубіжних істориків, належала Петру I. Зокрема, в Парижі в 1962 і 1963 рр. вийшли дві статті С. Блана, в яких висвітлені юридичні засади адміністративних реформ царського уряду та їх втілення в практику функціонування державного апарату в кінці XVII — на початку XVIII ст.⁹², а також пояснюється поява абсолютизму в Росії положенням про “рівновагу” між дворянством і купецтвом⁹³. Одночасно економічна політика Петра I розглядається як своєрідний варіант меркантилізму, який дав поштовх розвитку промисловості в XVIII ст.

Якщо говорити конкретно, то політика меркантилізму Петра I проявлялася в тому, що він прагнув: якомога більше зібрати податків, особливо з іноземної торгівлі, й використати додаткові кошти на розбудову вітчизняних портів і флоту, а також мануфактур; заборонити вивозити золоті та крупні срібні, а ввозити дрібні срібні й мідні гроші; усунути конкуренцію власному торговому люду. Стосовно ж українських купців, то все йшло до того, щоб їхню торгівлю зосередити головно в межах козацької автономії, а їх перетворити на експортерів, насамперед, сільськогосподарських продуктів і перекупників у російських купців необхідної для місцевого населення продукції, наприклад,

промислових виробів. З огляду на це, І. Джиджора категорично зазначив: “З одного боку змагання зв’язати Гетьманщину як найтісніше з рештою держави (Російської — *Авт.*) не тільки політично, але й економічно, як наприклад, в торгівлі, а з другого боку трактування її, як чужого, а навіть ворожого організму, який можна лише визискувати, не даючи на заміну за те ніяких економічних вигід, а навіть належного забезпечення тих корестей, які Гетьманщина сама де інде для себе здобула”⁹⁴.

Стосовно ж української історіографії ХХ — початку ХХІ ст. слід зазначити, що звертає на себе увагу загалом досить побіжне вивчення означеної теми. Серед небагатьох спеціальних студій можна виокремити, наприклад, напрацювання тільки-но згаданого галицького історика І. Джиджори, які високо поцінував М. Грушевський⁹⁵ і затаврували як “буржуазно-націоналістичні” радянські історики. В його збірці праць “Україна в першій половині ХVІІІ віку. Розвідки і замітки”, що побачила світ 1930 р., — вже після смерті автора, маємо такі важливі положення: в Гетьманщині, зокрема в Києві та Київщині, в кінці ХVІІ — на початку ХVІІІ ст. розпочався “торговельний рух” і інтенсивний перехід до грошового господарства; до значного обмеження в регіоні купецької торгівлі призвела політика Петра І; існування “своїх” національних купців, які в торгівлі мали особливі українські товари (віск, сало, тютюн, горілка тощо); наявність гострої конкуренції між вітчизняними, російськими та польськими торговими людьми; “про своїх купців дійсно щиро турбувалася лише українська влада, яка робила в тій справі, що могла...”⁹⁶. Головне ж, що свідчило про антиукраїнську царську політику в галузі торгівлі, на думку вченого, було таке: 1) ціла низка указів із заборобою вивозити певні товари “дотеперішніми дорогами і дотеперішніх ринків збуту”, а натомість за наказом возити їх виключно до російських портів; 2) обмеження ввозу до Гетьманщини зарубіжних товарів і 3) вилучення з “приватного торговельного обігу” деяких предметів куплі-продажу⁹⁷.

Далі І. Джиджора прийшов до невтішних висновків: “...Український купець призвичасний, так сказати вихований на

принципах вільної торгівлі, мусив покинути старі дороги, налажені торговельні зв'язки з дотеперішніми ринками, з якими він був теж зв'язаний і кредитовими операціями, а натомість їздити до російських портів, де все... треба було наново наладжувати". Від тоді він не міг мати самостійного становища в торговельних кон'юнктурах, а його участь і вплив стали пасивними та безперспективними⁹⁸.

І це при тому, що правлячі кола в Росії на словах запевняли: торгівля є головним чинником до доброї приязні між націями!

Після публікації збірки статей І. Джиджори 1930 р. і аж до кінця 50-х років більш-менш ґрунтовних праць, де б йшлося про становище українського купецтва означеного періоду, не з'являлося.

Історичний процес виникнення та становлення купецьких фабрик в Україні в дореформений період спеціально вивчав О. Оглоблин⁹⁹. На значному фактичному матеріалі він яскраво обґрунтував їх економічну перевагу над поміщицькими вотчинними підприємствами, які в ту добу поступово зникали. Правда, вчений поминув такі важливі аспекти, як формування купецьких капіталів у галузі промисловості, їх роль у панському господарстві.

Практично не визначив значення купецьких коштів при переході від феодалізму до буржуазного суспільства М. Слабченко, звернувши свою основну увагу на "аграрний капіталізм"¹⁰⁰.

М. Яворський вважав, що капітали купців до реформи 1861 р. взагалі не мали "самостійної сили", бо "споріднилися" з грішми традиційного панства¹⁰¹. На його думку, власної буржуазії в Україні майже не існувало, а головним чином російська. Її поодинокі національні представники були настільки пов'язані через дворянський протекціонізм з торговельним капіталом у Росії та царською владою, що реально не мали самостійного впливу на місцеву економіку. А русифіковане незаможне українське міщанство, за незначним виключенням, не виходило за межі ремесла та дрібної торгівлі. Не відігравала політичної ролі в складанні буржуазних відносин й національна інтелігенція, за виразом вченого, — "новотвір розпеленованого капіталізму"¹⁰².

Не приділив цим питанням належної уваги й І. Рибаків, коли висвітлював формування в Україні промислової буржуазії¹⁰³. Він доводив, що цей процес проходив фактично лише за участю місцевих поміщиків і ніби тільки в їх господарствах розвивався капіталістичний спосіб виробництва.

Д. Бованенко в одній з своїх студій, правда, дещо схематично, спробував показати основні етапи переходження капіталів російських купців на території України в промислове виробництво¹⁰⁴. А в іншій, навпаки, писав, що кошти російських купців не були органічно пов'язані з народним господарством українців і реально слугували тільки іноетнічним інтересам сусідньої країни. Тому-то національний купецький капітал, на його думку, не виконав своєї історичної ролі, як “збирач надвартості до меж перетворення у свою протилежність — промисловий капітал”. За його переконанням, в Україні “нормально” розвивався лише “аграрний капітал”¹⁰⁵.

І. Бровер, всупереч твердженням багатьох дослідників-попередників, доводив, що українські купець і лихвар не лише зосереджували в своїх руках значні “грошові капітали”, але й за їх допомогою “на попередніх щаблях капіталістичного суспільства” підпорядковували собі саме виробництво: спочатку посередньо, а згодом і безпосередньо, перетворюючись при цьому з купця або лихваря на промислового капіталіста. Такий процес, на думку вченого, був руйнівною силою передкапіталістичних форм власності й господарювання, феодального чи кріпацького ладу на селі й цехового — в містах¹⁰⁶. З його погляду, починаючи лише з середини XIX ст. у поміщицькому господарстві України спостерігався ряд змін, сукупність яких може бути схарактеризована, як процес переходу від “натурально-споживчого” до товарного господарства¹⁰⁷. За перших десятиліть XIX ст., наголосив він, наша країна робила перші кроки до промислового капіталізму, елементи буржуазного господарства тільки-но почали народжуватися, розкладаючи водночас кріпацьку систему соціальних стосунків у сільському господарстві. Цей розклад, на його думку, розпочався з виходом поміщицької збіжжової продукції на внутрішній і зовнішній

ринки. Він писав: “Перетворення натурального поміщицького господарства на товарне підпорядковувало його всім законам товарного господарства, і як в свій час ремісник, що перетворився на кустаря й вийшов на ринок, потрапив у лабеті *скупника* — власника риночного еквіваленту — грошей, так тепер у лабеті того ж купця неминуче повинен був потрапити поміщик”. І далі: “*Монопольна власність поміщицтва на землю й робітну силу тримала довгий час купецький капітал у стані посередника лише між поміщицьким виробництвом і ринком, не припускаючи його до самостійної організації самого виробництва*”¹⁰⁸.

На зміни, які сталися в складі купецтва України на початковому етапі Національної революції, звернув увагу Ф. Шевченко. Зокрема він зазначив, що польські купці, яких до 1648 р. в українських містах було не дуже багато, разом з орендарями та європейськими торговцями за Хмельниччини повтікали, а це позбавило українських купців конкуренції не лише на внутрішньому, але й зовнішньому ринках. Одночасно місцеве купецтво поповнилося за рахунок білоруського, представники яких переселилися в міста України. Вчений навів цікаві факти про те, як купецькі валки з різними товарами пересувалися слідом за козацьким військом у походах, як у період війни купці займали вищі посади в міських урядах¹⁰⁹.

Деякі статистичні дані про купців Київщини навів у своїй великій за обсягом праці “Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. Ремесло і мануфактура” (К., 1959) О. Нестеренко. Справедливо зазначивши, що первісне нагромадження капіталу в Україні спеціально ніхто не вивчав до нього, він тим не менш сам досить поверхово висвітлив його. Лиш окремі фрагменти щодо багатства та діяльності купців, без відображення процесу формування їх стану, можна побачити на сторінках цієї монографії¹¹⁰.

На його думку, багатства, що виступали у феодальній формі, потім нерідко перетворювалися в капітал. “Більш того, — наголосив він, — без попереднього нагромадження багатств у феодальній формі процес нагромадження капіталу був би різко

уповільнений”¹¹¹. Далі вчений розмірковував так. Оскільки на українських землях процес нагромадження феодальних багатств особливо швидко здійснювався після “возз’єднання” України з Росією, то і процес первісного нагромадження капіталу розвивався найшвидше в цей період*. Причому нерідко вони “перепліталися” між собою, проходили у тісному зв’язку. А часом навпаки: якщо нагромадження багатств можновладця або купця в умовах феодалізму не були зв’язані з експлуатацією вільнонайманих робітників, то це лише стверджувало феодальну суть виробництва. Проте “перетворення багатств у виробництво”, основане на найманій праці, означає капіталістичне виробництво, яке при феодалізмі утруднювалося відсутністю достатньої кількості грошей у руках небагатьох і вільної робочої сили. “Подолання цих утруднень і становило суть первісного нагромадження капіталу”¹¹².

Досить гостро “критикував” купців М. Вяткін, які, на його думку намагалися лише всіляко обдурювати покупців. Ті називали ціни у п’ять-десять разів вищі за вартість товару, причому, гірші з них продавали замість кращих, схожих за формою, також мало місце обмірювання тощо¹¹³.

Єдине, що на це хотілося б зауважити: ну, “не розуміли” ідеологи купецтва XVII–XVIII ст. І. Посошков, М. Чулков та деякі інші “реакційної суті” торговельного капіталу та й своєї діяльності, інакше б “сиділи” на феодальній земельній ренті! Правда, вона також породжувала численні насильства, грабежі, здирства, обман з боку можновладців стосовно своїх підданих...

При цьому хоч-не-хоч, а може виникнути таке парадоксальне запитання: за що ж радянська (комуністична) історіографія “клеїмувала” соромом тих “націоналістичних” істориків,

* Як бачимо, О. Нестеренко репрезентує “традиційний” підхід радянської історіографії при висвітленні даного питання. За ним, не Національна революція середини XVII ст., скинення влади польської шляхти та магнатерії, зміна соціально-економічних відносин в Україні, а саме, возз’єднання зумовило швидкий розвиток первісного нагромадження капіталу.

працям яких сама ж приписувала “безбуржуазність”, “безкласовість” і т. ін. Адже виходить, що критика “била” тих вчених, які прагнули “хвалити” свій народ, відкидаючи від нього все негативне, антагоністичне, породжене капіталом, буржуазними відносинами?! Чи соціальний ворог (шляхтич, дворянин, купець, куркуль...) мав залишатися завжди?

Стосовно ж загальної оцінки здобутків радянської історіографії другої половини 30–40-х років можна в основному підтримати точку зору сучасного дослідника вітчизняного купецтва О. Доніка: “... Діяльність купецтва як окремого стану *перестала бути об’єктом історичних досліджень*, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов’язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що у XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени”¹¹⁴.

Безпосередньо про розвиток міської торгівлі та формування купецтва в Україні другої половини XVII ст. писала О. Компан. Вона доводила, що в межах Речі Посполитої могутнім союзником шляхти в її утисках селян і міщан стало іноземне купецтво, яке заповнило місцеві ринки закордонними товарами, підриваючи народне господарство¹¹⁵. В жодній державі можновладці, наголосила історик, не йшли так далеко, як у цій країні, забороняючи національним купцям зовнішню торгівлю та ліквідуючи у ній посередництво міст. Стосовно ж Російської держави, до складу якої й входила значна частина українських земель, вона виділила серед інших груп населення й “торговельно-промисловий клас” на чолі з великим купецтвом. Вчена критикувала М. Слабченка за те, що той заперечував активне влучення українського купецтва в загальноросійську торгівлю. Також, вона написала: останнє, поряд з російським, “стало на чолі процесу утворення загальноросійського ринку”¹¹⁶. Визначаючи роль купецького капіталу, О. Компан дійшла висновку, що саме він створював необхідні умови для розвитку торгівлі в надрах натурального господарства і нагромадження великих

коштів у окремих руках, сприяв розхитуванню феодального суспільства, об'єднував окремі місцеві ринки в єдиний ринок країни. В неї не виникало сумніву щодо існування в другій половині XVII ст. досить диференційованої і чисельної категорії торговельного населення, а серед нього “великих купців”, власників більш-менш значних торгових капіталів і “менших торгових людей”, аж до перекупників і перекупок, які не виходили за межі своїх міст¹¹⁷. Місцеве купецтво, як довела дослідниця, формувалося з представників різних груп і прошарків населення: купецьких агентів, шаферів, слуг, прикажчиків, а також митників, урядовців, навіть кріпаків і ін.¹¹⁸

Правда, слід зазначити, що роблячи висновки стосовно другої половини XVII ст., О. Компан часто оперувала джерелами та фактами XVIII ст.

Очевидно, окремо слід сказати про напрацювання в цій царині І. Гуржія, який одним з перших спробував спеціально висвітлити загальні проблеми еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.), а також визначити місце нашої країни в системі всеросійського ринку (60–90 років XIX ст.). Для його праць характерні не лише виклад фактичного матеріалу, а й спроби теоретичного обґрунтування положень, широких узагальнень.

Зокрема, в одній зі своїх статей, спеціально підготованих для “Радянської енциклопедії історії України” (т. 2), він притримувався таких основних позицій¹¹⁹: купецтво представляло собою соціальний стан чи прошарок (!) вищих класів, який займався торгівлею в умовах “приватної власності на товари” (!); зародки його з’явилися в період розкладу первіснообщинних відносин, але перетворення на соціальний прошарок сталося за доби рабовласництва; в Російській імперії цей стан остаточно сформувався в другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об’єднавшись у гільдії та одержавши з рук царського уряду деяке самоуправління (магістрати), судочинство (словесні й совісні суди); в кінці XVIII — на початку XIX ст. воно об’єднало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну та промислову буржуазію.

Отже, у своїй більшості дослідники пов'язують виникнення та формування купецтва з існуванням гільдій, що також залишається до кінця нез'ясованим в історіографії.

У середині 50-х — першій половині 60-х років ХХ ст., можна сказати, пробили “бреш” у цій царині дослідження І. Гуржія¹²⁰ та І. Слабєєва¹²¹. На тлі відображення розвитку української торгівлі вони писали й про питому вагу, значення й джерела формування кадрів національної буржуазії. В їх працях неодноразово зроблені відповідні “географічні прив’язки” й до Києва та Київщини кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Зокрема І. Гуржій, використавши широке коло архівних джерел, обґрунтував положення про те, що чисельне домінування купців-росіян слід розглядати лише як локальне явище в окремих українських містах. Він назвав конкретні прізвища представників місцевого купецтва, в руках яких зосереджувалося близько 50% торгівлі.

Протягом 70–90-х років у цьому напрямі особливо плідно працювали Б. Кругляк, В. Борисенко, В. Крутіков, Т. Лазанська та інші вчені¹²². Помітною подією в контексті вивчення теми стала поява Т. 2. “Історії Києва” (в 3-х томах, 4-х книгах; 1986 р.) де вміщені спеціальні параграфи про соціальні відносини, економіку та управління в місті ХІХ ст., а конкретніше — про купецьке підприємництво, банки і всілякі контори¹²³.

Про керівництво Києвом і губернією протягом 30-х років ХІХ ст. — 1914 р. йдеться в монографіях В. Шандри, де частково охоплені й господарські проблеми міста та Київщини¹²⁴.

Деякі аспекти з цієї теми висвітлені у працях О. П. Реєнта та Т. Ігнат'євої. Зокрема в них наводяться конкретні цифри і факти із соціально-економічного розвитку Київщини кінця ХVІІІ–ХІХ ст.¹²⁵

Окремий напрям досліджень, пов'язаний із діяльністю українських ломбардів, започаткувала М. Г. Казмирчук¹²⁶. Дослідниця ретельно висвітлила правові засади їх функціонування в Києві наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., показала місцеву специфіку накопичення ними капіталу, визначила його місце у соціально-економічному розвитку міста. Деякі аспекти її праць безпосередньо стосуються участі київських купців у процесі становлення та зростання ролі цих установ у економіці України.

Очевидно, серед інших напрацювань слід назвати дві книги письменника та культуролога А. Макарова “Малая энциклопедия киевской старины” і “Киевская старина в лицах. XIX век”, які побачили світ у Києві протягом 2002–2005 рр.¹²⁷ І хоча з огляду на “науковість” у контексті висвітлення нашої теми вони мають певні вади, все ж деякий фактичний матеріал у них заслуговує на увагу дослідника. Це безпосередньо стосується, скажімо, сюжетів про український побут, стару громаду, “київське українство” тощо. Правда, важко погодитися з твердженнями автора про те, що на середину XIX ст. Київ перетворився “на маленький куточок Росії на краю українських степів” і став “чужим” для українців, а також і з тим, ніби в 50-х і на початку 60-х років у ньому не існувало жодної суспільної організації, “яка б сприяла розвитку національної ідеї”. Проте вже на наступній сторінці він написав дещо інше, а саме: “Зруйноване Катериною II, Олександром I і Миколою I українське середовище почало потроху відроджуватися з появою київської Громади (1859, а в інших джерелах — 1861 р.) — полулегальної організації молодих київських інтелектуалів, яка стала справжнім генератором суспільного життя міста другої половини XIX століття. Без її участі не обходилося жодне велике починання і в галузі науки, і в книгодрукуванні, в організації музеїв, різних товариств (зокрема і купецьких? — *Авт.*), конференцій і з’їздів”¹²⁸. В названих працях відображені побутові нюанси життя городян і специфіка міської культури, наведені характерні життєписи історичних постатей і свідчення сучасників тощо.

Чимало інформації про повсякденність жителів міста містить 5-томне видання В. Ковалинського “Київські мініатюри”¹²⁹. Названий автор також написав і видрукував у 1998 р. збірку нарисів про відомих киян, які залишили по собі помітний слід в історії¹³⁰. В книзі описані, наприклад, меценатська діяльність представників декількох купецьких родин у XIX — на початку XX ст., особливості набуття ними прибутків з торгівлі, місце в суспільстві, а головне, — причини й умови переселення багатьох з них до української столиці з різних регіонів Російської імперії та зарубіжних країн В. Ковалинський яскраво і

переконливо зобразив образи таких негоціантів, як Дегтерьови, “київських” Бродських, Яхненків, Терещенків і інших.

На тлі минулого столичного Хрещатика М. Рибаків у своїй монографії побіжно висвітлив окремі риси норів і звичаїв купців, котрі так чи інакше були з ним пов’язані. Безпосередньо відобразив характер їх “виїздів” на Хрещатик, проведення ними тут вільного часу тощо¹³¹. Різноманітні реалії існування киян яскраво, за допомогою залучення великого документально-ілюстративного матеріалу, відтворив на сторінках оригінально написаної праці О. Анісімов. Історико-побутові нариси він подав на тлі тогочасної епохи, з поглибленим урахуванням місцевого колориту¹³².

Принциповими при висвітленні означених нами питань стали положення, методологічні підходи та концептуальні оцінки, які містяться у фундаментальній праці В. Молчанова про повсякденне життя городян правобережного регіону України протягом 1900–1914 рр.¹³³

Вплив моди, зокрема й західноєвропейської, та реклами на життєвий рівень міського населення України, національні особливості його повсякдення досліджено у спеціальних студіях О. Вільшанської, де проаналізовані причини та соціокультурні явища, котрі призвели до значних змін у цій сфері на зламі XIX і XX ст. Безпосередньо висвітлено прояви українських специфічних рис у облаштуванні житла, одязі й харчуванні киян¹³⁴.

Очевидно, слід виділити цілий комплекс праць (часописи, рукопис дисертації, автореферат дисертації та ін.), у яких йдеться про культурне життя городян у XIX ст., їх художні й мистецькі вподобання, вплив на їх повсякденність представників Росії й Західної Європи¹³⁵. В нашій книзі також використані профільні статті, розміщені на шпальтах газет і електронних сайтах “Інтернет-системи” (в тому разі, коли вони містять оригінальну інформацію в контексті теми)¹³⁶.

На тлі загальної податкової політики уряду Російської імперії гільдійські й акцизні збори стосовно купецтва Київської губернії й, зокрема, Києва побіжно дослідив В. Орлик¹³⁷. Безпосередньо він обґрунтував положення про те, що при

переході міщан у купецтво їх серйозною проблемою ставали попередні фіскальні зобов'язання, виконання яких вимагали міщанські “товариства”, наприклад, за померлих членів і, в першу чергу, батьків. Учений відобразив при цьому роль Київської казенної палати, яка мусила звертатися до міністерства фінансів за роз'ясненнями у найбільш складних випадках. Важливо те, як це показав В. Орлик, що уряд конкретно реагував у випадках з київськими купцями й приймав або розробляв адекватні рішення, постанови тощо. В монографії на великому фактичному матеріалі простежується еволюція взаємовідносин царської влади й керівництва українських регіонів у фіскальній галузі з кінця XVIII ст. до 1861 р., поширення на “київські” терени імперських податкових статей, особливості різних видів місцевих зборів, їх етнічні складові й т. ін. Його монографія стала першим у вітчизняній історичній науці спеціальним дослідженням співвідношення загальнодержавного та місцевого оподаткування населення “підросійської” України.

Вже вище названа і цитована книга О. Доніка “Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)” присвячена основним аспектам соціально-правового статусу українського купецтва в Російській імперії протягом усього XIX ст. Ним поглиблено проаналізовано зміни в чисельності й етнічно-релігійному складі, форми й головні напрями діяльності купців, а також їх участь у міському самоврядуванні, станових і професійних об'єднаннях, меценацтві тощо. Значну увагу приділено соціокультурному виміру життя купецтва. Зрозуміло, що автор не міг при цьому обійти відповідні сюжети пов'язані з Києвом і Київщиною, їх ролі, в загальнодержавних процесах. Так, він навів цікавий фактичний матеріал опору купців від імені “київської міської громадськості” тим особам, наприклад, дворянам, які незаконно позаймали їх крамниці і при торгівлі не сплачували ніяких податків.

У контексті загальноросійської історії, а також у плані порівнянь і аналогій використані монографії Л. Кошмана, В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацilli¹³⁸.

Отже, історія купецтва Києва та Київщини, як це доводить аналіз основної спеціальної літератури, однозначно ще не

знайшла поглибленого вивчення й всебічного висвітлення. Відображення її лише в окремих фрагментах засвідчило відсутність фахового дослідження на означений предмет. Разом з тим, опрацьована історіографія виявила найбільш “вузькі” місця в цій царині. Саме їх з’ясуванню головним чином і підпорядковані найважливіші завдання даної монографії. В свою чергу, останнє значною мірою зумовлює наукову новизну й актуальність теми.

Розділ II.

Класифікація, характеристика використаних першоджерел і особливості наукового пошуку

Тематична специфіка роботи зумовила, принаймні, три характерні риси відбору та опрацювання першоджерел. По-перше, цілеспрямована *географічна локальність об'єкта дослідження* — купці м. Києва та Київщини — передбачала, зі зрозумілих причин, використання фондів головним чином таких архівів: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК) та Державного архіву Києва (ДАК), а також Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ.ІР), де в основному і зосереджено відповідний історичний документальний матеріал XVII–XIX ст. По-друге, порівняно *нечисельна наявна спеціальна література* спонукала до активного залучення справ архівосховищ. Отже, слід констатувати, що навіть з формального боку кількість останнього перевищила показник використаних наукових студій більше ніж у 3,5 рази. По-третє, у зв'язку з висвітленням у монографії таких принципово важливих аспектів як повсякденне життя та непрофесійна діяльність, досить широко використано *мемуарну й епістолярну спадщину*. З неї опрацьовані, в першу чергу, спогади та щоденники сучасників, нотатки різних за соціальним статусом осіб про подорожі й найбільш вагомні події з історії міста та навколишньої території, листування громадян з представниками світської чи духовної влади тощо. З інших видів джерел також можна умовно виділити такі: *опубліковані законодавчі акти*, які значною мірою відобразили урядову політику в означеному контексті; *статистичні й інші інфор-*

мативно-довідкові матеріали. “Змішаним” видом з отримання даних, слід вважати періодичні видання, зокрема ті з них, де на шпальтах друкувалися як наукові (публіцистичні) статті, так і документи (повністю чи уривками).

Перша група джерел охоплює документи та матеріали 23 фондів, а в них близько 150 описів названих архівів. Їх значна частина маловідома або вперше введена авторами до наукового обігу. Зрозуміло, що справ проглянуто й їх зміст взято до уваги набагато більше, але на деякі з них не зроблені посилання, оскільки вони мають “типовий”, або занадто загальний характер.

Особливо вагомий за змістом і найбільш численний комплекс джерел вивчено у фондах 51, 54, 59, 204–206, 209, 269, 442 ЦДІАУК. Зокрема в останньому з названих фондів — “Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора” важливими є описи 1, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 45, 46, 49, 51, 53, 56, 65, 66, 67, 71, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 99, 101, 138, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 190, 191, 517, 518, 519, 525, 529, 537, 540, 543, 544, 561, 622, 623, 627, 629, 630, 631, 633, 794, 800, 803, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 829, 834, 847. У них йдеться не лише про соціальний і майновий статус купців міста та Київщини, а й джерела поповнення цього стану за рахунок вихідців з різних місцевостей України, Росії, а також іноземців. Наведені відповідні статистичні дані по роках. Персоніфікована діяльність купців у сфері меценатства, показано процес зростання індивідуальних капіталів. Знайшли значне відображення торгово-економічні зв’язки місцевих кадрів з різними українськими регіонами, загалом містами у межах імперії, а також зарубіжними країнами. Репрезентовані тут скарги і різні за характером “супліки” купців певною мірою відтворюють реальні картини їхніх життєвих потреб і проблем, основні форми й види зловживань щодо них представників влади, найважливіші організаційні заходи та правила в галузі торгівлі. Досить неоднозначним, а в окремих випадках невіправдано складним, виглядає становище місцевих єврейських

негоціантів, особливо у співставленні з російськими та іноземними. Принципове значення мають дані про обсяги й суть акцизних зборів, оподаткування та всілякі додаткові збори, великий обсяг листування губернатора та інших офіційних представників тощо.

Не менш важлива інформація міститься в паперах київського військового губернатора (ф. 533, описи 1, 2, 3, 5 — всього 41 справа). З них, зокрема, довідуємося про дозволи вивозу за кордон різних товарів, взаємні матеріальні претензії купців Київської губернії й за її межами, грошові справи між багатьма особами в галузі торгівлі. Тут присутній матеріал щодо цін при реалізації на київських базарах сільськогосподарської та промислової продукції.

Певною мірою схожа інформація, але набагато в менших обсягах, міститься і в деяких інших фондах ЦДІАУК, зокрема: ф. 193 “Київське намісницьке правління” (опис 2); ф. 204 “Чернігівське намісницьке правління” (опис 5); ф. 274 “Київське міське жандармське управління” (опис 2); ф. 486 “Київська палата цивільного суду” (опис 5); ф. 575 “Канцелярія київського окружного фабричного інспектора” (опис 1); ф. 707 “Управління попечителів київського учбового округу” (опис 87); ф. 884 “Комісія для опису губерній Київського учбового округу” (опис 1); ф. 1336 “Малоросійське губернське правління” (опис 1); ф. 1627 “Управління слобідського українського тимчасового військового губернатора” (опис 1).

Документи й матеріали про родинні справи, сімейні капітали та майно, характер і обсяги торгівлі київських купців зосереджені в ф. 90 (опис 1) і ф. 165 (опис 31) Державного архіву Києва. Тут також містяться свідоцтва про нагородження найкращих з них за меценатську і торгово-підприємницьку діяльність, описи будинків і особливості комерційної поведінки тощо.

Частково архівний матеріал з історії Києва опублікували у спеціальних “виїмках” О. Андрієвський і О. Мердер¹.

Одним з найчисленніших і вагомих видів опублікованих джерел слід вважати законодавчі акти. Це, насамперед, мані-

фести, “іменні” укази вищої особи в імперії, положення та постанови Сенату та Державної думи, рескрипти, статuti, “інструкції”, всілякі “правила” тощо. В них знайшли своє значне відображення зміни офіційних форм і методів при вирішенні, наприклад, різних соціально-економічних проблем: організація купівлі-продажу товарів у Києві, купецька конкуренція й її законність, протидія спекуляції й лихварству, покарання за невиконання державних підрядів і замовлень, тощо. Правда, аналізуючи ті чи інші закони, необхідно враховувати той факт, що вони лише певною мірою впливали, а швидше “протоколювали”, суспільні процеси та явища, виражали нагальні потреби населення. Водночас з їх змісту стає цілком очевидною та розстановка сил у соціальному протистоянні, яка існувала у відповідний момент історичного розвитку². При цьому, як зазначила В. Шандра, “закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає... як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої, уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління”³. І як справедливо наголосив сучасний вітчизняний дослідник хлібної торгівлі і купецтва Південної України XIX ст. О. Гордуновський, законодавчі акти є якщо і “не всеосяжним джерелом, то принаймні багатоплановим, у котрому відображені основні положення політики, явища і етапи, пов’язані з експортом і імпортом”⁴.

Законодавство стосовно купців Києва та Київщини XVII–XIX ст. опубліковане в 1-му (всі томи позначені 1830 р.), 2-му та 3-му виданні “Повного зібрання законів Російської імперії”, а також у кількох тематичних збірниках. Перше видання ПЗЗРІ (ПСЗРІ) почали готувати в 1804 р. і проводилося це з відома, а з 1826 р. під безпосереднім контролем, імператорів. Побачило світ воно в Санкт-Петербурзі. Акти ж, вміщені до нього, хронологічно охоплюють 1649–1825 рр., тобто до царювання Миколи I. Усього опубліковано 40 томів текстів, 2 томи (41 і 42) — покажчиків до них, 2 томи (43 і 44) — становлять так звані книги штатів і один том (45) — тарифи.

Друге видання здійснювалося з 1830 р. по 1884 р., отже протягом 54 років. Формально його різнить від першого друк томів у декількох частинах — “отделениях”. Якщо з 1-го видання ПЗЗРІ нами в роботі використано 34 акти у 27 томах, то з 2-го — всього 20 у 16 томах. У третьому виданні проаналізовано тільки два закони, що так чи інакше стосуються теми (Т. 4 і 18).

Серед інших публікацій законів виділимо такі: “Свод законов Российской империи”. — Т. 9: Законы о состояниях (СПб., 1899); “Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам” (Под ред. Г. Н. Шмелева. — М., 1907); “Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма” (М., 1987).

Дотичними до них слід вважати матеріали “Архива Государственного совета” (СПб., 1878. — Т. 3: Царствование императора Александра I. 1801–1810 гг.); “Журналов Комитета министров 1802–1826 гг.” (СПб., 1888. — Т. 1) і деякі інші. Тут представлена ділова документація вищих органів імперської влади: “думки”, пропозиції й обґрунтування членів Державної ради й Комітету міністрів, положення Міністерства торгівлі та промисловості тощо. Отже, ділову документацію можна віднести до другої категорії джерел.

Особливо широко в монографії використано *мемуарну літературу*, а також *епістолярну спадщину*. Так, серед спогадів необхідно виокремити нотатки О. Алексєєва⁵, П. Вігеля⁶, С. Вітте⁷, Г. Григор'єва⁸, П. Лебединцева⁹ та С. Ярона⁹. В них, як правило, йдеться про давній Київ і навколишню територію, культурне життя й побут городян, приїзд відомих іноземців і таке інше. Крім того, в спогадах С. Вітте та С. Ярона фігурують яскраві характеристики місцевих купців, наприклад, братів Бродських і Дегтерьових. Принциповим для відображення об'єктивності є те, що вони незавжди показані як порядні люди, а в окремих випадках — скнарами та користолобцями, навіть у своєму меценатстві.

Щоденники І. Долгорукова¹⁰, Є. Дьяконової¹¹ та С. Русової¹² помітно доповнюють картини з побуту киян XIX ст. Особливо

двох останніх, у яких показане місце жінки-купчихи в суспільстві, їх проблеми в галузі отримання вищої освіти, ставлення влади тощо. А І. Долгоруков ще й зазначив про поступове збільшення населення міста, зокрема за рахунок прочан, поляків і росіян під час проведення “контрактів”. Він звернув увагу й на житлові проблеми. Цікаві також його порівняння Києва з Новгородом.

У всілякого роду “записках” і “хроніках” йдеться про стан Києва та Київщини у XVII–XIX ст., пожежі та їх наслідки, епідемії хвороб і їх вплив на демографію. Згадуються деякі постанови щодо місцевого купецтва, наприклад, євреїв¹³. У листуванні знайшли своє відображення складні взаємини діячів культури й духовної влади¹⁴.

Про діяльність деяких купців міста — вихідців з різних місцевостей Російської держави (імперії), їх допомогу національним меншинам і громадам (євреїв, караїмів, поляків і ін.), а також благодійні профільні фонди можна почерпнути інформацію на сторінках власне київської преси. Тут же сповіщається про торгово-економічні зв'язки городян з представниками країн Західної Європи та Америки, постачання промислових виробів у Росію. Згадується про відповідні окремі розпорядження Міністерства внутрішніх справ¹⁵.

Отже, залучений і критично використаний у монографії комплекс першоджерел, на нашу думку, є досить репрезентативним і дозволяє проаналізувати означену тему всебічно й на належному джерелознавчому рівні.

Методологічні засади й основи наукового пошуку.

Наша робота написана значною мірою в контексті мікроісторії, з урахуванням особистісно-психологічного підходу до аналізу минулого. Такий напрям видається цілком закономірним і логічним, адже за О. Яницьким, інтерес до усвідомлення соціальної динаміки “через людину” і її мікроісторію зростає завдяки тому, що сучасній особистості необхідні “свідки повсякденності”. Саме вони мають репрезентувати думки й рефлексії “маленьких, але справжніх агентів історичного процесу”. Водночас їй потрібні не тлумачі, а здібні аналітики, здатні створити

ефективне “пробудження розуму”. При цьому “розсекречування історії” неможливе лише завдяки використанню архівного документу (в тому числі й опублікованого). Щоб “далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення”¹⁶. Разом з тим, мікроісторія передбачає виявлення типовості, а не виключності й оригінальності, дозволяє відобразити множинні й поодинокі суспільні ідентичності, насамперед ті, які “занепадають” в умовах конкуренції (зокрема купці в сфері купівлі-продажу) чи проявів колективності. Таким чином вона вибудовує ланцюг між окремою й загальною ідентичностями.

Загалом, як і в нашому конкретному випадку, “історія цілого в подробицях” базується на основі залучення здобутків серійно-статистичного аналізу й етнографічних досліджень, із використанням методів соціальної психології, політичної й історичної антропології, культурології. Як зазначила Я. Верменич, орієнтація на вивчення життя “маленької людини” в її органічному середовищі, глибоке проникнення у життєвий світ індивіда і його оточення в контексті широких історичних узагальнень, з урахуванням суспільних, економічних, політичних і культурних умов і відносин, дослідження мікроспільнот, заснованих на родинних чи сусідських зв’язках — все це перетворює мікроісторію у перспективний науковий напрям, за допомогою якого вдається простежити ті глибокі рівні соціальних “правил гри”, які лишаються непоміченими за умов використання традиційних методів історичного пошуку”¹⁷.

Названий автор прийшов також до висновку про те, що переорієнтація істориків від вивчення “суспільства”, “нації”, “колективної самосвідомості” до аналізу досвіду самоідентифікації окремої людини, котра відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала помітною ознакою часу, в якому розмиваються і втрачаються чіткі суспільні обриси й засади корпоративної психології. При цьому девальвували, “втративши власний генералізуючий пафос”, не лише марксистсько — ленінські канони, але й структуралістські схеми, котрі вибудовувалися на пошуку закономірностей у людському поступі. За таких обставин звернення до “нормаль-

них винятків”, що є предметом мікроісторії, сприймається не стільки як, за висловом М. Копосова, “потреба історіографічного розуму розкладати інформацію в різні шухляди інтелектуального комода”, а швидше як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

Водночас комплексне наукове висвітлення історії купецького стану в межах м. Києва та Київщини протягом XVII–XIX ст. не може, зрозуміло, зводитися тільки до опису фактів і подій далекого минулого, а передбачає концептуальне тлумачення й теоретичне осмислення їх. Це, в свою чергу, потребує застосування багатьох чітко визначених методів пізнання: *діахронний (періодизації), історико-порівняльний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний*, що дозволили не лише проаналізувати фактичний матеріал, а і зробити власні викладки на підставі принципів історизму й об’єктивності. Також при дослідженні об’єкту теми були використані методи історіографічного аналізу, джерелознавчої критики, генетичний і просопографічний. Так, діахронний метод дозволив простежити структурні й якісні зміни в еволюції купецького стану в Україні і в Києві зокрема. Наприклад, це стосується його безпосереднього оподаткування (гільдійські збори, майновий ценз, оброчна подать, подушне) й опосередкованих стягнень (митні збори, податки на виробництво, за реалізацію алкоголю та тютюну). Історико — порівняльний полегшив проведення аналогій у законодавстві стосовно всіх категорій торговців і на території різних економічних центрів, а також сприяв виявленню пріоритетних фіскальних цілей уряду на певних етапах його діяльності. Ретроспективний метод застосовувався з метою кращого усвідомлення витоків і наслідків того чи іншого явища, яке мало місце протягом XVII–XIX ст. Активне використання статистичного методу в першу чергу пояснюється необхідністю підрахунків і кількісних показників, які переконливо показали як саме і наскільки змінювалася чисельність купців від початку XVII ст. до кінця XIX ст. (навіть у окремо взяті роки). Методи історіографічного аналізу й джерелознавчої критики засвідчили, з одного боку, недостатню дослідженість теми та її вузлових

аспектів, а з іншого боку, — наявність необхідного комплексу документального матеріалу і, зокрема, архівного.

Соціально-економічна еволюція та функціонування купецтва перебувають у площині перетину вивчення об'єкту трьох наук: власне історії, економіки та права. Такий міждисциплінарний підхід передбачає використання їхнього науково-методичного інструментарію. Безпосередньо йдеться про застосування відповідних юридичних термінів і навичок, наприклад, при опрацюванні законодавчої бази як умовної системи координат дослідження. Адже правові норми, на думку Райнгольда Циппелюса, слід розглядати “або наказом робити щось, чи не робити чогось, чи й зовсім нічого не робити, або частиною такого наказу (як, наприклад, правове визначення), або описом обставин, за яких дозволяється певна індивідуальна чи загальна поведінка, і, зрештою, описом самої цієї поведінки”¹⁸. Застосування ж методів економіки як науки робить можливим краще розуміння суті механізмів й наслідків економічних (і торговельних зокрема) процесів у державі.

В зв'язку з цим, виникає потреба правильного застосування ключових дефініцій, використаних при висвітлені теми: “купець”, “торгова людина”, “негоціант”, “податкова політика”, “податки”, “акциз” і таке інше. Що вже й казати, коли навіть стосовно визначення терміну “купець” існує декілька підходів про що мова йтиме нижче у відповідному місці. Тут лише зазначимо те, що навіть такий фахівець у галузі української торгівлі як І. Аксаков в окремих випадках ототожнював його з поняттям “міський покупець” (що особливо принципово звучить у контексті нашого дослідження). Так він писав: “Міський покупець, слово прийняте в торгівлі, означає роздрібного купця городского, осілого, місцевого. Це покупець фундаментальний, як висловлюються купці, тривкий, справжній купець, за звичай володіючий нерухомістю і більшою частиною великоросійського походження”¹⁹.

Однією з найбільш вагомих теоретичних і методологічних проблем, так і не вирішеною понині вченими, є типологія міста. Саме вона дозволяє виявити критерій совокупності чи однієї з

ознак, що власне визначає поняття “місто” та його класифікацією. Зокрема недостатньо повно з’ясоване місце Києва в системі українських міст (історико-порівняльний аналіз стосовно західних, східних, південних регіонів), не проведена класифікація в контексті аналогій з великими поселеннями Європейської Росії (за соціальним, етнічним і кількісним складом жителів, характером самоуправління) тощо. Такий стан речей певною мірою пояснюється тим, що навіть на початку ХХ ст. поняття та ознаки міста офіційно, на рівні закону, ніде в імперії “с положительностью” встановлені не були²⁰. “Звуженість поняття міста” зазначена і в матеріалах “Загального перепису населення Російської імперії” 1897 р. У них таке поселення співвідноситься з центром певної адміністративної влади²¹. Тому-то відсоток городян на території всієї держави навіть у кінці ХІХ ст. не перевищував 14%.

Отже, через названі причини важко виділити ту чи іншу сферу життєдіяльності киян як домінуючу, з одного боку, а з другого, — пріоритетність адміністративних функцій у місті (через часті зміни й “суміш” форм влади). Хоча, як це намагався пояснити російський вчений П. Риндзюньський, “при досить широкому підході до суспільних явищ і належній увазі не лише до виробничої діяльності людей, але й до всіх істотних сторін їх суспільного життя, розгляд міст у тому складі, яким він був офіційно визнаним, отримує своє виправдання й є єдино можливим”²².

Класифікація міст за демографічними ознаками нині загально визнана фахівцями і широко використовується в працях істориків, етнологів, соціологів та ін. За нею, навіть стосовно ХІХ ст., не кажучи вже про ХVІІ–ХVІІІ ст., до так званих малих міст слід відносити поселення, в яких мешкає до 10 тис. осіб, середніх — від 10 до 15 тис. і великих понад 50 тис. осіб²³. Коли так, то у хронологічних межах означеного періоду Київ розвивався “не виходячи” за рамки “середнього”, можна сказати, “провінційного” поселення, отже і роль його порівняно нечисельного купецтва (як, наприклад, у Москві, Санкт-Петербурзі) в загальному вимірі імперських масштабів мала б бути далеко

не провідною. Тоді стає не зовсім зрозумілим: чому ж більшість дослідників як “дожовтневих” і радянських, так і сучасних, акцентують увагу на їх великому економічному потенціалі й суспільній значущості як стану?

У відповідних розділах нами здійснена спроба дати відповідь на це питання, а тут зазначено лише таке. Важливою соціокультурною проблемою для Києва був його зв'язок зі селами, і не лише в межах Київщини. Адже серед городян продовжували існувати яскраво виражені сільськогосподарські заняття, аграрні відносини, взаємозв'язок міста та “промислових” сіл тощо. Причому такий зв'язок слід вважати характерним не лише для Києва, міст України, а й для всієї імперії та Західної Європи. В основі цих процесів були торгово-економічні зв'язки, становлення єдиної системи господарства, до якої втягувалися і міста, і села, до того ж останні могли знаходитися на великих відстанях від перших. Про передмістя годі вже й казати. Таке явище мало всеохоплюючий, загальноєвропейський, характер. А пояснити його причини, як це зробив А. Вебер, можна тим, що “ера пару і машин” певною мірою зруйнувала відмінність між містом і селом вже на початку XIX ст. “В другій половині XIX ст., — зокрема наголосив учений, — всі фактори новітньої цивілізації спільно попрацювали над тим, щоб усунути відокремленість сільського населення... Залізниця, періодична преса, свобода пересування та інше сприяли поширенню ідей, що зародилися у великих містах і вивели сільське населення з стану розумового застою. Промисловість почала розвиватися поза великих міст”²⁴.

Також слід зазначити й те, що протягом XVII–XIX ст. домінування в Україні аграрного сектору над промисловим зумовлювало в таких містах, як Київ (у провінційних, зрозуміло, ще більше) великий вплив сільських околиць не тільки на економічний, а й культурний розвиток і побут городян. Це проявлялося, насамперед, у характері облаштування житла, умовах громадського та домашнього побуту, відсутності “класичного” міського благоустрою, а головне — в певній спільності світоглядних засад і ставленні до традиційних духовно-моральних

цінностей. В решті-решт село долучилося й до урбаністичних процесів.

Незважаючи на все це, в основі життєдіяльності Києва та його мешканців продовжували лишатися централізовані адміністративні функції, на відміну від загального, дещо “розпо-рошеного”, управління громадою села. “Місто, яке б воно там не було, все-таки сила в ньому хоча б тому, що воно завжди центр влади”, — наголосив у кінці XIX ст. М. Шелгунов²⁵. Іноземні ж дослідники простежують специфіку міст у Російській імперії в “підпорядкуванні” центральній владі для контролю та збиранні податків²⁶.

Культурне ж середовище, в якому перебували купці, лише частково відображало інтелектуальне життя міста, але воно до деякої міри слугувало показником суспільного потенціалу й рівня “громадянськості” всіх городян (адже купцями могли ставати представники фактично всіх станів і прошарків). Їх культурний потенціал визначав глибину та “наповненість” непрофесійної діяльності (наприклад, меценатства), яка, в свою чергу, впливала на сутність повсякденного міського життя. Купецтву, як системозначущому елементу цивілізації, в духовних процесах Києва якщо і не належало першорядне місце, то й далеко не останнє. Саме його представники найактивніше долучалися до нових форм життя та заснування установ, які найбільше відповідали передовому соціокультурному укладу, відповідним чином забезпечували буржуазні зміни в суспільстві.

Водночас вивчення їх повсякдення дозволяє краще зрозуміти суть епохи, визначити найбільш характерні й вагомі її риси²⁷. Хоча при цьому слід враховувати той, факт, що буденне життя людей, як предмет історичного дослідження, різниться своєю не тільки складністю та поліморфністю, а й об’ємністю та нашаруванням різних аспектів одного на іншого. Саме в повсякденні проявляється сукупність суспільних взаємин, притаманних особливому періоду. “Живу тканину”, “дух і атмосферу епохи” безпосередньо становлять людські ритуали, традиції, звички, манери одягатися та їсти, спілкування між індивідуумами суспільства²⁸. В зв’язку з цим досить актуальним, і зокрема через недостатню дослідженість аспекту, видається

відтворення історико-побутових аспектів купецького стану, які репрезентують відповідне ставлення до подій і явищ, дозволяють всебічніше й глибше досягнути загальні тенденції соціально-економічного розвитку, розширити сучасні знання щодо його статусу в тогочасній ієрархічній структурі населення.

Таким чином, історія купецтва м. Києва та Київщини XVII–XIX ст., незважаючи на певну кількість (навіть не комплекс!) наукових праць, у більшості аспектів залишалася донині недостатньо дослідженою. Складність теми, яка включає такі вагомні складові, як соціум, економіка й юридичне становище, полягає у до кінця невирішених методологічних проблемах. Адже існують лише фрагментарні висвітлення означених питань. У зв'язку з цим виникла необхідність по “крихті” відшукувати на них відповіді у вітчизняній і зарубіжній історіографії, а там, де не вистачало фактичного матеріалу, проводити паралелі та аналогії з купецтвом у інших містах України, частково — Росії. Маловивченою слід вважати й політику царського уряду стосовно місцевих негоціантів. А вона протягом означеного періоду дуже різнилася, зазнавала помітних змін як до корінних представників, так і до іноземців (поляків, греків, німців, французів та інших). Майже не висвітленими залишилися регіональна специфіка місцевої й зовнішньої (за межами міста) торгівлі кийських купців, їх непрофесійна діяльність і організаційні заходи влади в цій царині.

Для розв'язання поставлених у роботі завдань, автори використали і критично проаналізували цілий комплекс першоджерел. За нашим переконанням, він є репрезентативним, а отже дозволяє в повній мірі відобразити такі параметри, як соціально-економічне становище, чисельність, етнічний склад і діяльність купців м. Києва та навколишньої території протягом XVII–XIX ст. Серед залученого корпусу джерел помітно домінують неопубліковані матеріали та законодавчі акти, що ввійшли до перших трьох видань “Повного зібрання законів Російської імперії”. Весь же документальний корпус передбачає вироблення навиків користування економічними та юридичними термінами, застосування, крім “традиційних” історичних методів дослідження, ще й інших, наприклад, “формально-юридичного”.

Розділ III.

Соціально-економічне становище, джерела формування й етнічний склад

Приблизно до середини XVII ст. українські купці в межах Речі Посполитої були (поряд з польськими) головним чином ланкою в зв'язках пануючої верхівки з іноземними торговцями. Безпосередньо ж в Україні прерогатива в торгівлі належала селянам, міщанам, козакам і монастирям, дуже обмежених можливостями внутрішніх ринків. Тільки в ході Національної революції та Визвольної війни і декілька десятиліть по її завершенні, коли неабияк зросла роль професіоналів у цій галузі, які скуповували все більші партії товарів і нарощували темпи їх обігу, виникли нагальні потреби і порівняно великі можливості виходу на зарубіжні ринки. Причому помітно змінилася етнічна свідомість і економічні орієнтири купця. Він також, хотів того чи ні, “запрацював” на державну ідею та Військовий скарб (зрозуміло і власну кишеню), певною мірою сприяв розвиткові фінансової системи Гетьманщини. Таким чином, купець став революціонуючим чинником, який поступово розширював, а потім розривав завузькі рамки національного господарства, створював необхідні умови для формування загальноукраїнського ринку. Інша річ, що в Російській імперії той практично не мав великих перспектив на функціонування.

Як свідчить конкретно-історичний матеріал, приблизно з кінця 40-х років і до кінця XVII ст. в Україні на визволеній від польської шляхти та магнатерії території законодавчо оформленого стану купецтва не існувало. Його прерогативи на себе

перебрали представники інших груп населення: селянство, козацтво, навіть, духовенство, які нерідко професійно займалися торгівлею. Вмежах Київщини “велике купецтво” поступово замінювала нова генерація українського “панства” — старшина. До неї “традиційно” примикала верхівка міщанства. Радянський дослідник М. Ткаченко такими вважав старшин Скорупу, Дем’яновича, Чернігівця та деяких інших¹.

Ще до Хмельниччини на торжищах Речі Посполитої зі своїм крамом бував майбутній гетьман України Іван Виговський.

Виходячи з аналізу тогочасних митних книг, торговці, як правило, становили самостійну комерційну одиницю і лише іноді для спільних подорожей утворювали тимчасові спілки, складаючи “до купи” свої капітали.

На думку О. Сидоренко, верхівку “гендльованого” про шарку займали купці, середину — торгові люди, а “крамар” представляв універсальний тип особи, що торгувала промисловими виробами — крамом. Напівремісників, наприклад, різників, що закуповували й забивали худобу, вона залучила до окремої верстви міського купецтва².

Їх майновий статус закріплювали різні гетьманські універсали, “листи” полковників, розпорядження державних установ. Уряд Гетьманщини, зрозуміло, у торгівлі насамперед відстоював інтереси верхівки козацтва, а потім монастирів, шляхтичів, а вже за ними — купецтва. Це пояснює той факт, що тодішнє законодавство значною мірою мало двоїстий характер і за всілякі порушення можновладців у торгівлі передбачало не досить суворі покарання, а адміністрація нерідко дивилася на них “крізь пальці”. Від “польських панів” у Києві зберігся тільки магістрат — орган міського самоврядування. Поряд з ним почали функціонувати воєводське та сотенне правління. Враховуючи важливість Києва, царський уряд прислав сюди двох воєвод, що було характерним лише для великих міст Центральної Росії.

В 50–60-х рр. XVIII ст., адміністрація міста зарахувала до стану міщан чотири категорії городян: 1) власне купців; 2) заможних власників ремісничих майстерень, гуралень, соло-

дівень та інших промислових підприємств; 3) дрібних цехових майстрів і торговців; 4) позацехових робітних людей і майстрів, які заробляли на життя випадковими видами праці. Причому навколишні мешканці сіл безпосередньо підключалися до формування соціального складу городян і, зокрема, купецтва. Останнє ж не перевищувало навіть 1% всього населення.

В той же час зміцнення економічного становища купців у Московії визначали законодавчі акти царського уряду: “Торговий статут” 1653 р., “Новоторговий статут” 1667 р. та ін. Наприкінці XVII — початку XVIII ст. Петро I визначив купців, за його виразом — “розсыпаную хramину”, як “тяглий” стан, що сплачував усілякі податки, виконував повинності, а головне — “отправлял” вигідні для країни промисли. 1709 р. він заборонив їм переходити до інших груп населення, хоча 1711 р. представникам останніх (окрім військових) дозволив професійно займатися торгівлею. “Гільдійні” особи звільнялися від служби в армії. Указом від 18 січня 1721 р. російським купцям дозволено було, зокрема в Україні, купувати села і селян, приписувати їх до промислових підприємств, що поклало початок посесійному праву³. Правда, іншим указом (1727) “великоросам” заборонили набувати нерухомість у “Малоросії”⁴. 1746 р. це вже дозволялося робити, але за спеціальним дозволом⁵.

“Инструкция московского купечества старшинам и старостам с товарищи” від 19 січня 1742 р. поділила торговців на три гільдії, в які обиралися старшина, староста і “товариш” терміном на один рік. Причому керівництво третьої підпорядковувалося другій і першій, а другої тільки першій.

І коли в Росії на середину XVIII ст. купецтво вже склалося не лише фактично, а й законодавчо було оформлене в стан, то в Гетьманщині ці питання лише були поставлені царатом перед місцевою владою. Характерна в цьому аспекті відповідь — “рапорт” Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. Її старшини зазначили, що “в ревизияльных давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писанни неоднако. Иногда сами знатнейшии, показанни мещанами, а убогшии и рукоделием

питаючийся, також подворчане пашенний писання були посполитими, а иногда все генерально знатний и убогий купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писання равно посполитими”⁶.

Насамперед, уривок з наведеного документа свідчить про: 1) застосування терміну “купечество” в тогочасному діловодстві; 2) купці, як соціальна група, не мали чітко визначеного статусу і нерідко приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих.

Схоже розглядала дане питання й Київська полкова канцелярія. Царський маніфест від 17 березня 1775 р. звільнив купців на території імперії від подушної податі, підтвердив їх поділ на три гільдії, відповідно до проголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті з них, хто мав понад 10 тис. крб., до другої — від 1 тис. до 10 тис., до третьої — від 500 до 1000 крб. Всі, хто мав менше 500 крб. і мешкав у містах зараховувалися до міщанства. Всі податки, які до того збиралися, були скасовані, а замість них встановлено особливий “гільдійський збір” у розмірі 1% “с капиталов по совести ими объявляемых”. Що було зазначено і в указі від 3 травня 1783 р.⁷

Ці та деякі інші схожого змісту укази та розпорядження царату поширювалися, зрозуміло, й на українські землі, що входили до складу імперії. Так, у грудні 1782 р. Роменський магістрат звітував перед Чернігівським намісницьким правлінням про отримання її імператорської величності указу від 29 листопада 1781 р. (№ 17270), яким “предписано дабы впредь о записующихся ис козаков и другого звания казенного ведомства людей, в мещанскія и купеческія общества, рапортовали без самомалейшого замедленія в казенную палату и губернский магистрат...”⁸. Схожі сюжети маємо й по багатьом іншим повітам⁹. Зрозуміло, поширювався цей указ і на Київщину.

Проте, здавалося б, доволі зрозумілі й чіткі вказівки вищої влади з цього приводу на місцях інколи сприймали неоднаково, а часом і порушувалися. Наприклад, у 1782 р. гадяцький полковий суддя Якубенко чинив усілякі перешкоди, щоб люди, які

були приписані до тамошнього замку, не записувалися в міщани та купці, не з'являлися за цим до магістрату. Погрожував їм “боем, отнятием недвижимых именій, наложенієм ченшы (чиншу — тобто певної плати. — *Авт.*) и употребленієм в далніе высылки и повинности”. А деяких з них він захопив і утримував у кайданах у замку¹⁰.

У відповідь на такі акти насильства, було прийняте рішення відповідно 5 пункту Маніфесту 1775 р. Ним передбачалося застосування заходів, щоб “отвращено было всемерно всякое принужденіе, паче же *прикосновение к чией либо собственности*, но чтоб добрая воля и убежденіе в своей пользе служили руководством к составленію обществ мещанских и купеческих, и то потому и должен городовій гадяцкій магистрат принимать желаніе, и записывать в купечество и мещанство... кому дана в том полная свобода...”. Тоді ж урядників гадяцького міського магістрату зобов'язали негайно провести слідство і покарати винних “по самой строгости законов”¹¹.

Цікаво те, що купці й міщани самі часто-густо ставали посередниками в процесі переходу людей одного стану до іншого. Так, купець Козьма Святенко — мешканець м. Катеринослава, допомагав своєму родичу — козаку с. Ручек (Чернігівське намісництво) Олексію Клеценку “прописатца” в число тамошніх міщан. З цією метою останній надіслав точну копію паспорта, а також довідку, що його батько сплатує належні податки як козак (1783)¹².

“Грамота на права и выгоды городам Российской империи” від 21 квітня 1785 р. дещо підвищила майновий ценз для гільдій. В ній більш конкретно визначені права і привілеї купців відповідно до їх гільдій. Проте і надалі останні залишалися незорганізованими в окремі корпорації чи общини (на відміну від цехів)¹³.

Правда, інколи купці та міщани виступали гуртом, коли виникала нагальна потреба відстояти свої права чи привілеї. Так сталося, зокрема, під час суперечки “общества” купців і міщан з селянами сл. Добрянки (Чернігівське намісництво) за вигони для худоби¹⁴.

Важливо зазначити, що царський уряд, прагнучи встановити на початку 60-х років XVIII ст. монополію на продаж тютюну в межах України, пояснював свої наміри тим, що місцевих “ни единого из купцов капиталистов не было, который бы купечеством знатен там учинился”¹⁵. Проте це не відповідало дійсності. Вже в 1704–1705 рр. київський купець Роман Якимович у Вроцлаві продав свого товару на 15 тис. єфімків*, а потім там закупив і вивіз на 20 тис. єфімків. Взагалі ж у нього в обігу знаходилося декілька сот тисяч золотих**. Інші українські купці Іван Карпіка та Василь Лаврук на початку XVIII ст., повертаючись з відтіля ж, везли з собою придбаний крам на 8 тис. золотих “доброї монети”, а ніженець Максим Грудина — понад 6 тис. золотих¹⁶. 1708–1709 рр. у документах згадується купець м-ка Опішні (Полтавщина) Яків Стефанів, який тільки товару мав на 14600 золотих¹⁷. У 80-х роках XVIII ст. обіг оптової торгівлі чернігівського купця Івана Єнька досягав 200 тис. крб.¹⁸ У сл. Злинка (Новгород-Сіверське намісництво) налічувалося 20 купців, що мали власні лавки і капіталу від 500 до 1000 крб.¹⁹ У 1785 р. на території Новгород-Сіверського намісництва проживало 3640 чол., які були записані до 2 і 3 гільдій (тобто з капіталом від 1 до 10 тис. крб.). Причому тамтешня казенна палата дала розпорядження всім магістратам і ратушам, щоб ті “состоящих под видением их купцов, против висшеписанного положенія отобрали на письме желания, в какую кто оних гилдій записаться похочет, с каким точно... капиталом и по отобрании таковых желаний учинили б в немедленном времени писменніе ведомосты со включением суммы с капиталов; и семейства их душ, означив особо великороссийских, а особо малороссийских (!) для внесения с будущего 1786 года в окладную генеральную книгу...”

* Єфіміками в Україні та Росії в другій половині XVII–XVIII ст. називали талари — великі срібні монети (вагою до 29 г).

** Золотий (пбо злотий) — назва польської лічильної одиниці в 30 грошів.

У м. Ромнах наприкінці XVIII ст. найбільше капіталів зосередилося в руках купців В. Андрусяченка, К. Петровського (Лукосія), В. Троянського (Мимри), В. Дерія, П. Терновецького, Бурляя (Кислого), І. Маченка, М. Овсієнка, С. Пушкаря, а у м. Києві — С. і Г. Балабух, Ю. Митюка, М. Григоренка, Я. Гудими²⁰.

1785 р. став важливим і “переломним” у процесі формування лівобережного та слобідського купецтва, а також Київщини. Згідно настанов, які мала “Грамота на права и выгоды городам...”, почалася реорганізація всієї справи. Так, постановою Чернігівського намісницького правління, підписаною 4 листопада Андрієм Милорадовичем, Опанасом Шафонським і Яковом Волватським наказувалося всіх осіб, записаних у повітах до гільдій, неодмінно переселити з сільських місцевостей до міст, причому, щоб ті залишилися “при промыслах и упражненіях званію их свойственных”²¹.

У зв’язку з цим виникли серйозні проблеми із забезпеченням переселених житлом.

Одночасно вирішувалися питання, як бути з селянами, якщо ті виявлять бажання перейти в купецтво. Зокрема, стосовно підданих графа П. Румянцева-Задунайського, котрі були б записані в міщани чи купці, планувалося їх переселення в міста, щоб там вони займалися відповідною справою. Характерно, що в царському указі від 23 лютого 1786 р. зазначено: вже відпала сама собою необхідність “разделять городских с уездными, ибо те и другие, избравши мещанское и купеческое состояніе не могут полковаться поселенскими привинтами и жить в крестьянских селениях, но переселясь в города и городскія предмѣстія останутся при промыслах и упражненіях званію их свойственных”²¹. За даними Чернігівського магістрату, до його відомства з повіту різного звання людей перейшло 39 сімей. З них мали власні житлові будинки та інші прибудови 27, а 12 — “никакой своей оседлости”.

У м. Зінкові розроблявся спеціальний план забудови окремих районів для новоприбулих. Проте його виконання дещо затяглося, бо, як повідомляв тамошній городничий Бутович,

старі будинки переселенців, котрі перевозилися на нові місця, відразу “не построить” і вони можуть “прийти в порч”. Тим часом їх власники прийдуть “в крайное разорение и лишатся своих промыслов”²².

У містечку Опішня (Полтавщина) мешкали Григорій Сутковський, Тимофій Штупа, Степан Пашенко та Василь Гриєпич, які в 1784 р. записались у купці. Згідно закону 1785 р., вони мали перебратися до міста (у даному випадку в Зіньків) і продовжити там займатися торгівлею і промислами. Однак, через “неудобность” (відсутність житла), їм цього здійснити не вдалося і в наступному році²³.

Крім того, новоприбулі на постійне місце проживання відразу включалися в конкуренцію з тими, хто раніше них вів там торгівлю. Проте, так би мовити, корінні мешканці — різного звання люди, офіційно не оформлюючи свій перехід у купецтво чи міщанство, починали потерпати за таких обставин. Між першими і другими, як свідчать матеріали Київського намісницького правління, розпочиналися конфлікти, які розглядалися в магістраті, міським головою чи градським судом. Від чого страждала торгівля. Схоже відбувалося й в Новгород-Сіверському намісництві, де “разного званія людє, не поступая в званіє купеческое или мещанское, пользуютя всемы промисламы для купцов и мещан предоставленными...”²⁴

Тому виникла необхідність у видачі магістратами всім купцям і міщанам відповідних “білетів по законам” з фіксацією їх офіційного статусу²⁵.

Слід зазначити, що ситуація в справі купівлі-продажі торговими людьми для своїх професійних потреб різних комор, крамниць, будинків, дворів тощо у межах України протягом другої половини XVII–XVIII ст. зазнала значних змін. На першому етапі це робилося довільно і без особливих проблем при офіційному оформленні здійсненого акту, про що свідчать численні документальні матеріали.

На кінець же XVIII ст. у економічних осередках, особливо великих містах і містечках, в основному вже оформився розподіл торгових приміщень. Їх переважна більшість, зрозуміло,

опинилася в руках верхівки гільдійського купецтва, яка вже давно займалася своєю професійною діяльністю. Тому досить гостро встало питання про відкриття додаткової кількості узаконених “лавок”, “магазинів” тощо, адже реалізація товарів у приватних помешканнях була офіційно заборонена на загальноімперському рівні. Нове ж купецтво намагалося здобути собі дозвіл на утримання крамниць при власних будинках. Деякий час окремі його представники одержували такий дозвіл як виключення і лише в деяких містах. Однак, царський указ від 8 червня 1782 р. вже надав право “иметь по домам лавки и в них торговать” по всім містам “Всероссийской империи”²⁶. А указ від 29 вересня 1797 р. ще раз наголосив на тому, що “отныне нигде вновь гостинных домов не строить, и чтоб лавки, нужные для торгов, были в домах”²⁷.

Оцінюючи ці два законодавчі акти, деякі вчені вважали, що вони знаменували собою підриг монопольного становища “старої” верхівки гільдійського купецтва. Наприклад, В. Яковцевський твердив, що таким способом на кінець XVIII ст. монополія гільдійського купецтва якщо і не була знищена, то підірвана. “Вона, — писав дослідник, — багато в чому втратила гільдійський характер, і принцип привілея змінився принципом конкуренції. З падінням гільдійської монополії на ринці падала норма купецького прибутку”²⁸.

Якщо остання теза, безперечно не може викликати заперечення за своєю природною суттю, бо такий закон економіки, але напряду прив’язувати означене явище до дозволу уряду влаштовувати крамниці у власних будинках — явне перебільшення.

Так само й інше твердження про втрату гільдійського характеру та принцип привілею. Адже “старих” крамниць ніхто не ліквідував, а конкуренція в цьому аспекті існувала постійно, незважаючи на те, чи вона була санкціонована урядом, чи ні.

Певною мірою розвитку фінансової справи в Україні сприяла діяльність банків, які функціонували в межах державної монополії. З кінця XVIII ст. на території Лівобережжя, та Півдні працювали вимінні контори Державного асигнаційного банку (у Ніжині), а також у Києві, Херсоні, Одесі²⁹.

Вони надавали інформацію про наявність грошей в їх касах, закріплення земель за поміщиками, захоплення казенної землі різними особами³⁰.

Нами вже розглянуті деякі аспекти поповнення купецького стану. Розглянемо це питання більш докладно, а також з'ясуємо як і хто виходив з купецтва.

Насамперед, як свідчать про це документи, в стан купецтва переходили заможні міщани та селяни, а також козаки. Інколи до нього записували осіб під загальною назвою — “обивателі” (1781)³¹.

Особливо багато нарікань, суперечок і невдоволення з боку можновладців викликав запис у купецтво їх підданих. Так, 1782 р. бунчуковий товариш Яновський подав скаргу спочатку прилуцькому городничому, майору Дурнову, а потім у міський нижній суд і магістрат на урядників Прилук, які “зробили” купцями його трьох підсусідків, що мешкали на землі хазяїна. Один з них — у минулому козак — Кіндрат Каленик, а два інші — посполиті Данило і Гаврило Шаповаленки мешкали в Прилуках і ще ревізією 1764 р. були визначені як піддані. Відповідно свого статусу декілька років виконували повинність на господаря. Проте, з виходом у світ іменного указу від 16 жовтня 1781 р., пунктом 3 якого нібито було дозволено людям казенного відомства “записуватися под магістрати”, вони разом з іншими “мужиками” почали чинити опір і втекли до міста, шукаючи захист у цехмейстра ткацького цеху В. Федорченка. За ревізією ж 1782 р. трьох підсусідків записали “за продавцов”³², яких вже не так легко було повернути назад.

Того ж року в Прилуцькому магістраті ґрунтовно з'ясовувалося питання, що робити з тими, хто записався в міщанство та купецтво, а перед тим тривалий час були козаками і посполитими і, навіть, “зажили десятилетню давність”, як піддані³³. А Губернський магістрат сповістив про запис до глухівського купецтва багатьох мешканців м. Білопілья³⁴.

Протягом 1782–1783 рр. Прилуцький магістрат склав досить великий список бажаючих поповнити кількість тамошніх торгових людей. І серед них багато представників інших губерній.

Так, одним з таких був калузький купець Василь Мамонтов, який у Прилуках мав свій власний двір, торгував з давнього часу, зосередивши в руках капітал до 600 крб. Міщанин з Сум Іван Лихогрєв мешкав у місті декілька років “по наємным дворам в купеческом промысле”, бо його будинок там згорів, а свою землю він продав (капітал до 550 крб.)³⁵.

Тоді ж купець з м. Болхова Андрій Шестунов і міщанин Сергій Леонов мешкали у Глинську в своїх будинках. До Лохвиці переселилися з Кременчука купець Степан Кордов, міщанин Іван Соловьев і калузький “степной слободи” житель Іван Каширінов³⁶.

Після переселення окремі особи на час проведення ревізії 1782 р. вже прожили на своїх місцях і найманих дворах 16–18 років, тобто вважалися за постійних жителів³⁷.

У 1783–1785 рр. місцеві чиновники активно листувалися з Прилуцьким намісницьким правлінням про виключення з тамошніх міщан родини Пономарьових і зарахування їх до “товариства” конотопських купців³⁸. А міщан російського посаду Єліонки Григор'єва та Матвєєва приписали до стародубських купців (1784)³⁹, торговців Чебатарьових з Тули — до глухівських⁴⁰.

19 листопада 1785 р. у Чернігівське намісницьке правління від Роменського магістрату надійшов “рапорт” про бажання кременчуцького купця 3-ої гільдії Василя Хлебнікова разом з родиною записатися до відповідної гільдії торговців м. Ромни. Причому, як підстава для здійснення такого акту, називалися причини: 1) за власним бажанням з 1777 р. до 1782 р. займався торгівлею; 2) сплатив міські податки; 3) факт одруження і проживання в Ромнах декілька років і заборгованість тамтешнім мешканцям грошей “немало”; 4) разом з тим відсутність боргу Хлебнікова у Кременчуці⁴¹.

Проте серйозною перешкодою цьому стали його недоїмки в державну казну:

- за 1784 і 1785 рр. “рекрутських” 6 крб.;
- за 1786 р. “казенних по міщанському званню” — 2 крб. 44 коп.;

- “загальнонародних” — 6 крб., “на мости” — 15 крб.;
- “на коні” під час мандрівки Україною Катерини II — 10 крб.;
- “на десятників” — 1 крб.;
- за 1787 р. — “казенних” — 2 крб. 44 коп., “загальнонародних” — 10 крб.;
- а всього 53 крб. 48 коп. — “то самая причина есть препятствием...”⁴².

У 1786–1787 рр. продовжувався активний запис у роменське купецтво українських і російських осіб, незважаючи на численні порушення правил прийому⁴³. Це зазначила у своїй відомості Чернігівська казенна палата, вимагаючи з чиновників роменського магістрату “взыскания” за присилку невірних даних про кількість купців і міщан; самочинне до них записання осіб, які не виявили бажання; і, навпаки, “виключку” московських купців, тощо⁴⁴.

1786–1787 рр. у Роменському магістраті слухалася справа купця І. Свечнікова, який багато років жив в українському місті, але був записаний до «товариства» м. Калуги, куди і податки зі свого капіталу надсилав увесь час. Проте він нарешті вирішив вступити до місцевого купецтва 3-ої гільдії, маючи капітал 1 тис. 205 крб. Одночасно з ним того ж добивалася вдова колишнього калужького купця Пантелеймона Любченка — Марія, яка зі своєю ріднею на той період проживала в Ромнах близько 20 років. Однак числилась зі своїм чоловіком серед купецтва 2-ої гільдії м. Калуги. На руках у неї була 1 тис. 30 крб. Чиновники налаштовані були вирішити їх прохання позитивно, коли б з’ясували, що в Калужькому намісницькому правлінні за ними не значилися борги⁴⁵.

В 90-х роках XVIII ст. цей процес продовжувався, хоча і набув деякої специфіки. Остаточоно були скасовані ознаки етнічної державності на українській території. Мав тенденцію до зростання майновий ценз всіх трьох гільдій. 1794 р. його мінімум становив для першої 16 тис. крб., другої — 8 тис. і третьої — 2 тис. крб. У 1807 р. відповідно: 50, 20 і 8 тис. крб. Тобто порівняно з 1785 р. він збільшився у 4–8 разів.

Очевидно, вже на той час переселення купця, скажімо, з Росії до “Малоросії”, мало фактично лише географічне поняття і не передбачало якось особливу специфіку регіональної торгівлі. Як і раніше, наприклад, калужський купець, міг записатися до відповідного товариства м. Стародуба (1790–1791), а козак і міщанин м. Кременчука потрапити до 3-ої гільдії місцевого купецтва (1792–1793)⁴⁶. В кременчуцьке купецтво також записувалися вихідці з Речі Посполитої (Правобережної України), Молдови та ін⁴⁷.

В окремих містах, наприклад, у таких як Сосниця (Новгород-Сіверське намісництво), незважаючи на існування в них торгів і нерідко значних, купці не селилися⁴⁸.

Часом місцева влада безпосередньо зверталася до купецького “товариства” з питаннями, чи бажає воно прийняти до себе певну особу. Про це, зокрема, йшла мова в 1795 р., коли до торгового люду Зінькова спробував записатися селянин Захар Петров зі своїм сімейством⁴⁹.

Купецький стан, зрозуміло, не був не тільки однорідним, але й сталим. Розорюючись, або з особистих міркувань, окремі його представники поповнювали інші верстви населення. Особливо це стосувалося осіб 3-ої гільдії, капітал у яких був досить обмеженим і не міг дозволити проводити значні фінансові операції. З першої ж гільдії чимало людей прагнуло перейти в дворяни.

Так, купці Маркови з м. Клинці (Новгород-Сіверське намісництво) перейшли в московське купецтво 3-ої гільдії (1782–1786)⁵⁰. А Єремія Бураков — мешканець того ж міста “приписався” до моголівського купецтва⁵¹. В 1784–1785 рр. “наводилися справки” про мешканця сл. Середня Буда Павла Кистерова, який прагнув приєднатися до московського купецтва⁵². 1795 р. П. Свечнікова (чи була не сина, згадуваного вище І. Свечнікова) перевели з роменських міщан у купці 3-ої гільдії м. Белгорода⁵³. Тоді ж до московського купецтва перейшли купці м. Кременчука В. Єфимов і К. Кадурін⁵⁴.

Схожих прикладів можна навести дуже багато. Однак, незважаючи на вихід з купецтва, переселення його окремих

представників за межі України, загальна кількість торговців на її території неухильно зростала. Більш-менш докладні відомості, які свідчать про це, маємо починаючи лише з другої половини XVIII ст. У 1764 р. на Лівобережжі, за приблизними підрахунками, проживало близько 2,8 млн. осіб, серед яких 98,8% — українці. Трохи більше 11 тис. було росіян⁵⁵.

1782 р. на території Чернігівського намісництва серед 746850 чол. налічувалося 1483 купця (чоловіків і жінок). З них 896 росіян і 587 українців⁵⁶. У багатьох містах місцеві купці кількісно переважали над представниками інших національностей. Зокрема з роменських 71 купця 64 були українцями і 7 росіянами. Їх число помітно не змінилося до кінця XVIII ст. 1792 у Ромнах значилося 33 козаки, 401 міщанин, 12 казенних і 894 поміщицьких селянина, 80 купців⁵⁷. Незабаром було зафіксовано серед 109 тамошніх купців 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей⁵⁸. Тоді ж у Полтаві проживали 142 купці, з них 100 — українці⁵⁹. В 1798 р. у Києві українські купці становили понад 50% (а всього 114). У 1781 р. російських купців у м. Сосниці було 2, Мглині — 3, Коропі — 8, Стародубі — 27.

Окремі населені пункти ніби “притягували” торгових людей через вигідність свого географічного розташування й наявність великих торгів. Наприклад, на час відкриття ратуш у листопаді 1782 р. у слободах Климовській (Новомеський повіт) значилося 374 купця і 324 міщанина, Клинці (Суразький повіт) — відповідно 250 і 592, Зибкій (Новомеський повіт): 310 і 650, Еліонці (Стародубський повіт): 275 і 333⁶⁰.

Для порівняння: в Росії в 1766 р. всього торгового люду налічувалося 189 тис. (або 2,56% населення). Гільдійських купців було 183,5 тис.⁶¹.

Таким чином, можна стверджувати, що на кінець XVIII ст. українське купецтво й міщанство в межах Російської імперії фактично структуризувалися, набули юридичного оформлення як стани і чисельно представляли значну економічну силу.

Важливе значення у контексті визначення соціального статусу та майнового цензу, а також регламентації в справах успадкування маєтків мав іменний указ, виданий Сенату

3 травня 1783 р.: “О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний* Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам...”⁶². Тим самим царат поширив на територію Лівобережної й Слобідської України не лише великодержавну податкову систему, а й організацію торгового люду в купецькі гільдії з відповідними для них зборами: “с капиталов по совести ими объявляемых по одному со ста”⁶³.

Справжньою віхою в оформленні купецького стану на загально-державному рівні стала “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” від 21 квітня 1785 р. Хоча нею й декларувався єдиний міщанський стан, “справжніми міськими жителями” визнавалися городяни тільки шести категорій: 1) ті, хто в місті мали будинок і іншу нерухомість; 2) власне місцеві купці, поділені на 3 гільдії — I — від 10 до 50 тис. крб., II — від 5 до 10 тис. крб., III — від 1 до 5 тис. крб.^{**}; 3) цехові ремісники; 4) іноземні й іногородні негоціанти, яким дозволене постійне проживання; 5) імениті особи (власники підприємств і банкіри з капіталом не менше 50 тис. крб.), оптові торговці, судновласники, а також учені й митці; 6) інші, прирівняні до названих груп, городяни.

Важливо те, що “Грамота” надала купцям вже значні пільги та переваги над міщанами. Зокрема, особи 1-ї та 2-ї гільдій звільнялися в разі їхньої осудності від тілесних покарань, як і дворяни, а 3-ї та нижчих прошарків міського населення — ні. Представникам 1-ї гільдії дозволялося офіційно їздити в кареті, запряженій парою коней. Другогільдійці мали право користуватися вже парокінною коляскою. Представники ж 3-ї гільдії

* Мова йде про створені на початку 80-х років не губернії, а намісництва під такими назвами.

** Розмір податку з капіталу залишився без змін — 1%.

могли пересуватися тільки коляскою, запряженою одним конем. Зрозуміло, що така різниця, окрім усього іншого, впливала на самосвідомість торговців, змушувала їх прагнути поліпшити свій соціальний статус і майнове забезпечення. У документі знову підтверджувалося право на можливість звільнення від рекрутчини купця, котрий сплатив спеціальний грошовий збір.

Водночас встановлювалися відповідні нормативи в галузі торгівлі. Першогільдійним особам дозволялося здійснювати професійну діяльність не тільки на території імперії, а й поза її межами, виписувати товари із-за кордону та відправляти їх в інші країни, вести купівлю-продаж оптом і в роздріб. Одночасно вони могли бути фабрикантами, заводчиками, володіти морськими (тобто великими) суднами. Фактично імперська влада зрівняла в правах представників 1-ї гільдії зі західноєвропейськими негоціантами. Мало чим, але вже тільки в межах держави, їм поступалися другогільдійні особи. Купці ж 3-ї гільдії могли здійснювати дрібний торг у певному місті чи повіті, утримувати цехи, невеликі річні судна, трактири, двори для постоїв.

Особливо привабливою для купецтва стала можливість отримання дворянства (для іменитих громадян та їхніх нащадків по чоловічій лінії, а звідси й прагнення багатьох до добродійності на користь міста, держави загалом)⁶⁴.

Характерно, що саме з того року почастішали масові переходи різних категорій податного населення (крім кріпаків) у купецький стан. Зокрема, 1785 р. розглядалася справа в Київському намісницькому правлінні про запис до нього не лише козаків і міщан, а навіть казенних селян і підсусідків багатьох міст колишньої Гетьманщини⁶⁵. Не став у цьому контексті виключенням і Київ. Про певне співвідношення місцевих негоціантів до всіх жителів маємо дані в офіційній відомості, наданій “малоросійським управителем” графом П. Румянцевим імператриці Катерині II того ж таки року. Згідно неї, на Подолі на той час існувало будинків: купецьких — 10, міщанських — 1974, різночинських — 89, підданих посполитих — 37; на території Печерська налічувалося купецьких — 20, міщанських —

46, різночинських — 315, солдатських (російського гарнізону) — 632, підданих посполитих — 172; у межах так званого Старого міста купецьких — усього 1, міщанських — 54, різночинських — 222, солдатських — 305. Загалом же було 3899 будинків⁶⁶. Отже, існував усього 31 купецький будинок, що становило близько 0,7% від їхньої сумарної кількості.

Також слід зазначити, що багато купців мешкало і навколо міста, а тому їхня професійна діяльність дуже помітно впливала на його економіку, розвиток господарства. Зокрема, в районі Подолу та найближчих передмістях тоді проживало 334 купці й 4566 міщан. Серед них 51 виходець з різних українських місць і 37 іноземців. 1795 р. тут вже значилося 875 осіб “пришлого елементу”, 281 православний негоціант, а також 94 єврея, значна частина з яких займалася торгівлею, але непрофесійно (головним чином ремісники)⁶⁷. Більшість євреїв прибула з території Речі Посполитої, а тому формально (хоча то були здебільшого вихідці з Правобережної України) вони вважалися поляками (до 80%). Чимало людності переселилося з Білорусі (близько 10%). Проте, як зазначив у своїх нотатках російський чиновник Міністерства внутрішніх справ П. Вігель, наприкінці XVIII ст. у межах Києва проживало “жидов очень мало”⁶⁸.

1786 р. на найвищому державному рівні було прийняте принципове рішення про заборону подальшого проживання в селах усім особам, які записалися до купецького стану. В зв’язку з чим передбачалося їхнє масове переселення до міст і передмість⁶⁹. Це, безумовно, не могло загалом не вплинути на розширення містобудування, зростання кількості городян. Про схоже йшлося й 1799 р., коли в Малоросійському губернському правлінні, згідно з царським указом, розглядалася справа про висилку в міста осіб, які приписалися до міщанства та купецтва, а живуть, як і раніше, в селах⁷⁰.

1794 р. сталося чергове збільшення розміру оголошуваного капіталу для запису в купецтво: 1-ї гільдії — не менше 16 тис. крб., 2-ї — починаючи з 8 тис. крб. і 3-ї — 2 тис. крб.⁷¹ Тоді ж відбувся наступний етап дискримінації прав євреїв у галузі торгівлі. 23 червня видано царський указ про збирання з

купецтва, записаного в гільдії, податку “єдиновременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов”, а євреїв — “податей вдвое против христианского исповедания”. Причому, 29 грудня 1796 р. Сенат додатково проголосив спеціальний указ про обов’язкове “поширення сили” попереднього⁷². Того ж року купців і міщан, які користувалися селянськими землями, зобов’язали ще й сплачувати податки по “обоим состояниям”⁷³.

Протягом кількох наступних років “єврейське питання” неодноразово порушувалося як на загальноімперському, так і побутовому, місцевому рівні. У цьому аспекті Київський магістрат продовжував притримуватися попередніх позицій. Так, за його клопотанням 1809 р. ця проблема обговорювалося в Комітеті міністрів. До того ж Сенат направив на розгляд Міністерству внутрішніх справ прохання чиновників магістрата не лише про виселення в інші міста київських євреїв, а й заборону їм у майбутньому тут прописуватися й постійно проживати*. Таке ставлення базувалося, з одного боку, на давніх привілеях наданих Києву, згідно яких останнім не дозволялося записуватися до “справжніх” городян, мешкати та торгувати в ньому, а з іншого, через численні судові позови та суперечки між ними. Це на думку влади міста, вносило дисгармонію в “спокійне” життя киян. Разом з тим, коли почали вивчати проблему, виявилось: 1) євреї селилися в “стольному градi” згідно офіційного дозволу 1794 р., а тому на законній підставі вони тоді мали тут 25 власних будинків, постійно ж проживало 452 особи; 2) указ від 1797 р. тільки підтвердив попереднє рішення “во всей силе”; 3) у 1801 р. було “височайше” звелено їх з Києва не виселяти, а грамота знову підтвердила привілеї, якщо ті не суперечили загальнодержавним законам⁷⁴; 4) “Положенням” про євреїв 1804 р. дозволялося прописуватися їм у містах, а тому губернатор, на свій розсуд, запланував переселення цього контингенту лише з подільської частини, залишивши їх “у спокої” на Печерську та в Старому місті.

* Насамперед йшлося про боязнь “захоплення” ними торгівлі, а тому пропонувалося заборонити їм купівлю-продаж навіть урозрадб.

Через вище названі обставини, а також враховуючи факт “корисності” євреїв і те, що правопорядок залежить від “пильності” місцевого керівництва, Міністерство внутрішніх справ прийняло рішення: їх не доцільно виселяти з Києва, а треба тільки заборонити їм записуватися в гільдії та цехові установи. З таким заходом погодився й Комітет міністрів — залишив євреїв у “настоящем положенні”⁷⁵.

Також слід зазначити : на початку царювання Олександра I (1801–1825 рр.) спостерігалася певна тенденція деякого пом’якшення у ставленні до них вищої влади. Проте досить швидко воно почало змінюватися й ставати жорстокішим, причому не без вини останніх⁷⁶. Особливо це було пов’язано з тим, що до Києва надходила велика кількість мідних грошей, а їх постійно не вистачало в обігу. У цьому, хоч і без належних доказів, звинуватили євреїв, запідозривши їх у скупівлі майже всіх монет і переплавці на метал. Адже вартість пуду міді тоді підскочила до 30 і більше карбованців. На такі обставини звернула 1808 р. увагу навіть Державна рада⁷⁷.

Помітно вплинув на соціальний статус і чіткіше визначив ієрархічне місце купців у суспільстві Маніфест Олександра I від 1 січня 1807 р., який надав їм нові пільги, відзнаки й можливості для розширення та збільшення профільних підприємств. Причому, значні переваги передбачалися для власне російського купецтва в зовнішній торгівлі, а також у містах України. Зокрема, їм дозволялося зорганізовуватися в товариства “за інтересами”, щоб у гурті краще протистояти численним конкурентам. Одночасно відмінялося так зване “імените громадянство”, красномовно проголошене й дароване “Жалуваною грамотою містам” 1785 р. Для купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки оптову торгівлю, ввели престижне визначення “першостатейні”. На нього не могли претендувати навіть ті з них, які паралельно займалися оптовою та роздрібною торгівлею, або ж тримали відкупи чи підряди. Звання “першостатейних” мали право отримувати також банкіри та великі судновласники. Цей законодавчий акт чітко відрізняв “дійсного купця” від підрядчика, крамаря та осіб, які брали відкупи. Персонально (без

членів родин) “першостатейним” дозволялося їздити в кареті, запряженій парою чи четвіркою коней, відвідувати офіційні церемонії при царському дворі. А такі надані Маніфестом атрибути, як носіння шпаги й запис у так звану “оксамитову книгу” знатних купецьких родів, коли і не зрівняли, то, принаймні, наблизили негоціантів до дворянства. Стежити за непорушністю прав і привілеїв купецтва зобов’язувався міністр комерції, а імператор обіцяв свою “монаршу любов”⁷⁸.

Разом з тим, від 1807 р. для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 50 000 крб., другої — 20 000 і для третьої — 8 000 крб. Отже, мінімальні суми, встановлені для вступу до гільдій, порівняно з 1775 р., збільшилися відповідно у 5, 20 і 16 разів. Проте і такий високий ценз не перетворив купецький стан у замкнутий. Його рухливість і поповнення новими особами зумовлювали, з одного боку, банкрутства купців, а з іншого, — збагачення міщан і селян, яким дозволялося вступати в гільдії. Особливо яскраво це проявлялося в середовищі негоціантів найчисельнішої 3-ї гільдії, капітали і торгові операції яких були досить обмеженими.

Згідно із сенатським указом від 28 лютого 1809 р., дещо обмежилися можливості запису главами купецьких родин до свого капіталу “кревних” близьких — головним чином дітей і онуків. Брати ж їх могли вступити до певної гільдії, коли отримували капітал власника в спадщину й сплачували за нього всі необхідні податки. Всі інші випадки володіння спільним капіталом владою не визнавалися законними, а тому офіційно не оформлялися, через що родичі глави, навіть тоді, коли отримували в спадщину його капітал, але не виконували необхідні зобов’язання, опинялися в статусі міщан і підлягали відповідному подушному оподаткуванню⁷⁹.

Наступного року, з метою наповнення державної скарбниці, уряд збільшив збір з купецьких капіталів на 0,5% (Маніфест від 2 лютого 1810 р.)⁸⁰.

Означені вище реформування в соціальній і фінансовій сферах, а отже чіткіше визначені критерії щодо статусу окремих груп населення, призвели до того, що 1811 р. серед купців Києва

значилося: 1-ї гільдії — 3, 2-ї гільдії — 6, а 3-ї гільдії — 52 особи. Тобто, набагато менше, ніж у 90-х роках XVIII ст. Особливо це стосувалося 1-ї гільдії. Серед міщан — їх “потенційного” джерела поповнення — існувало: “старожилых, от рекрутской повинности освобожденных” — 4147, “новоприписанных” — 1854, євреїв — 285⁸¹.

Як бачимо, рухливість у середовищі київського міщанства становила майже 45%. Число ж представників єврейської національності у місті зменшилося на шосту частину, в порівнянні з 1809 р.

Згідно з Маніфестом від 11 лютого 1812 р., у всеімперських масштабах збір з купецьких капіталів знову підвищили — на 3%⁸². Отже, загальне податкове “навантаження” на купців у грошовому еквіваленті досягло 4,75%. До того ж додатково ввели мито з купецьких облікових книг, а також з гільдійських капіталів на земські повинності (0,5%). У 1816–1818 рр. купців зобов’язали сплачувати ще 10% до раніше встановлених зборів з оголошених капіталів на розвиток водних і сухопутних шляхів сполучення. Усі ці заходи збільшили надходження в державну казну в кілька разів⁸³.

Поступово зростала й кількість жителів, яких у 1817 р. налічувалося вже 23,5 тис. осіб. Порівняно з даними 1797 р. їхнє число збільшилося на 20%⁸⁴.

Зростання податкового тиску породжувало нові проблеми в середовищі купецтва, значна частина якого мала великі заборгованості через невиклати зборів. Враховуючи таку обставину, уряд розробив, а Сенат оприлюднив у серпні 1820 р. указ, де відповідним чином у черговий раз регламентувалися запис селян у купецький стан, перехід на проживання купців з міста до міста, видача їм паспортів на випадок від’їзду в справах комерції, стягнення недоїмок⁸⁵. Головна ж ідея цього законодавчого акту полягала в тому, щоб через адміністративні важелі й фінансові заходи зменшити податкові недоїмки негоціантів.

Проте уряд досяг неочікуваних результатів. Зокрема, в Києві порівняно невелика кількість купців виплату податків то збільшила, а ось багаточисельне міщанство, навпаки, зменшило —

через невідповідність оголошувати наявні капітали. Замість відсотків з них, вони почали віддавати чітко фіксоване подушне. Отже, за таких обставин обсяги торгівлі останніх не враховувалися. Схожа тенденція простежувалася загалом по імперії, а тому видача гільдійських свідоцтв на її території на середину 20-х років скоротилася на 35%⁸⁶.

Поліпшити ситуацію спробував міністр фінансів Є. Канкрін, під керівництвом якого було розроблено спеціальну реформу. Її санкціонував імператорський Маніфест від 14 листопада 1824 р. У ньому, зокрема, декларувалося: “Желая оказать верноподданным нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли, мануфактуры и всякого рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года значительное понижение платимых торговыми классами повинностей, утверждая вместе с тем, для вящей определенности прав и обязанной торгующих сословий, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний”⁸⁷.

У цій “додатковій постанові” купцям 2-ї гільдії дозволялося вести закордонну торгівлю в обсязі до 300 тис. крб., а підряди, відкупи та приватні контракти здійснювати не більше, а ніж на 50 тис. крб. Податок з оголошеного капіталу для першої і другої гільдійних негоціантів визначено в 4%, а 3-ї гільдії — 2,5%. Окрім того, останні отримали право на заснування підприємств легкої промисловості, де могли працювати наймані робітники (до 32 осіб на кожному). У Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Херсонській і Таврійській губерніях (виключення становили записані в губернських, отже і в Києві, та портових містах) їм також надавалися пільги в сплаті гільдійського збору протягом 10 років (1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу). Купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки закордонну чи оптову купівлю-продаж, було підтверджено в званні “першостатейних”. Після перебування 12 років у цьому статусі надавалося право на здобуття рангу комерції — чи мануфактур — радника, одного зі значимих соціальних щаблів у суспільстві⁸⁸.

Одночасно реформа 1824 р. надала можливість усім дрібним торговцям, не записаним до гільдій (наприклад, селянам), здійснювати в межах свого міста вільну торгівлю й промислову діяльність, тобто скасувала практику монополізації окремих галузей у виробництві й економіці. А купця підтвердила заборону на постійне місцепроживання в селах⁸⁹.

Важливим у ній було й те, що вона окреслила коло родичів, які офіційно визнавалися “купецькою сім’єю”. Їм дозволялося мати лише одне (загальне) свідоцтво на заняття торгівлею чи промислами. До таких належали : батько (за його смерті — вдова), сини, незаміжні дочки та внуки, але лише тоді, коли проживали разом і спільно вели господарство. “Купецькою сім’єю” вважалися також рідні брати й незаміжні сестри, котрі мешкали нероздільно в одному будинку. Разом з тим, у законодавчому акті наголошувалося, що лише той член з них “приемлет названия купца, и пользуется присвоенными гильдии торговыми правами и личными преимуществами”, на ім’я якого видано свідоцтво. Всі інші, “к семейству по вышеозначенному правилу принадлежащие лица, именуются купеческими детьми, братьями, внуками и проч.- и, не имея сами по себе отдельного права торговли, пользуются однако же, jako члены семейства, теми же гражданскими правами, которыя принадлежат и главе онаго”⁹⁰.

Воно то так і було в реальному житті. Положення реформи Канкріна продовжували діяти і наприкінці 40-х років. Однак рідні однаково зверталися до місцевої влади за визнанням (підтвердженням) за ними прав глави сімейства після його втрати (смерті). Так, вдова київського купця А. Самохоцька в 1848 р. порушила клопотання про призначення їй і своїм дітям утримання з маєтку її померлого чоловіка⁹¹.

Реформа Канкріна визначила правила торгівлі для міщан, селян і прикажчиків, за якими вони зобов’язувалися за певну плату також брати свідоцтва. Прикажчики, які залучалися купцями до процесу торгівлі, поділилися на два класи. Отримання свідоцтва 1-го класу коштувало 80 крб., а 2-го — 40 крб.⁹² За спостереженням П. Риндзюньського, купецтву з 1824 р. надава-

лося право займатися тим торгом, який воно вело і до того, лише з “разними подлогами, коих предупредить невозможно”⁹³.

Отже, реформа Канкріна помітно розширила можливості діяльності середнього міського купецтва, фактично вивела з “тіні” сімейні капітали, що оформлялися здебільшого для уникнення сплати податків кожним окремим членом родини.

Наступного року міністр фінансів пішов ще далі й на самому вищому рівні спробував ініціювати підвищення адміністративної відповідальності за неправильне надання пільг купецтву. Бо на той час частина останнього, користуючися недосконалістю законодавства та зловживаннями представників магістратів і дум привілейованих міст, не лише звела до мінімуму власні податкові платежі до державної скарбниці, а й взагалі намагалася їх уникати. Через це Є. Канкрін запропонував звільнити їх від попередньої заборгованості (включно до 1 січня 1825 р.), але разом з тим забезпечити, “дабы впредь причисление купцов и мещан на льготу производилось на точном основании существующих правил, а в случае злоупотреблений или упущений все взыскание непременно обращено было на виновных в том членов магистратов и дум”⁹⁴. Пропозицію міністра фінансів підтримали члени уряду, а 19 травня 1825 р. її затвердив до реалізації імператор.

Говорячи про поповнення купецтва за рахунок представників міщанства, слід зазначити, що цей процес у середині 20-х років помітно стримували фіскальні зобов’язання останніх. Зокрема, міщанські громади вимагали, щоб бажаючі перейти в купецтво перед тим не лише “розрахувалися” за себе, а й виконали фіскальні зобов’язання їхніх померлих членів сімей, передусім батьків, згідно з громадською розкладкою. Причому, ця проблема виявилася такою гострою, що Київська казенна палата порушила перед Міністерством фінансів питання щодо спрощення процедури її розв’язання шляхом нормативного врегулювання. На це досить швидко зреагував Є. Канкрін і 8 червня 1826 р. на засіданні Сенату він роз’яснив ситуацію так: після смерті купців, записаних до сімейних капіталів родичів не мали права переводити на статус міщан і вимагати від них

сплати податків і виконання відповідних повинностей. Разом з тим, “при увольнении мещан в купечество, они могут быть обязываемы обществами к уплате податей и повинностей за принадлежащих к семействам их родственников умерших в мещанстве, в том единственном количестве, какое законом определено, а не в таком, какое причитается по общественным раскладкам”⁹⁵.

Після цього побачила світ низка указів, які значно зменшили податковий тиск не тільки на купців, а й міщан, навіть селян. Так, у липні 1826 р. Микола I своїм указом зменшив збори для купців 3-ї гільдії з 220 до 150 крб., а в привілейованих містах — з 132 до 100 крб*. Міщанам же взагалі дозволялося не брати (отже не платити за них) патентів⁹⁶.

Указом від 21 грудня 1827 р. платежі знову зменшили. Причому фабрикантам і заводчикам дозволили знаходитися в 3-ій гільдії, але за неодмінної умови, що вони, “находясь в оной, приносили продажу изделий с своих фабрик и заводов, токмо в том уезде и городе онаго, где сии фабрики и заводы находятся, полагая продажу изделий в городе из лавки, состоящей при фабрике”. Ще у двох лавках, які міг мати купець 3-ї гільдії, передбачалася торгівля іншими товарами. Характерно, що від запису до гільдій звільняли російських підданих, а також іноземних виробників різних машин і апаратів, у разі, коли ті здійснювали їх продаж при власних підприємствах⁹⁷.

Усі названі заходи сприяли збільшенню числа купців заголом як на території імперії, України, так, зокрема, і в Києві. Проте найбільшими пільгами серед них продовжували користуватися представники 1-ї гільдії. Саме на таких у своїх соціальних прагненнях орієнтувалася заможна частина міщан, більшість городян з певними майновими статками. А тому в “рапорті” Київського магістрату військовому губернатору від 10 серпня 1829 р. йшлося про надання прав дітям “іменних” киян поступати в усі навчальні заклади та державну службу

* Указ вступав у дію з 1 січня 1827 р.

нарівні з дітьми купців 1-ї гільдії, а також інших станів, “приравненных к ним”⁹⁸.

Разом з тим, джерела зафіксували бажання окремих дітей купців при їх переселенні з одного міста до іншого записуватися до стану міщан. Так, син купця М. Бланка, проживаючи в Києві, значився в міщанському товаристві”. Коли ж він виявив намір переселитися до Одеси, то порушив клопотання перезапису його у таке саме, а не “купецьке товариство”⁹⁹.

У першій половині 30-х років з київськими купцями почали деякою мірою конкурувати кременчуцькі торгові люди, які одержали на той час значні пільги. Кременчук помітно розширювався територіально, а його населення зростало. Причому, “нові обивателі” звільнялися на 5 років від сплати гільдійських податків, а наступні 5 років їх збори досягли лише 50% від загальновизначених. Тих осіб, які засновували фабрики, від таких платежів звільняли відразу на 10 років. Через це, військовий губернатор Левашов навіть висловив побоювання, що кияни почнуть туди переселятися, а тому запропонував уряду цільове зниження податків для столичного купецтва¹⁰⁰.

Є. Канкрін вважав побоювання губернатора безпідставними і висловив ряд аргументів на підтвердження своєї думки: насамперед те, що Київ сам по собі є важливим осередком внутрішнього споживання та торгівлі, а тому завжди буде приваблювати до себе купців; додаткові ж пільги, надані останнім, лише завдадуть невинуватених збитків державній казні й економіці сусідніх міст; окрім того, “поступливість” уряду в цьому питанні може стати “поганим” прикладом і спонукати зацікавлених осіб до подальших домагань. У крайньому випадку міністр фінансів погоджувався на незначне полегшення податкового тиску.

Комітет міністрів на своєму засіданні визнав слушними зауваження Є. Канкріна, а тому рекомендував надалі приваблювати торговий люд у міста не різними пільгами, а зацікавленістю у власних економічних вигодах.

Разом з тим, щоб додати “позитивних емоцій” киянам після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. (адже серед них

чимало було шляхтичів — вихідців з Речі Посполитої), уряд все ж таки розробив проект указу щодо поліпшення становища купців. Він набув чинності 8 березня 1835 р. і передбачав звільнення останніх від податків на 3 роки, якщо вони оселилися в місті та збудували власні будинки. Певною мірою указ поширювався й на іноземців. Зокрема в пункті першому конкретно зазначено: “Тем из купечества, которые построят или купят в Киеве дома, дозволить записаться в гильдии без платежа гильдийских податей, в течении 3-х лет, с 1836 г. Построившим или купившим дом ценою от 20 тыс. и выше в I-ю гильдию; от 10 и выше во II-ю, от 3 и выше в III-ю. С января 1839 г. в течении 2-х лет взимать с них половинное число установленной гильдийской подати, не освобождая от земских и городских повинностей”. А пунктом четвертим дозволялося тим, хто забажає протягом пільгових років заснувати в Києві “значну фабрику”, звільняти від сплати “гільдійських повинностей”, окрім існуючих земських і міських зборів, на п’ять років з часу появи підприємства¹⁰¹.

До появи цього законодавчого акта побачили світ кілька спеціальних указів, назви яких красномовно говорять самі за себе: “Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность” (15 квітня 1830 р.)¹⁰²; “Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности” (17 вересня 1831 р.)¹⁰³; “Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан” (22 жовтня 1831 р.)¹⁰⁴.

1830 р. військовий губернатор Княжнин на найвищому рівні запропонував переселити євреїв з усіх казенних і поміщицьких сіл Київської губернії в міста та містечка, очевидно, для кращого нагляду і контролю за їхнього підприємницькою діяльністю. Імператору сподобалася ця ідея і він доручив створити відповідний Комітет для реалізації цієї справи: спочатку складання плану, а потім й організації безпосереднього переселення. Проте польське повстання 1830–1831 рр. і епідемія холери на території регіону спонукали самого Княжнина просити Миколу I про призупинення дії такого акту¹⁰⁵.

В свою чергу, Губернське правління звернуло увагу на те, що євреї Києва особливо активно займаються обміном грошей, тим самим підмінюючи функції відповідних урядовців. Вони, зокрема, ставили навпроти своїх будинків і крамниць столики, за якими і здійснювали такий обмін. Причому, робили міняли це цілком офіційно, сплачуючи щорічний податок у казну міста в розмірі 12 крб. Кияни ж скаржилися, що ті за обмін грошей беруть на 1% більше встановленого владою курсу. Тому правління прагнуло заборонити євреям займатися виключно грошовими операціями, а лише одночасно з торгівлею у власних крамницях. Проте таку ініціативу не підтримали ані в міністерствах внутрішніх справ і фінансів, ані в Сенаті, бо, на їх думку, вона обмежила б вже існуючі правила торгівлі. Тому Сенат прийняв рішення, щоб Губернське правління й губернатор стежили за “правильністю” торгівлі й не допускали зловживань і несправедливого обкладання мінял додатковими зборами, а тільки відповідно до їхнього купецького чи міщанського звання¹⁰⁶.

Вже навіть самі чутки та наміри стосовно пільг для євреїв, вочевидь, дуже не сподобалися киянам, бо 14 червня 1833 р. їхні представники — лавник Миславський та І. Ходунов поїхали до Санкт-Петербурга, щоб порушити клопотання перед урядом щодо заборони євреям селитися в Києві “на жительство по силе указа”. Ціль мандрівки в основному була досягнута, й уповноважені повернулися до міста 14 серпня того ж року “с приятным окончанием в пользу общества”¹⁰⁷. Профільний комітет для складання “Положення про євреїв”, створений ще 1825 р., завершив роботу над даним проектом і передав його в Державну раду на затвердження, що і було здійснено 1835 р. Розпорядження охопило всі сфери єврейського побуту: від місць проживання до віросповідання та обрядів. У межі їхнього розселення входила й Київська губернія, але без Києва. Причому, ті з них, хто проживав у містах, уміли читати й писати “поруськи”, допускалися до обрання в члени місцевих дум, магістратів і ратуш. Щоправда, знову ж таки виключаючи Київ і Вільно¹⁰⁸. Євреям дозволялося жити не ближче, ніж за 50 верст

до кордону. Поза визначеної межі “осілости” їм можна було перебувати тільки тимчасово. Заборонялося купувати маєтки з людьми. А коли такі набувалися як спадщина, то їх новий власник мав продати не пізніше 6 місяців від моменту отримання. Всі юридичні акти й угоди між собою, зокрема й торгові книги, євреї повинні були оформляти російською мовою, аж ніяк не рідною. Утримання шинків, винокурень і “питейних будинків”, а також продаж міцних напоїв “розводом” чи “розносом”, не дозволялися. Те ж саме стосувалося й найму закладів для особистої реалізації товарів у столицях і портах, відкриття в них єврейських крамниць.

Вже згадуваний вище іменний указ від 8 березня 1835 р. щодо “облегчения способов к умножению населения и ободрению промышленности в знаменитом древностию городе Киеве”, окрім сказаного, давав можливість записуватися до гільдій без сплати відповідних зборів протягом наступних 3 років. Причому, категорію гільдій визначала вартість будинку особи, яка споруджувала його в місті для постійного проживання. Зокрема, коли ціна будівлі перевищувала 20 тис. крб., то надавалися права купців першої гільдії, 10 тис. і вище — другої, а починаючи від 3 тис. крб. — третьої. Коли закінчувався пільговий термін, у 1839–1840 рр. “новозаписані” зобов’язувалися до сплати лише 50% від встановлених податкових платежів. Коли ж людина виявляла бажання заснувати фабрику в пільгові роки, то її звільняли від “платежа гильдийских повинностей, кроме следующих в земские и городские сборы, на пять лет, со времени учреждения”¹⁰⁹.

Того ж року на рівні вищого губернського керівництва розглядалося “Дело об уничтожении древних прав и привилегий г. Киева, данных польскими королями и царскими грамотами”. Через це, а також вибори міського голови, були складені списки київських купців (4 квітня) із зазначенням у них наявного капіталу¹¹⁰. Найбагатшими серед них виявилися:

Киселевський — 250 тис. крб.;

Тимофій і Парфеній Дехтерьови — 200 тис.;

Личиков — 100 тис.;

Смородінови 100 тис.;

Бабаєв — 100 тис. крб.

Від 50 до 80 тис. крб. мали 18 осіб (Болкунов, Боротовський, Бубнов, Єлісєєв, Протасов та ін.); від 20 до 50 тис. — 26 осіб; від 10 до 20 тис. крб. — 32 особи¹¹¹. Окрім названих, “неотлучно по торгу и промыслу сверх должностных числится” 934 купця 2-ї гільдії¹¹². Головою міста тоді обрали Парфенія Дехтерьова.

При складанні списків робилися посилання на укази Сенату від 23 травня 1775 р. і 20 липня 1815 р., а також 1824 і 1825 рр., “Об городовом управлении Киева по примеру великороссийских городов” від 28 грудня 1834 р.¹¹³

Щоправда, маємо й інші дані стосовно кількості купців у Києві на 1835 р., зокрема, наведені в працях І. Фундуклея та В. Іконникова. Згідно них, тоді в місті осіб 1-ї гільдії взагалі не було, 2-ї гільдії — 15 чол. і 20 жін., 3-ї гільдії — 342 чоловіки і 228 жінки. Це при тому, що всіх жителів нараховувалося до 29 тис. осіб. Цікаво, що на контракти тоді приїхало¹¹⁴:

Поміщиків і дворян — 944;

купців — 78;

іноземців — 39;

євреїв — 1656;

прислуги — 1936.

Щодо 1838 р. архівні джерела зафіксували по місту кількість купців, а в них капіталів¹¹⁵:

гільдії	число осіб	наявні суми
I	1	5 714 крб. 28 коп.
II	22	40 000 крб.
III	277	265 142 крб. 85 коп.
Усього	300	310 857 крб. 14 коп.

У 1839–1840 рр. київський військовий губернатор (пізніше — київський, подільський і волинський генерал-губернатор) Д. Бібіков у черговий раз запропонував низку заходів, спрямованих на обмеження діяльності торгового єврейського люду. Його пропозиції були розглянуті в особливому комітеті. У результаті

протягом 1843–1846 рр. побачили світ розпорядження, які ліквідували кагали, заборонили своєрідний одяг євреїв і офіційно відсторонили їх в селах від шинкарства. Також було видане спеціальне “Положення” про євреїв-землеробів, їх навчальні заклади та особливий “свічковий збір”¹¹⁶.

Саме в той період побачив світ указ Миколи I від 24 грудня 1841 р., який передбачав зміцнення та поширення “торговлі и промышленности в Западном крае России, объемлющем губернии: Могилевскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, Киевскую, Волынскую, Подольскую и область Белостокскую, и возвыситъ чрез то благосостояние тамошних городов”. Він охоплював осіб купецького та міщанського станів і загалом “людей свободного состояния и христианского исповедания, принадлежащих к другим, вышенепоименованным губерниям, и имеющих право на переход в городское сословие, если из них пожелает приписатися, — с постоянным при том в местах приписки водворением”.

Як бачимо, цей законодавчий акт, окрім задекларованої мети активізувати діяльність у торгівлі й промисловості, завуальовано призводив до зменшення в містах жителів єврейської та польської національності, для яких у своїй основній масі були притаманні антиросійські настрої, несприйняття великодержавної політики стосовно “іновірців”. Усім іншим бажаючим “приписатися” надавалася преференція від сплати податків на 15 років (з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р.). Отримавши таку пільгу, купці зберігали за собою статус тієї гільдії, в якій перебували до переселення. Більш того, у випадку, коли ними на новому місці проживання споруджувалися чи купувалися будинки, торгові або промислові заклади (крамниці, заводи, фабрики тощо), то особи 3-ї гільдії набували права 2-ї, а 2-ї гільдії — відповідно 1-ї. Якщо така нерухомість з’являлася у міщан (її ціна мала перевищувати 7 тис. крб.), то вони офіційно отримували дозвіл протягом 15 років вести торгівлю на правах купців 1-ї гільдії й також не сплачувати податків. При вартості нерухомості понад 3 тис. крб. міщани набували права 2-ї гільдії, а 1 тис. крб. — 3-ї гільдії. В разі смерті глави сім’ї, пільга поширювалася на інших родичів (до закінчення терміну її дії)¹¹⁷.

Виходячи зі змісту названих указів і постанов, чітко видно те, що купцям надавалися пільги головним чином за “географічним принципом”. Водночас бралися до уваги національність і релігійна належність. Стосовно ж їх суті, то нормативні матеріали потребували ще додаткового тлумачення, в залежності від різних обставин. Через останнє до вищої влади нерідко зверталися купці зі скаргами про нібито порушення їх прав на пільги, особливо казенними палатами¹¹⁸.

Означені вище обставини, вигідність торгівлі призвели до збільшення числа купців безпосередньо в Києві. Так, 1845 р. на території міста їх вже проживало: 1-ї гільдії — 18 чол. і 14 жін., 2-ї гільдії — 93 чол. і 67 жін., 3-ї гільдії — відповідно 586 і 547. А всього: 1325 осіб. І це притому, що все населення, порівняно з 1797 р., зросло більше ніж у двічі. На “контракти” наступного року приїхало:

поміщиків і дворян — 1597;

купців — 118;

іноземців — 115;

євреїв — 1731;

прислуги — 3486.

Тобто, порівняно з 1835 р. усі показники людності збільшилися на десятки (купці, іноземці, євреї), а то й сотні одиниць (поміщики та дворяни, їх прислуга).

Причому, як і раніше, на “контракти” приїздили переважно з південних і західних губерній України, частково “середньої полоси” Росії. Іноземців найбільше було з Австрії, Пруссії, Франції, Англії. Загалом до Києва протягом року прибувало в своїх потребах понад 200 тис. людей¹¹⁹.

Архівні справи 40-х років рясніють всілякими “прошеннями” різних осіб про їхній запис до київського купецького стану. Назвемо лише окремі з них. Наприклад, 1844 р. таке прохання висловили купці Курської губернії Бессонов і Чернігівської Чибмов, на що отримали позитивне рішення¹²⁰. 1847 р. — місцевий міщанин В. Котичрев. Причому, його особисте питання розглядалося “по отношению” міністра внутрішніх справ “с препровождением представления” Київської

казенної палати¹²¹. У січні 1849 р. — червні 1850 р. мали місце записи у київський купецький стан жителів Київської, Подільської та Волинської губерній¹²².

Причому, в кожному окремому випадку вивчалось питання: “в каком звании должно считать купцов и другого звания людей, причисленных на льготы” (1847 р.)¹²³. Того ж року 1 серпня побачив світ циркуляр за підписом генерал-губернатора (№ 8), де було положення “О порядке выдачи паспортов купцам и мещанам на отлучки”¹²⁴.

Отже, для політики царського уряду першої половини XIX ст. у питаннях статусу купців, і зокрема київських, стало характерним те, що їм пільги надавалися здебільшого за географічним принципом, переважно з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Саме ж законодавство в цьому контексті не було чітко врегульованим, а тому постійно впорядковувалося. Важливу роль при цьому відігравав і особистий фактор, а саме погляди на проблему імперських міністрів, губернаторів й інших офіційних осіб. Негативно позначалися на статусі купців незаконні утиски та зловживання чиновництва. Проте ніякі негаразди в країні, політичні й економічні перешкоди не могли призупинити процес розвитку діяльності купецтва, їхнього кількісного зростання та збільшення сум власних і сімейних капіталів.

Кардинальні зміни в статусі та майновому цензі купців у другій половині XIX ст.

У 1850 р. Канцелярією київського військового губернатора (таємною частиною) було “оголошено” про наявність проживаючих на території міста купців*: 1-ї гільдії — 3 особи, з капіталом 30 тис. крб.; 2-ї гільдії — 40 осіб, з капіталом 90 тис. крб.; 3-ї гільдії — 281 особа, з капіталом 417 600 тис. крб. А всього 324 особи із загальним капіталом 537600 крб. Окрім них зафіксували “особо льготных”: 1-ї гільдії — 12 чол., з

* Цілком ймовірно, що в цих даних відсутні зведення про купців-євреїв.

капіталом 135 000 крб.; 2-ї гільдії — 4 чол., з капіталом 18 тис. крб.; 3-ї гільдії — 41 чол., з капіталом 45 600 крб. А всього пільговиків налічувалося 57 осіб, а у них було капіталу на суму 198600 крб.¹²⁵

Цікаво, що на 1 вересня 1850 р. на зберіганні в Київський конторі Комерційного банку знаходилося під процентами вкладів від приватних осіб 8,7 млн. крб., а казенних — 1,2 млн. крб. Усього ж майже 10 млн. крб.¹²⁶

На початку 50-х років лише на “контракти” приїздило¹²⁷:

поміщиків і дворян — 1357;

купців — 287;

іноземців — 130;

євреїв — 1805;

прислуги — 3905.

Порівняно з 1835 р. кількість прибулих купців зросла в 3,4 рази.

Тоді ж побачили світ два “височайше утвержденные мнения” Державної ради, які певною мірою стосувалися оподаткування київських торговців: “О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева” (7 листопада 1851 р.) і “О взимании сборов с купцов на земские повинности” (4 грудня 1852 р.)¹²⁸. А “по представлению” Київського губернського правління спробували чіткіше визначитись із збиранням платежів з купців 2-ї та 3-ї гільдій при їх переході у вищу гільдію (1850–1851 рр.)¹²⁹.

На початку 50-х років у Києві й Київській губернії сталися масові переходи жителів у купецький стан¹³⁰. Причому до нього записувалися навіть поміщики інших губерній. Так, поміщик Чернігівської губернії Миклашевський, представник широко відомого в минулому козацько-старшинського роду, подав “прошение” щодо його запису в купці 1-ї гільдії Києва “по случаю владения им недвижимым имуществом в этом городе” (1853 р.)¹³¹.

Разом з тим, київське купецтво й втрачало свої потенційні кадри та джерела поповнення. Наприклад, міщанин Києва М. Левенсон не захотів переходити в місцеве “гільдійське това-

риство”, а в смоленське, побачивши там більш вигідні для себе матеріальні вигоди¹³². А Київська казенна палата вирішила перебування місцевого єврея П. Китайгородського серед купецтва недоцільним і перевела того в міщани¹³³. Цікаво, що представники деяких київських купецьких родин пустили свої глибокі коріння навіть у Москві, витримавши там сильну конкуренцію з боку росіян і іноземців. Зокрема, московський генерал-губернатор у 1851 р. сповістив киянок А. Лаврову та П. Молчанову про їх права на спадщину, котра залишилася після смерті їх дядька-купця Молодова¹³⁴.

Помітні корективи в життя й оподаткування купців внесла Кримська війна 1853–1856 рр., котра в повній мірі засвідчила економічну та військову відсталість Російської імперії. Вона стала помітним дестабілізуючим фактором індустріального розвитку, в якому особливо яскраво знайшла своє відображення жорстка державна політика в формі протекціонізму. Проте приватнопідприємницька діяльність поступово все ширше охоплювала й глибше проникала в такі галузі, як промисловість, торгівля, залізничне будівництво, банківська система тощо¹³⁵.

Водночас, навіть у роки війни, київське чиновництво не припиняло свої зловживання стосовно купецтва та їх сімей. Зокрема урядовці порушували права спадкоємців після смерті глави родини. Так, у 1855 р. сестри Марія та Євдокія Новицькі скаржилися на незаконні дії сирітського суду та опікуна щодо майна, котре залишилося після смерті їх батька — київського купця¹³⁶.

Оговтавшись після війни, царський уряд посилив свою внутрішню політику, спрямовану на розвиток промисловості та торгівлі. Правда, при цьому наніс черговий удар по економічним інтересам євреїв. З 1857 р. їм заборонили займатися продажем напоїв у межах двох верст навколо міст¹³⁷. Проте 1860 р. єврейським купцям 1-ї гільдії Царства Польського дозволили записуватися в таку ж гільдію по всім містам Російської імперії¹³⁸.

Законодавчі акти від 1 січня 1863 р. і від 9 лютого 1865 р. про збирання платежів за надання права на торгівлю та про-

мисли передбачали ряд реформаційних заходів у сфері оподаткування. Відтоді дозволи видавалися лише тим городянам, які сплатили спеціальні патентні й білетні торгово-промислові збори. Причому право їх мати поширювалося на підданих обох статей і всіх рангів, а також іноземців¹³⁹.

Нововведенням стало те, що скасували одну з трьох гільдій. Торгівельні свідоцтва* поділили на три категорії, відповідно формам купівлі-продажу: оптова, роздрібна, дрібна. За першу бралася щорічна платня в сумі 265 крб. (замість попередніх 600 крб.); за другу — від 25 до 65 крб. (перед тим від 150 до 300 крб.), залежно від встановленої “класовості” місцевості (всього таких було п’ять); за третю аналогічно — від 8 до 20 крб. Окрім цих свідоцтв, підприємців зобов’язували викуповувати особливі білети на право утримання торгово-промислових закладів вартістю від 2 до 30 крб. (відповідно “класу” місцевості й формі торгівлі). Селянам і міщанам таких свідоцтв вже не видавали. Дозвіл на дрібну торгівлю передбачав, що для цього достатньо мати свідоцтво третього розряду. Акціонерні компанії, незалежно від наявних у них сум капіталів і кількості членів, зобов’язувалися до придбання свідоцтва тільки першого розряду. Це стосувалося й очільників торгових домів, а кожний з їх “товаришів” не міг дозволити собі мати свідоцтво нижче другого розряду. Від власників першого та другого розряду свідоцтв, окрім переліченого, вимагалось ще сплачувати, замість виконання державних і земських повинностей, відповідно 39 крб. і від 5,5 до 14 крб.¹⁴⁰

Отже, плата за вступ до 1-ї та 2-ї гільдії в першій половині 60-х років помітно зменшилася. При цьому представники вищої гільдії отримали значні переваги: здійснювати торгівлю російськими та іноземними товарами на території всієї імперії, утримувати фабрично-заводські заклади, можливість брати повсюдно підряди без обмежень, тощо. Купцю 2-ї гільдії дозволялося вести роздрібну купівлю-продаж товарів, причому тільки за

* Патенти в 1865 р. відмінили.

місцем його запису. Він обмежувався і в отриманні підрядів — до 15 тис. крб.

Безпосередньо в Києві було поширено циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 7 лютого 1866 р. “О невзыскании с лиц, получающих гильдийские свидетельства без права купеческого звания, а также с торговых и промышленных товариществ, обязанных брать такие свидетельства денег на общественные нужды купеческих обществ”¹⁴¹.

Для 70-х років стали характерними випадки “тимчасового” переходу купців з однієї гільдії до іншої. Очевидно, це було пов’язано з наявним капіталом певної особи. Так, київському купцю 1-ї гільдії Банкану в 1871 р. влада дозволила переписатися до 2-ї гільдії цього ж міста лише на один рік¹⁴². Зрозуміло, що при бажанні й відповідних обставинах, він міг “повернутися” до попереднього статусу. Про те, що це був не поодинокий випадок свідчить і справа купця Києва Скловського (1877 р.)¹⁴³.

Якщо проаналізувати дані перепису 1874 р., то можна виявити такий розподіл киян за родом занять: у промисловості працювало трохи більше 15% усіх жителів, на транспорті й у страхових закладах — 3%, торгівлею та кредитуванням займалося близько 5%, а на державній службі перебувало понад 13%, в установах народної освіти та охорони здоров’я — 2,6%, домашні робітники (куховари, покоївки та ін.) становили 12,5%, а поденні робітники — 2,6%, домовласники, землевласники та “капіталісти” — 4%, військовослужбовці — 2,3%, служителі культу, учні й студенти — 17%, безробітні — 1%.

За становим поділом у місті тоді мешкало: представників привілейованих груп населення — 23,2 тис. (18,2%), купців і почесних громадян 5,8 тис. (4,5%), міщан 41,4 тис. (32,5%), селян і козаків 22,3 тис. (17,6%), всіх інших налічувалося 34,5 тис. осіб, або 27,2%.

Отже, наведені вище факти та описані явища 60-х — початку 70-х років переконливо свідчать про поступове стирання станових перегородок між купецтвом, міщанством і селянством. Адже за наявності належної суми капіталу купцем

могла стати будь-яка особа. Скасування кріпосного права дало помітний поштовх цьому процесові. Разом з тим, не слід перебільшувати соціальне значення такої тенденції, адже навіть після отримання гільдійського свідоцтва, людина могла залишатися “без права купецького звання”, як це видно з циркуляра Міністерства внутрішніх справ 1866 р.

На той час практично вже всі найближчі родичі купця могли записуватися до гільдій й таким чином користуватися відповідними правами та привілеями. Навіть втратившого розум купця, спеціальний інститут опікунства мав захищати його інтереси, незважаючи на наявність високого рангу членів у сім'ї. Так, статський радник М. Личков міг особисто подбати про майно свого батька — київського купця С. Личкова, втратившого розум. Тим не менше, він офіційно звернувся про створення над тим опіки, очевидно, вбачаючи в цьому заході більшу гарантію, а можливо й “вищу моральність”¹⁴⁴. Схоже сталося і з київським купцем С. Литовим (1877 р.)¹⁴⁵.

Фактично кожна купецька сім'я становила собою окрему “фірму”, члени якої були пов'язані не тільки спільними економічними інтересами, а й кровними узами. При цьому, юридично не визначені конкретні обов'язки кожного, тим не менш не впливали, так би мовити, на традиційні взаємини: глава — керівник, молодші родичі — виконавці його волі. Лише отримання персонального гільдійського свідоцтва дозволяло відокремитися дітям і створити власну підприємницьку чи торгову справу. Інакше вони продовжували в документах класифікуватися “купецькими синами”, незалежно від свого віку та достатку.

В зв'язку з вище сказаним, не можна повністю погодитися з твердженням О. Доніка ніби “розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем”¹⁴⁶. Та і сам вчений далі наголосив: “Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало на меті, перш за все, зміцнити купецтво як стан, підняти планку, яка б відділяла його від нижчих станів”¹⁴⁷. Останнє важко заперечити.

В 1884 р. міністр фінансів М. Бунге ініціював прийняття закону стосовно більш рівномірного оподаткування торговців і

промисловців. Згідно нього свідоцтво першої категорії коштувало 565 крб., другої від 40 до 120, третьої (на дрібну торгівлю) від 10 до 30 крб., а на транзитну торгівлю — 16 крб.¹⁴⁸

Наступного року уряд запровадив додатковий процентний і розкладочний збори. Перший визначили в 3% (а з 1892 р. — 5%) з чистого прибутку. Його мали виплачувати акціонерні й пайові товариства, а також кредитні установи; другий — решта власників гільдійських підприємств. З 1889 р. останній було поширено й на майже всі негільдійські підприємства¹⁴⁹.

На початку 90-х років особливу увагу уряду знову повернули київські купці-євреї, а саме їх підпільна торгівля, чисельність і наявність у них прикажчиків. Це питання розглядалося в Міністерстві внутрішніх справ на підставі “Положения о правах евреев” від 1887 р. № 82 і постанови Сенату від 29 січня 1892 р. № 1080¹⁵⁰. Зокрема у міністерському “рапорті” київському, подільському і волинському генерал-губернатору зазначалося: “Подпольная торговля настолько стала обычным явлением в коммерческом еврейском мире в г. Киеве, что на нее уже никто не обращает внимания, и всякий еврей, имеющий возможность уплачивать ежегодно купцу 1-й гильдии от 300 до 500 рублей, делался фиктивным приказчиком, но все торговое предприятие вел совершенно самостоятельно и за свой личный счет, пользуясь лишь фирмой одного из купцов-евреев. Подпольная торговля превратилась в своего рода спекуляцию и достигла колоссальных размеров...”¹⁵¹.

Протягом 1890–1893 рр. у поліцейській частині при генерал-губернаторові розглядалася справа “О перечислении евреев из общества ремесленников в киевское 1-ой гильдии купечество”¹⁵². Тоді по місту значилося євреїв¹⁵³:

Рік	купців	гільдія	у них єдиновірних прикажчиків
1891	187	I	732
1892	243	I	778
1893	293	I	604
1891	29	II}	“коим иметь приказчиков не дозволяется”
1892	27	II}	
1993	27	II}	

За іншими даними, в 1892 р. за 148 київськими купцями-євреями 1-ої гільдії значилося 532 прикажчика тієї ж національності. В 1893 р. влада наказала скоротити останніх до 400, тобто на 132 чол.¹⁵⁴

Отже, якщо відомості Міністерства внутрішніх справ відповідали реаліям, то на кожного офіційно діючого купця-єврея приходилося ще 3, які займалися торгівлею “підпільно”.

Найбільш помітними фігурами серед першогільдійських осіб були такі. Ківель Бамерманц — керівник відділення Віленської контори в 1892 р. мав у обігу 8 млн. крб.¹⁵⁵ Ісаак Грубер — начальник відділення Одеської банківської контори на Хрещатику, заснованої в 1890 р. (у долі з Ейманом) — 5 млн. капіталу¹⁵⁶. Леон Ашкеназі — власник банківської контори на Хрещатику, зареєстрованої 1883 р. По його заяві обіг капіталу в 1891 р. становив 1,5 млн. крб., за офіційними ж даними — 3 млн. крб.¹⁵⁷

Найвищі показники в цьому аспекті мала заснована ще в 1878 р. банківська контора Вольфа Вайнбаума — понад 11 млн. крб.¹⁵⁸

Марк Олександров з 1885 р. утримував склад з лісом. У 1891 р. обіг його капіталу вже досяг 360 тис. крб. У власника контори з продажу цукру, цінних акцій і паперів (заснована 1869 р.) Ісаака Бродського — 250 тис. крб. А Лазар Бродський — господар кількох підприємств мав у обігу 800 тис. крб. Купецька контора Льва Бродського, заснована 1888 р., у 1892 р. досягла обігу капіталу 600 тис. крб. Їм мало чим поступалися М. Бланкман, М. Вайнроб, А. Волькенштейн, М. Гальперін і ще з десяток купців-євреїв 1-ї гільдії¹⁵⁹.

24 лютого 1897 р. поліцейська частина при Канцелярії генерал-губернатора склала черговий детальний список купців міста 1-ї та 2-ї гільдії¹⁶⁰. Того ж року Київська казенна палата відмовилася записувати “вновь в первогильдийское купечество” васильківського мешанина Кустова, а до 2-ї гільдії — провізора Айзенштадта¹⁶¹.

Помітні зміни в правовому статусі не лише купецтва, а й усіх підприємців спричинила поява “Положения о государ-

ственным промышленном налоге” від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності 1 січня 1899 р.¹⁶² Згідно нього, віднині дозволялося займатися торгово-підприємницькою діяльністю без сплати зборів за гільдійські свідоцтва. Причому, об’єктом оподаткування вже ставало кожне окреме підприємство, а не підприємець, як раніше. Останнім міг бути хто завгодно, а не лише купець. Отже, станові засади в цій царині скасовувалися остаточно. Встановлювалися два види податків: основний і додатковий. Перший збирався за патентною системою (відповідно свідоцтвам певної групи підприємств — промислові, торгівельні та ін.). Підприємництва кожної з груп, у свою чергу, поділялися на види. Так, у групі торгівельних закладів значилися — торгівля, скупка, кредит. За розмірами обігу капіталів і прибутків вони різнилися за відповідними розрядами. Зокрема для торговельних підприємств їх було встановлено 4, а промислових — 8. Наприклад, за свідоцтво 2-го розряду на торгівлю в столицях необхідно було сплатити 150 крб., а в місцевостях I класу — 125 крб., II — 100, III — 75 і IV — 50 крб.

Гільдійські ж свідоцтва зберігали свою силу, а тому могли викуповуватися при одночасному придбанні промислових¹⁶³.

На кінець XIX ст. Київ перетворився на потужний центр торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, в якому вже налічувалося близько 250 тис. жителів. Для порівняння: в Харкові — 175 тис., Одесі — 400 тис., а Катеринославі — 115 тис. (1900 р.)¹⁶⁴.

Отже, проведене протягом 90-х років реформування системи оподаткування фактично перетворили привілеї купецтва на анахронізм, хоча більшість селян і міщан з їх отриманням продовжували пов’язувати звільнення від тілесних покарань, право на безперешкодне пересування на території імперії тощо. А представники національних меншин вбачали в пільгах купецтва можливість зрівнятися з ними в статусі. Особливо це було важливо для євреїв. Крім того, купецькі свідоцтва для “простих” громадян спрощували процес отримання всіляких “заслужених” звань.

Розділ IV.

Найважливіші аспекти та проблеми повсякденного життя

Повсякденна історія купців, з їх малими та великими життєвими проблемами, найтіснішим чином була пов'язана з розвитком міста: суспільно-політичними й економічними зрушеннями в ньому, загальними здобутками в сферах культури та науки, а також різними матеріальними негараздами, стихійними лихами, епідеміями тощо. Долучалась до всього цього і “периферія”, її вплив був значним, а часом неосяжним. Так, протягом XVII ст. звідкись зі “сторони” насувались потужні епідемії чуми та холери й чисельність городян скорочувалась на сотні, а то і тисячі осіб. Зокрема це сталося в 1625 р. Напади вояків з Кримського ханства кількість киян робили ще більш не стабільнішою. Постійно існувала загроза вторгнення турецьких і польсько-шляхетських армій. У 1664 р. кримці, після жорстокої битви, захопили, а потім зруйнували Поділ, спалили житла, торговий люд і ремісників забрали в полон. Через п'ятнадцять років напад повторився, від якого особливо постраждали навколишні слободи та села. В 1687 р. нападники знову прорвалися до Києва і, як засвідчив “Літопис Сомовидця”, під самим “замком людей побрали..., же з города за Лыбедь трудно было выйти”¹.

За далеко не повними даними першоджерел у кінці 60-х років мешканців міста налічувалось до 10 тис. осіб. Місцеві міщани та торговці поповнювались головним чином за рахунок найближчих міст, містечок і сіл: Білгородки, Димира, Мотовилівки, Борисполя, Коростишева, Переяслова і багатьох інших.

Долучалися до цього процесу мешканці й більш віддалених пунктів: Глухова, Козельця, Любара, Новгородо-Сіверського, Новограду-Волинського, а також Білорусі, Молдови, Росії... Царські воєводи вже категорично забороняли селитися в Києві утікачам-селянам. Серед міщан домінували українці, другу за чисельністю групу становили росіяни.

Місцевим міщанам і купцям надавалось *право безмитної торгівлі*, володіння орними землями, вигонами, сінокосами, лісами на відстані до 7 верст від межі Києва, а також рибними уловами на Дніпрі від р. Ірпінь до р. Кривець. Наприкінці XVII ст. у межах міста ще існувало багато вільного місця під забудови, особливо на території Верхнього міста та Печерська. В Нижньому місті торгівля була монополією киян. У царській грамоті 1700 р. приїжджим чітко наказувалось: "...В лавках не сидеть и никаких товаров в локти, фунты и золотники не продавать"². Дуже жваво велась торгівля під стінами Печерського монастиря. На щоденні торги в Києві селяни прилеглих сіл і слобод, а також міщани найближчих міст, привозили продукцію тваринництва, землеробства, ремесел і промислів особливим попитом користувалися свині, вівці, домашня птиця, мед, пиво, горілка, риба, одяг тощо. Сюди приїздили торгові люди з Березані, Борисполя, Броварів, Козельця, Лубен, Миргорода, Переяслова, Прилук, Чернігова та багатьох інших поселень. Серед інших київських купців на той час виділявся М. Суслов, який вів торгівлю на "європейському" рівні. До нього долучався Р. Якимович. Їх оборотні капітали досягали великих сум — 15–20 тис. крб.

На початку XVIII ст. соціальний склад мешканців Києва мало в чому змінився, а загальна їх кількість коливалась у межах 10–12 тис. осіб. Міщанських і купецьких же дворів налічувалось не більше 2 тис. дворів. "Присяжні листи" 1742 р. зафіксували тут наявність серед інших мешканців усього 3% купців. У 1782 р. у Києві й околицях проживало 239 купців. Власне в місті — 108, а в містах Київського намісництва — 315³. "Обличчя" Києва на перетині XVIII і XIX ст. визначала наявність у ньому Києво-Печерської лаври, 26 кам'яних і 20 де-

рев'яних церков, 29 монастирів і прибудов навколо них, 18 публічних установ, 12 цегляних і 3672 приватних дерев'яних будинків із них на Подолі — 2068, на Печерську — 1098, у Старому місті — 506 (1797 р.). Кількість мешканців у них періодично помітно змінювалася, що в багатьох випадках продовжувало залежати від проведення ярмарків, масових захворювань і смертності людей, паводків, пожеж тощо. Так, протягом 1796–1800 рр. у трьох частинах Києва число городян коливалося від 19 до 30 тис. осіб. Великий приріст населення спричинило перенесення сюди з м. Дубно Хрещенського ярмарку (1797 р.), на який щорічно почали з'їжджатися до 5 тис. дворян, купців, міщан та інших осіб і укладати в так званому Контрактовому будинку торгіві угоди на досить значні суми⁴.

Проте, навіть певне економічне “пожвавлення” в кінці XVIII — на початку XIX ст. мало чим змінило умови існування основної маси городян. “Нет домов каменных, нет порядка в строении, нет регулярности и архитектуры, — зазначив один із сучасників, письменник В. Ізмайлов. — Улицы не мощены, пески покрывают их. Самый Подол более населенный, нежели другия части..., не имеет совсем вида города. Деревянные кровли, низкия хижины прикрываются церквями и монастырем. Улицы так узки на Подоле, что едва ли двое дрожек могут разъехаться. Сообщение между тремя частями города чрезвычайно затруднительно, оттого что горы отделяют их одна от другой. Кажется, что вы видите три разные селения. Я говорю селения, ибо и весь Киев едва-ли заслуживает названия города”⁵. Схоже висловився й І. А. Еренстрем: “...Убогия избы, выстроенные по украинскому способу из плетня снаружи и изнутри облепленные глиной”⁶.

Земля, як цінне джерело життєдіяльності городян і засіб наповнення міського бюджету, від кінця XVIII ст. і протягом усього XIX ст. відігравала важливе значення, особливо це стосувалося місцевих купців-підприємців. Закон по всій території імперії офіційно забороняв забудовувати міські вигони⁷. Спільна земельна власність, якою “опікувалася влада”, за своєю суттю нагадувала общинну власність у селі, котрій ще не був

притаманний буржуазний принцип відчуження (перетворення на приватну).

В Києві, як і в інших великих містах України, поступово загострювалася раніше маловідома житлова проблема, котра на кінець XIX ст. перетворилася в постійний, за тогочасним виразом, “квартирний голод”. Зокрема кореспондент “Киевлянина” в 1900 р. зазначив таке: “Будівельна лихоманка цього року не поступається попередній. В будівельний відділ міської управи щоденно поступають клопотання про отримання дозволу на зведення нових будівель... Домовласники руйнують одно — і навіть двоповерхові споруди, щоб на їх місці поставити багатопверхові громадини — п’ятиповерхові будинки. Ціни на садибні ділянки високі”⁸. Особливу увагу при цьому почали приділяти так званим прибутковим будинкам, які використовували в комерційних цілях, наприклад, для здачі квартир у найм за певну платню. Проте житлових багатопверхівок у стилі модерн тоді в місті ще не зводили (перша з’явилася тільки в 1912 р. у власника Гінзбурга).

Дослідниця повсякденного життя міст України О. Вільшанська справедливо зазначила, що швидка концентрація мешканців у великих населених пунктах і прискорені темпи впровадження технічних досягнень призводили до якісних змін стилю життя та формування особливої культури городян, яка вже так чи інакше мала відповідати новим світогляду й соціальній психології. Щільність і різномірність міських жителів зумовлювали складний поділ праці. Політичні, освітні та культурологічні інституції, розвиток промисловості, транспорту, комунікацій, засобів зв’язку, а також впровадження таких технічних новинок, як електрика, телеграф, каналізація тощо неабияк позначалися на повсякденності городян. Саме цей тип побутової культури був найбільш спрямованим до проявів прогресу⁹. Так, на 1900 р. уже масовим стає підключення городян до електричного освітлення, а тому “Електричний відділ “Ольшевич і Керн” у “Киевлянині” друкує оголошення про надання таких послуг”¹⁰. Разом з тим, коли ним почали користуватися деякі київські купці, то в їх оселях запанувала “темрява”, бо

електрика коштувала досить дорого і її витрати неабияк економили¹¹.

Того ж року “Киевлянин” (№ 61) сповістив про наявність у магазинах американських і європейських “чудо-грамофонів” по ціні 58 крб. і 48 крб. відповідно, що, безперечно, засвідчило як про стабільні міжнародні економічні зв’язки, так і вподобання киян¹². Крім того, названа газета своєчасно інформувала про фарби для волосся “Індіана”, що повертала колір при сивині, та помади “Тополин” для сприяння його росту. Водночас рекламувався крем “Брильянт” для макіяжу на балах і спектаклях, який на той час вважався вершиною досконалості при вечірньому освітленні. “Рисова пудра” під назвою “Велутин”, винайдена К. Фасм і приготовлена на вісмуті, благотворно діяла на шкіру (1880 р.). А “придворний постачальник” Б. Бранець пропонував киянам американські, англійські, французькі та німецькі машинки для стрижки волосся та бороди¹³.

Отже, в місті виробництво та торгівля неодмінно мали врахувати попити все ширших кіл споживачів, неоднакову їх купівельну спроможність, різні смаки й уподобання, навіть амбіції та претензії, зокрема купецтва в питаннях моди, престижності тощо.

Одними з основних доходів міста на той час були: винний відкуп, яким безпосередньо, за традицією, завідував магістрат, надходження від різноманітних торгових установ (у тому числі й передмість), оброки з податного населення, відсотки з оголошених капіталів і кредитів, наданих купцям, міщанам і поміщикам. Характерно, що в 1800 р. борг негоціантів і міщан місту через усілякі несплати становив близько 69 тис. крб., а казна того, в свою чергу, завинила лише купцям Долинному та Котляревському 37 тис. крб.¹⁴

Наведені факти переконливо свідчать про тісні взаємозалежні фінансові стосунки городян, насамперед купців і міщан, з місцевим управлінням.

На що ж витрачалися головним чином бюджетні кошти, дозволяють уявити такі дані: на утримання царської армії виділялося близько 15 тис. крб., фаянсової фабрики, яка належала

місту, — 18,2 тис. крб., кінної пошти — 9,7 тис. крб., богодільні — 2 тис. крб., лікарень і народного училища — 5 тис. крб. Чимало коштів ішло на ремонт шляхів (3,3 тис. крб.), освітлення вулиць ліхтарями (близько 1 тис. крб.) тощо. Порівняно небагато грошей потребувало функціонування постійної групи музикантів, догляд за годинниками на башті й кімнатах магістрату, артилерії¹⁵.

Як вже зазначалося вище, значний відсоток купців у Києві становили росіяни, які проживали тут або тимчасово, або постійно. В зв'язку з цим цікава думка про їх діяльність і побут І. Аксакова. Правда, в своїй характеристиці він вийшов за територіальні межі одного міста й поширив на всіх росіян — негоціантів “Малоросії”. На його думку, ті поєднували в собі дивним чином “любов до руху” з “любов'ю” до осілості. Кожний з них не замикав власні доходи в скринях дідів, а вкладав у обіг з метою збільшення капіталів чи обсягів торгівлі, а також використовував на задоволення різних потреб — “зручностей і приємності життя”. Зокрема він з бажанням і “охотою” будував будинки, причому переважно кам'яні, міцні, правда не дуже вишуканої архітектури, але такі, які додавали краси місту. “Великоросійські купці, — наголосив І. Аксаков, — протягом року перекочовували в Україні з ярмарку на ярмарок, купуючи будинки в різних ярмаркових пунктах, відбудовували їх і оздоблювали, тоді як малороси, навіть отримуючи гарні доходи, вдовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками, будиночками, дерев'яними чи зліпленими з хмизу та глини. — Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, стараються, в містах своєї торгівлі, придбати постійні, кам'яні крамниці або покрити залізом дерев'яні”¹⁶.

Крім того, вчений побачив принципову різницю й у способах торгівлі українських і російських купців. За його спостереженнями, “малоросіяни” майже ніколи не торгуються, а притримуються при продажу певної ціни, котра, зрозуміло, зростає тільки за неоднакових економічних обставин, але здебільшого визначається з “чесною поміркованістю”. Російський торговець, навпаки, відразу розпізнавав свого покупця за одя-

гом, мовою, а тому миттєво переорієнтовувався: чи треба йому проявити “повагу”, тобто поступитися, чи стягнути вдвічі дорожче проти попередньої ціни. Інколи ж той так дешево продавав товар, що викликав у конкурента — українця неабиякий подив і обурення, бо обидва продавали однорідні вироби чи продукцію. Покупець, природно, йшов до того купця, який продавав дешевше. В такому випадку, “великорос” лише посміхався, очікуючи нагоди та “свого випадку”, щоб з лихвою повернути всі втрати. Водночас “малорос” рідко вдавався до кредиту, хіба що за виключних обставин, а російська торгівля базувалася головним чином на “зухвалому”, “безумному” кредиті та відчайдушному ризику¹⁷.

В кінці XVIII — на початку XIX ст., внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. і приєднання Правобережної України до Російської імперії, на повсякденне життя киян помітно впливало зростання в місті кількості представників польської національності. Багато з них були вихованими, в цілому добре ставилися до Росії й надавали більше переваги проживанню в ній ніж, скажімо, в Австрії чи Пруссії, де їх нерідко “оббирали й гнули в дугу”. Вони потроху оволодівали “великодержавною” мовою, гарно розуміли українців, з якими їх пов’язувала давня історія. Польський елемент особливо виразно проявлявся тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва, позначався на побуті і культурі. Польська мова, поряд з російською, стала звичайною в діловодстві, на ринках, балах і т.п.

Правда, військово-політичні події, пов’язані з діяльністю Наполеона, внесли певні корективи. Зовнішні обставини, які мали місце в 1806 і 1812 рр., змусили царський уряд зосередити в південно-західних регіонах імперії значні збройні сили й вжити всіляких заходів для пожвавлення економіки. Активізація, масштабність, а головне вигідність тут торгівлі, зумовили наплив російських поміщиків і купців. Через що, за свідченням очевидця тих подій, “могуч был тогда не только в Киеве, но и всей Украине блестящий русский элемент”¹⁸.

Створення народного ополчення в 1812 р. зіткнулося з неоднозначним ставленням, а то й протидією з боку польської

частини суспільства Києва. Особливо активно це проявлялося під час загальних зібрань або коли відбувалися “контракти”. Місцеве панство й купецтво організовувало “вибори”, бали та “вечори”, де тісно спілкувалися представники влади, заможні українці, росіяни та поляки. І хоча на публічних зібраннях (на “контрактах”, у театрі), як правило, притримувалися “благопристойності”, такий “спокій” викликав неабияку підозру у відповідних органах. І тоді начальник поліції вимагав вести постійне суворе спостереження за поведінкою киян. А деяких іноземців навіть виселяли в примусовому порядку за межі держави¹⁹. Через певні настрої саме поляків формування ополчення з місцевого населення практично залишалося незавершеним²⁰.

На той час місто продовжувало викликати в сучасників неоднозначні почуття: захоплення його стариною й несприйняття гамору приїхавшого торгового люду, прихильність до нововведень у моді та критику недбалого впорядкування вулиць... “Київ стар, — зазначив у своїх дорожніх нотатках кн. І. Долгоруков, — но древность его не так видна, не так осязательна, как новгородская. Там столетия на всяком церковном здании, на всяком шпиле колокольни явственно изображены и свидетельствуют долговременность города; здесь все что-то новое, больше моды, меньше старины”. Не сподобалося йому те, що окремі будівлі Приказа громадського опікування розміщувалися на відстані в декілька верст навколо міста й не мали “великої слави”²¹. Одночасно він не радив будь-кому з свого кола відвідувати Київ у період Успенського посту, або коли відбувалися “контракти”: “В первое время — тьма богомольцев и суеты набожных посетителей, в последнее — толпа поляков и роскошные праздники не дадут времени ни о чем подумать, все в развлечении: и монахи, и миряне, всем недосуг”²². Тоді “все норки набиты народу, а наем домов порядочных отменно дорог”²³.

Разом з тим, загальний благоустрій лишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здійснювалася жадлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося “бездонне”

багно. В цьому відношенні не ставала виключенням і найліпша частина — Липки. Навіть у день на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців — “ратників”, які мали стежити на перехресті вулиць і вразі потреби здійснювати відповідні заходи.

Коли ж спалахнула пожежа, все місто затягло “гарячим” димом, стало важко дихати, нічого не було видно на відстані. Поширювалися чутки ніби затримали 14 осіб, запідозрених у скоєнні підпалів. 8 з них відправили для слідства до Петербургу²⁴. Протягом двох місяців зареєстрували 20 пожеж різних масштабів, загинули люди. В фортеці підняли мости й нікого не пропускали без спеціальних дозволів коменданта²⁵. Серед звинувачених у цих лихах виявилось декілька поляків, євреїв і французів. Особливо нежалували городяни “жидів і ляхів”²⁶.

Водночас, трагедія 1811 р. спонукала владу розробити й затвердити план відбудови Подолу, де чисельність будинків зменшилася в 5 разів²⁷. Тому через декілька років ця частина помітно змінилася на краще: вулиці “вирівняли”, розчистили від ветхих і непривабливих споруд, а також дещо розширили, нові будинки розташували в певному порядку за спеціально розробленими кресленнями. Правда, чиновники магістрату і купці відмовилися задовольнити вимоги вищого керівництва щодо ремонту пошкодженої Андріївської церкви, бо та знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні відомства, яке опікувалося Маріїнським палацом. Казна ж на такий захід коштів не виділяла. З цього приводу суперечки між обома сторонами затяглися на роки. Жителі бідкалися, бо будівля тим часом без реставрації руйнувалася все більше²⁸.

Паралельно йшло впорядкування Печерська й будівництво тут “присутвених місць”. Поступово на його території зростала кількість приватних будинків і мешканців, які терпляче ставилися до тимчасових незручностей²⁹.

До стихійних лих з тяжкими наслідками слід зарахувати паводки й епідемії, з котрими періодично боролася влада і

відповідні установи. Так, 1 травня 1808 р. вода з Дніпра покрила всі тутешні острови та затопила на Подолі 180 будинків³⁰. Ще більшої шкоди наробила повінь 1820 р., а потім 1826 р.³¹ Незадовільний санітарний стан міста, особливо на Подолі, робив звичайними такі хвороби, як віспа, тиф, золотуха, скарлатина, малярія та шлункові розлади. Зокрема, віспа мала місце в 1802, 1807 і інших роках. А в 1810 і 1826 рр. вона зумовила велику смертність серед населення³².

Великих матеріальних збитків торговому люду завдала пожежа 16 лютого 1824 р., яка знищила фактично всі дерев'яні крамниці на Печерську³³.

Того ж року, за свідченням “старого киянина”, під “великолепными липами устроили нечто вроде бульвара, но все та же пыль по улицам и все те же искони враждующие между собой партии монтекки и капuletти, грязных жидов и тощих псов. Изредка несущаяся четверня барина с визгливым форейтором или цуг с бичем яснага пана, обращали на себя внимание... Дети Израиля, остановясь торопливо, под полящим солнцем, трясли свои меховые шапки, чтоб не завязли в них ермолки, и унижено кланялись, а собаки с воплем отчаяния, бросались за лошадыми”³⁴.

Від 1833 р. почалося порівняно масове переселення мешканців Печерська на узбережжя р. Либеді, а незабаром на Хрещатик і на схили Старокиївської гори, через, як зазначив проторієй П. Лебединцев, “розорення” району для розбудови Печерської фортеці і закриття тут польських навчальних закладів, а також відкриття в місті університету³⁵. За його спогадами, на початку 30-х років Київ ще не представляв собою місто, а село з кривими та тісними вулицями, без мостових і тротуарів, без будь-якого освітлення, з тинами замість “справжніх” парканів, за якими можна було бачити невеликі будиночки, покриті шельовкою та дранкою, а також сарайчики, покриті соломою. “Начинаясь с Андреевской церкви, — писав проторієрей, — Старый город оканчивался, как и во дни Ярослава, Золотыми и Львовскими воротами на западной стороне. Со всех сторон его окружал вал, который шел от Андреевской церкви к Трех-

святительской и, обогнув ее, направлялся косою линиею пред нынешними присутственными местами около Софийской площади по южной стороне Владимирской улицы к Золотым воротам. От той же Андреевской церкви другая ветвь вала направлялась сзади Десятинной церкви по северной окраине Старого города к нынешней Львовской, или Сенной площади, на которой находились два бастиона в виде квадратов с пустотой внутри...; но часть вала по местности с боку Житомирской улицы была уже мало приятна. Это был так называемый в актах “пробытый вал”. От Львовских ворот к Золотым шел прямой линией сплошной самый высокий вал, поросший с городской стороны большими лесными деревьями. От Золотых ворот по южной стороне он продолжался, сзади Михайловского и Ирининского переулков, к востоку, проходя в нижнем конце Софийской и Михайловской улиц на гору по Костельной улице и, пройдя вокруг Михайловского монастыря, соединялся, на углу нынешнего Реального училища, с валом, окружающим церковь св. Василия, но так, что между концами валов оставался ров, которым по Боричеву пешеходы спускались на Подол”. Вся місцевість за Золотими воротами, до самої Либеді, представляла поле, на якому росли кущі глоду та шипшини, випасали міські корови, а в яри звалювали гній і всілякі нечистоти. На місці, де збудували університет стояв великий сарай під стріхою³⁶.

На думку А. Макарова — автора антології про “легендарних” київських типів (“антиків”) — Київ середини XIX ст. став для українця “чужим” містом, майже закордонним, де мешками незрозумілі йому люди. “Після довготривалої європеїзації та русифікації, — наголосив публіцист, — він перетворився в типовий губернський центр, маленький куточок Росії (?) на краю українських степів (?)”³⁷. З усім цим, звичайно важко погодитися.

На чисто побутовому рівні життя купців Київщини у першій чверті XIX ст. мало чим різнилося від кінця попереднього століття. Всі ті ж “гільдійські проблеми”, сплати податків, крадіжки грошей, сімейні драми... Так, 1800 р. прикажчик Кларе (француз) украв у купця Полієра 400 крб., чим “впритул”

зайнялася міська поліція³⁸. Із купця 3-ї гільдії Гросмана офіційні особи прагнули витребувати борги для відставного полковника Маковецького, який проживав у Києві³⁹. В лютому 1804 р. поліція проводила слідство щодо захоплення майна міщанина Бойкова купцем Родіоновим, росіянина за походженням (?)⁴⁰. А негоціант Дубарєв того ж року “умудрився” напасти на будинок титулярного радника (!) Куработова й відібрати в нього ділянку землі⁴¹.

Спадкові й родинні справи купці, як правило, вирішували офіційно, за допомогою місцевого чиновництва. Проте, за таких обставин не обходилося й без певних непорозумінь і зловживань. Так, урядовці Київського магістрату незаконним чином конфіскували частину майна дружини купця Котяновського (за борги чоловіка). Справу офіційно зареєстрували в “Журналі відхідних документів” і вона набула широкого розголосу (1804 р.)⁴².

Не менш інтригували купецьке середовище “чужі” сімейні чвари. Наприклад, лише одна спроба дружини купця Личкова втекти з Києва з “конкурентом” того Єфремовим, стала приводом для початку спеціального “розслідування” (1805 р.)⁴³. Тоді ж йшло офіційне листування Канцелярії київського військового губернатора з Губернським правлінням з приводу розлучення купця Родіонова з дружиною, яка будучи невдоволена поведінкою чоловіка, втекла до свого батька⁴⁴. А купець Слюсаренко 1806 р., придбавши будинок у міщанки Козелецької, мало того, що не сплатив власниці грошей, так ще й побив жінку⁴⁵.

Звичайно, найтрагічнішими ставали ті випадки, коли через різні фінансові чи побутові негаразди деякі особи відважувалися на самогубство. За таких обставин, якщо якісь гроші купця знаходилися в межах компетенції магістрату, то спадкоємці могли розраховувати на їх повернення. Як це, наприклад, сталося після самогубства Варшаури (1811 р.)⁴⁶.

Особливе місце в повсякденному житті й деякі характерні риси мало дозвілля купців. Найяскравіше це проявлялося в період “контрактів”, коли Поділ, як у “старі добрі часи”, перетворювався на “центр” суспільних подій. Найбільше їх відбувалося на площі перед Контрактовим будинком, спорудженим у

1800–1801 рр. за проектом архітектора А. І. Меленського в стилі класицизму*. В залах самої будівлі, крім “контрактів”, відбувалися судові засідання, концерти, маскаради та банкети. Пани, шляхтичі, євреї, купці, селяни, чиновники, “лошадники”, “балагули”, ксьондзи, священники, військові, як писав В. Іконников, всі снували тут взад і вперед. Чулися польська, російська, “малоруська”, німецька, вірменська, турецька та татарська мови, а також “єврейський жаргон”⁴⁷. Особи, які приїздили до Києва, об’єднувалися в групи і наймали цілі будинки для тимчасового проживання, бо окремі квартири чи кімнати коштували тоді особливо дорого. Контрактова зала, що порожнювала протягом майже цілого року, раптом заповнювалася купцями, їх товарами та покупцями. Всіх їх привозили карети, сани, дормези. Чимало людей прибувало пішки. Тут міг обертатися дантист і фабрикант Флері, винахідник нового запашного мила та фарби для сивого волосся Жарго, власник магазину одеколону й албанського тютюну Матіас, особи, що пропонували свої послуги з мавпами, мопсами, білим ведмедем, горобцем, який вмів “рахувати” та інші⁴⁸.

На духовний стан городян впливало та сприяло їх культурному збагаченню функціонування декількох постійних і тимчасових (громадських і приватних) театрів, частина прибутків з яких йшла на користь Виховного будинку. Заснування постійного, правда дерев’яного, театру почалося в 1801 р. на Хрещатику**, а офіційне відкриття сталося 9 вересня 1803 р. Його розташували на місці, де потім (у 1851 р.) побудували замість театру триповерховий готель “Європейський” за проектом

* Під час пожежі 1811 р. другий, дерев’яний, поверх його згорів. Після спорудження нового приміщення для «контрактів», стару будівлю перебудували для ремісничої управи та Управи магістратських цехів. Коли остаточно скасували магдебурзьке право та самоврядування, то будинок передали міській думі, а в 1874 р. — Подільській дівочій гімназії.

** Перші житлові будинки тут з’явилися в 1897 р. Через те, що на Хрещатику було зосереджене «театральне життя» міста, вулиця мала тоді назву «Театральна».

архітектора О. Беретті. Спочатку він ніяк не міг привабити багато відвідувачів через брак кваліфікованих акторів. Навіть у 1810 р. кн. І. Долгоруков з цього приводу зазначив: “Театр хотя и есть в Киеве, и снаружи хорош и велик, но за недостатком актеров, в нем игры нет. На одни только контракты наезжает какое-то иностранное сборище скоморохов и что-то представляет; розкоши мотовство более, нежели вкус к театру, его наполняют”⁴⁹.

Як би там не було, але “європейський дух” проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш-менш заможних і освічених. З іншого боку, “сусіди” — росіяни “ознайомлювали” тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О. Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім’ях. Навчальні заклади для дівчат, виконуючи державні плани щодо поліпшення освіти, вже ставили за мету передусім підготувати майбутню жінку до виховання своїх і чужих дітей. Водночас підвищувалися вимоги до навчання дівчат “вищих” і “середніх” класів різними мовами. Як зазначили з цього приводу члени спеціальної комісії, в Києві, Харкові, Одесі та інших містах “сучасний нам купець також бажає, щоб його донька вивчала і нові мови”⁵⁰. В свою чергу купецькі доньки з отриманням освіти, особливо вищої, пов’язували початок самостійного життя, можливість особисто вирішувати багато питань, приймати незалежні рішення. Стосовно релігії: одні з них до існування Бога ставилися скептично-байдуже, — другі з “болючим” нерозумінням, треті — визнавали його “вищу владу”, але зовсім не притримувалися православних обрядів, створюючи при цьому свої власні “теорії”. Лекції з богослов’я нерідко викликали в них іронічне сприйняття та посмішки.

Весілля, на думку деяких з них, — то обмеження свободи, бо виникає необхідність коритися власному чоловікові, як перед тим батькам. А з шлюбом пов’язувалося головним чином узаконення “задоволення тваринних чуттєвих інстинктів”. Так, наприклад, писала в своєму щоденнику курсистка Є. Дьяконова з Ярославля, з якою разом вчилася чимало й українок⁵¹.

У 1811 р. помітною подією в культурному житті міста стали гастролі європейських музикантів Ромберга та Лафона⁵². В театрі певний час виступала трупа поміщика Ширая. В 1821 р. керівництво ним, а точніше утримання, перебрав на себе прибулий з Полтави московський актор М. Щепкін. Тоді в репертуарі домінували твори представників романтичної школи. Зокрема, ставилися п'єси Шекспіра ("Гамлет", "Граф Ессекс"), Шіллера ("Карл Мор"), Мольєра ("Скупий"), а також Расіна, Скриба, Коцебу.

В 1823 р. між діями вистав, у антракті, співали артисти Львівського театру Герлетц і Крулинський, а польські демонстрували свої національні, російські, французькі та інші танці. Великий концерт дала співачка Каталані⁵³.

Неабиякий переполох, вплив на свідомість викликали в жителів події, пов'язані з виступом декабристів на Сенатський площі в Санкт-Петербурзі. А 30 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р. у межах міста Васильків, сіл Мотовилівка, Ковалівка та Триліси сталося відоме "возмущение" Чернігівського полку, який у своїх намірах підтримати декабристів вирішив іти на Київ. Серед городян, особливо поміщиків і купців, які з'їхалися на "контракти", виникла паніка. Вона ще більше посилилася тоді, коли стало відомо про притягнення до слідства й відправку до північної столиці імперії багатьох військовослужбовців і знатних осіб. Великі групи людей наспіх полишали місто. Контрактові будинок і площу поліція взяла під особливий контроль. Зрозуміло, що все це не могло не позначатися на обсягах торгівлі.

Проте неспокій поступово вщух і духовне життя відновилося. В 1843 р. до Києва на гастролі знову приїхав М. Щепкін. Одночасно з ним й О. Мартинов⁵⁴. А через 5 років і славнозвісний Ф. Ліст, який нерідко програвав тут у карти значну частину грошей, зароблених на концертах⁵⁵. У першій половині XIX ст. виступав на "контрактах" і балет з Мадріда⁵⁶.

На середину століття в Києві налічувалося вже 80 вулиць і 30 перевулків, у той час, як 49 вулиць і 101 перевулок існували в 1817 р. Причому понад 50% з них була неможливими, а інші — лише частково⁵⁷.

Для кінця 50-х років став характерним факт про надання дозволу керівникові трупи французьких акторів Левассору прибути з гастрольями на час проведення Контрактового ярмарку⁵⁸.

Як засвідчив один з офіційних документів, на той час належної тиші в театрі не завжди дотримувалися. В холодну пору року сиділи в шапках. А відсутність вихованості в деяких громадян інколи ставала причиною небажання публіки відвідувати вистави⁵⁹.

Щодо описаних подій, слід додати і таке. Протягом 20–50-х років у театрі хоч і сталися певні позитивні зміни, проте виступи “справжніх” акторів продовжували мати періодичний та дещо хаотичний характер. А були й такі роки, коли вони взагалі не виступали. Вистави за змістом і оформленням нерідко вже не відповідали вимогам часу. До їх проведення втручалося і духовенство (особливо католицьке), коли, наприклад, вбачало в суті п’єс якусь “крамолу” або порушення посту (заборони на веселощі)⁶⁰.

Про “калейдоскоп” подій і явищ у театральній сфері свідчать такі факти. З 1829 р. виступала “польська” трупа під керівництвом Ланкавського. Її змінила в 1834 р. “російська” трупа на чолі з Штейном, яка перед тим гастролювала в Полтаві й Харкові.

Тоді ж на території верхньої частини Царського саду побудували літній театр, правда, дещо спрощеної конструкції: без даху та зовнішньої стіни. Його відвідували переважно мешканці Подолу: купці, міщани, ремісники.

В 1834 р. до міста також прибула трупа Рикановського. А 1836 р. з Парижа — “французька” (“водевільна”). Правда, остання продавала квитки за досить завищеними цінами, а тому швидко втратила глядача та згорнула свою діяльність. Протягом 1836–1838 рр. “чередувалися” у виступах польсько-російсько-український колектив Рикановського та “російський” Молотковського. В останньому виступав широко відомий актор П. Молчанов⁶¹. В їх репертуарах значилися трагедії, драми, комедії, водевілі, опери, балети...

Сам київський військовий губернатор, а згодом київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков висло-

вився за необхідність створення (чи запрошення) в Києві “постійної” трупи з “гідних” акторів, щоб “оживить здешнее общество”. Також він розпорядився видавати кращим з них “виногороди” в 3 тис. крб. — рідкісний на той час гонорар.

Особливе захоплення в киян, які любили і добре розуміли драматичне мистецтво, викликали п’єси “Гамлет”, “Отелло”, “Підступність і любов”, “Розбійники”, “Есмеральда”, “Ревізор”, “Шельменко-денщик”, “Наталка-Полтавка”.

Певний час утримував “головний” театр Рикановський (до серпня 1851 р.), поки той не став ветхим і його зламали. Найвищі гонорари, як правило, в ньому отримували під час “контрактів”, коли приходило найбільше публіки. Так, у 1836 р. дохід театру становив 6700 крб, а в 1845 р. — вже 15647 крб. Окрім того, від міста надходило ще 3 тис. крб. у вигляді “пособія”⁶².

В 1851–1853 рр., коли припинив своє існування “старий” театр, в різних районах міста почали виникати приватні “театральні товариства”⁶³.

Під час “контрактів” двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян і українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти й чвари з різними “відтінками” етнічної неприязні.

Разом з тим, “контракти” вважалися “школою світкості”. На них привозили чи приводили місцевих панночок з метою вдало видати їх заміж. Господарі (організатори) балів і всіляких “вечорів” могли за власним бажанням кожную “дамочку” зустрінути з великим букетом квітів, який у середньому коштував 1,5 крб., або витратити лише на цукерки, які поставляв головним чином відомий на той час кондитер Беккер, 100 дукатів* чи на

* Дукат — золота монета в деяких західно-європейських країнах. Містив близько 3,4 г золота.

шампанське — 400 крб. Для більш обособлених компаній і інтимних зустрічей на “контрактах” функціонував ресторан вихідця з Бердичева Белло.

Улюбленим видом проведення часу в 70–90-х роках стали гуляння на Хрещатику. В цей район міста заможні городяни під’їжджали у власних екіпажах, які демонстрували матеріальний достаток і престиж. Софія Русова, уроджена Ліндфорс, котра була у витоків жіночого демократичного руху в Україні, з гордістю пригадувала як у 70-ті роки родинні білі коні стояли біля тротуару на Хрещатику, поки вони дефілювали по ньому⁶⁴.

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, в ході якої програвалися тисячі карбованців і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї з надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати “на контракти” набагато простіше, ніж поїхати з них. “Можна сказати, — наголосив він, — що Варшава танцювала, Краков молился, Львов влюблялся, Вильна охотилась, а старый Киев играл в карты и, в виду этого перед возрождением университета, забыл, что он предначерчен Богом и людьми быть столицей всесловянства”⁶⁵.

Для проведення дозвілля існували також два клуби: дворянський, заснований 1838 р. (мав власний статут і чіткі правила) і купецький (в Контрактовому будинку), більш демократичний і багатолюдний. Головними засобами їх функціонування були доходи з балів і маскарадів⁶⁶.

В 1843 р. у середовищі київських купців і заможного торгового люду визріла ідея заснування на Подолі зібрання на зразок таких, які вже існували в Москві та Санкт-Петербурзі. Відповідне клопотання вони порушили перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором, пояснивши його мету функціонування, “как для суждения о своих делах, так и для общественных увеселений”. Спочатку планувалося таке “товариство” обмежити кількісно в 100 осіб. Але потім, “если общество сочтет нужным”, передбачалося шляхом голосування поступово збільшувати число членів. Для вступу до нього визначили внесок у розмірі 15 крб. сріблом. Керівництво мали

здійснювати чотири старшини, обрані серед членів. Вони зобов'язувалися опікуватися справами зібрання, оберігати касу, вести фінансову документацію, робити необхідні господарські розпорядження. Для контролю та обліку витрат записи вносилися до спеціальної книги. Згідно неї, відбувалися щомісячні, а також щорічні звіти. На випадок крадіжки чи втрати спільних коштів старшини брали на себе всю відповідальність за них і повинні були розплачуватися власним майном (грошима). Без загальної згоди старшини не мали права здійснювати будь-які фінансові операції — “издержек не производят”.

В приміщенні зібрання дозволялося грати в більярд, карти та інші офіційно визначені ігри, але за них у кожному випадку бралася платня. Виписувалися газети та журнали, в залежності від потреб і вподобань членів “товариства”. Для їх прочитання відводилася окрема кімната. Чай, вино, каву, горілку, закуски та ін. передбачалося купувати тільки “по сходной цене”, щоб виключити моменти особистої матеріальної зацікавленості чи протегування певних торговців.

Той, хто порушував означені правила, в перший раз примушувався до сплати штрафу в розмірі 1 крб. 50 коп., в друге — штраф зростав у двічі, втретє — втричі і т.д. Хто ж дозволив собі “неблагопристойность, дерзость и самоуправство” взагалі виключався з членів зібрання⁶⁷.

Разом з тим, до повсякденного життя купців все частіше додавалися всілякі побутові та фінансові неприємності. Окремі з них, наприклад, долучалися до різних авантур, махінацій і розтрат. Так, у 1827 р. купця Бернера притягли до кримінальної відповідальності за те, що він не виплатив певну суму грошей міщанину Ш. Дорнеру за продаж майна того⁶⁸. В 1830 р. у Києві слухалася справа про примусовий продаж будинку купця Галкіна з метою погашення “партикулярних” боргів⁶⁹. Через несплату боргів колезькому ассесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно “содержателя киевского питейного округа” неогоціанта Виноградова (1844 р.)⁷⁰. А його “колега” А. Воробйов мало того, що не сплачував платню людям, які на нього працювали, так ще й відбирав у них

паспорти. Зокрема так він учинив із сином купця І. Бабкіним (1845 р.)⁷¹.

У липні 1846 р. урядовці Київського губернського правління порушили справу про притягнення до суду подільського маклера й купця Ф. Малиновського за “неправильный прием в заявку” фіктивно складеного вчителем Гейсманом векселя. Причому фальшивий документ оформили так ніби його підписав князь Кудашев за позичені ним 500 крб. у чиновника Мусмана⁷².

Інколи в суперечки з приводу продажу маєтків київських купців повинен був безпосередньо втручатися навіть Сенат (1846–1848 рр.)⁷³.

Траплялися випадки відвертого пограбування негоціантами чужого майна. Так, у 1837 р. Серебревський відібрав на дорозі збіжжя в торговця Л. Каца⁷⁴. А речі дружини унтер-офіцера Горевої в 1842 р. захопив Смородинов⁷⁵.

Часто спостерігалися різні правопорушення стосовно купецтва й збоку різних рангів урядовців. Особливо це стосувалося Київського магістрату. Зокрема, в кінці 20 — на початку 30-х років Канцелярією київського військового губернатора розглядалася справа про скаргу дружини купця Філосової на цю установу за незаконне виселення її з власного будинку⁷⁶. В 1834 р. купчиха Маркович скаржилася на Київський магістрат і губернського прокурора за небажання вдовольнити її прохання щодо передачі їй в найм будинок померлого купця Розенталя⁷⁷. А негоціант М. Личков був вкрай невдоволений відмовою 17 вересня 1849 р. чиновників магістрату та словесного суду прийняти від нього скаргу на своїх братів за усунення того від права розпорядження капіталом і майном, які вони спільно успадкували⁷⁸.

Виникали певні проблеми і з поліцією. Так, її представники в 1848 р. “неправильно заарештували” коні купця А. Бродського⁷⁹. А наступного року під варту взяли й негоціанта М. Мигиневського лише за висловлені до нього претензії компаньйона Л. Епельбойма⁸⁰.

В другій половині 40-х років службовці місцевого суду та деяких інших офіційних установ масово чинили побої й

ображали не лише купців, а й нижче чиновництво та багатьох жителів Києва⁸¹. А в 1848–50-х роках у поліції розглядалася скарга купця Барського, в якій йшлося навіть про побиття його компаньйона Смородинова бургомістром й висловлювалася пропозиція усунення того з посади за такий ганебний вчинок⁸².

В другій половині століття городяни брали активну участь у всіляких доброчинних лотереях, масово відвідували сільськогосподарські й промислові виставки. Зокрема, у вересні 1852 р. діяла виставка, де представили промислові вироби з семи губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, а також Курської. Вона складалася з семи тематичних підрозділів: землеробство, городництво, садівництво, шовківництво, бджільництво, промислові вироби тощо. Схожа виставка проводилася перед тим у Харкові (1849 р.). Нагородами та відзнаками на ній були медалі й “похвальні листи”, після отримання яких у Контрактовому будинку влаштовували урочистості. На святі “удостоенные” сиділи за особливими (окремими) столами.

На виставці ж близько 1 тис. учасників представили для огляду понад 1,5 тис. предметів на загальну суму 30 тис. крб. Товарів продали на 3 тис. крб. У деякі дні кількість відвідувачів досягала 3 тис. осіб, а загалом прийшло близько 20 тис. осіб. Такого типу виставки згодом влаштовували в Києві в 1857, 1862, 1867, 1871, 1880 рр. Причому, місцеві за розмірами перевищували інші українські виставки. Завдяки ним місто “пожвавішало”, стало ще більш багатолюдним. А городяни заробили чимало коштів за сдачу квартир і будинків у найм приїжджим, а також за різні послуги. Крім того, про побачене на них і власні враження від того кияни говорили досить довго.

В 1855 р. у місті дуже урочисто, при наявності великої кількості іменитих росіян, відсвяткували ювілей Московського університету. Це дало привід історика О. Васильчикову висловити сакраментальну фразу щодо події: “Москва в Києве”. Того ж року восени місцеві жителі проводили ополченців на південь.

Масові приїзди людей зумовлювали значні проблеми: вони неабияк ускладнювали житлові умови корінних городян, підви-

щували ціни на продовольство, квартири тощо. Такі обставини київське чиновництво обертало на свою користь. Так, у 1851 р. купець Терехов за “квартирування” в своєму будинку отримав від поміщика Шимановського платню в розмірі 50 крб. сріблом. Проте урядники з губернського правління “наклали руки” на ці гроші. Почалася судова тяганина. Постраждалий у своїх скаргах на таке самоуправство дійшов Сенату, на що вийшов спеціальний указ: розібратися по суті справи й відновити законність⁸³.

Спадкоємиці купця Новицького — дочки Марія та Євдокія в 1855 р. скаржилися на незаконні дії Київського сирітського суду та призначеного їм опікуна щодо будинку та майна, які залишилися після смерті їх батька⁸⁴.

Разом з тим, губернаторським циркуляром від 17 грудня 1852 р. встановлювався квартирний збір з тих місцевих купців, які були приписані до міста, але не мали в ньому власних будинків⁸⁵. Це також викликало загострення житлового питання і виникнення додаткових проблем.

Особливо негативно це впливало на можливості єврейської частини торгового люду, якому нерідко взагалі заборонялося купувати тут садиби⁸⁶.

Купців, які мали судимість за зловживання при виконанні казенних підрядів, або офіційно визнаних “неспроможними боржниками”, влада відсторонювала від участі в торгах і державних замовленнях⁸⁷.

Цікаво, що інколи виникали неординарні майнові суперечки безпосередньо в сім'ях купців. Так, у 1855 р. негоціант Рудник скаржився на навмисне затягування в Київській міській поліції вирішення справи про незаконне захоплення його синами маєтку батьків першого⁸⁸. А спадкоємиці купця 3-ї гільдії Давидюка звинуватили Київський сирітський будинок у “неправильному управлінні” успадкованим ними майном (1858 р.)⁸⁹.

Протягом 1856–1859 рр. відбувався розгляд справи сестер Курляндчикових за їх скаргою на власних братів, які не бажали виконувати “духовний заповіт” померлого батька і відмовлялися видати сестрам гроші на їх утримання й придане. В документах згадується цікавий факт про володіння купецькою родиною

кількома цегляними “заводами” в районі пригороду Корчуватого⁹⁰.

Також тогочасні документи сповіщають і про те, що за постійне пияцтво та розпутний спосіб життя з Києва виселили сина купця М. Попова (1879 р.). З приводу чого була навіть заведена справа таємною частиною поліції⁹¹. Як стало відомо з “Ведомости о проишествиях”, ця ж установа з’ясовувала обставини “покушення” на самогубство “почесного громадянина” міста С. Бінецького — через відсутність засобів до існування⁹².

Особливо багато фактів містять першоджерела про конфлікти між чоловіками та їх дружинами. Так, у 1868 р. поліція намагалася вирішити справу про примусове повернення київському купцю Кочеревському його дружини, яка пішла від нього через міжособисті непорозуміння⁹³. А дружина іншого негоціанта — Яблонська подала “прошение” щодо розлучення з чоловіком через образи та жорстоку поведінку з нею. Мало того, вона ще й попросила офіційні органи влади посприяти їй в цій справі, будучи цілком впевненою в своїй правоті (1887–1888 рр.)⁹⁴. Тоді ж дещо інакше склалася ситуація, в котрій опинилася купчиха М. Лазарева. Чоловік спочатку привласнив її придане, а потім вигнав з будинку, де вони мешкали⁹⁵.

Практично такі явища в другій половині XIX ст. стали досить типовими як у сім’ях купців, так і міщан. Інколи купці через борги подавалися “в бега” й, полишивши свої майно та будинки, “девалися неизвестно куда”⁹⁶.

Таким чином, на повсякденне життя купців протягом XVII–XIX ст. неабияк впливали розбудова міста, їх матеріальний добробут чи негаразди. Специфіка Києва, а також навколишньої території, полягала в тому, що саме в означений період особливо помітними тут стали впливи (часом гострі суперечності) російського, польського та єврейського факторів — у побуті, звичаях, торгівлі, культурі. Вища ж влада Російської держави, через своїх “виконавців-провідників” на місцях, прагнула зденаціоналізувати життя в межах міст Київщини, поширити тут російську мову та зміцнити власні політичні прерогативи.

Крім того, слід зазначити, що перші спроби зорганізувати на теренах Російської держави купецькі гільдії тісно пов’язані з

торгово-економічною політикою Перта І. Правда, тогочасний поділ на них усього стану ще не передбачав відповідну градацію в оподаткуванні. Їхні фіскальні зобов'язання тоді ще не залежали від обсягів власних капіталів і прибутків. Хоча саме від тоді почала чітко простежуватися урядова ідея щодо зобов'язання сплати заможними купцями та міщанами недоїмок за малоїмущих і неїмущих. Така тенденція особливо чітко проявилася в ХІХ ст.

Разом з тим слід констатувати: в Україні, й зокрема в Києві, процес законодавчого оформлення купецтва дещо відставав порівняно з європейською частиною Росії. Практично на особливому становищі перебували купці-євреї, юридичний статус яких періодично ускладнювався, а вони особисто чим далі зазнавали все більшої дискримінації з боку різних рівнів влади.

Тільки з початком ХІХ ст. соціальний статус і ієрархічне місце купців у суспільстві набули більш чіткіших обрисів, зросли їх пільги (маємо на увазі “Маніфест” Олександра І 1807 р.). Правда, при цьому значні переваги надавалися власне російським, частково іноземним, негоціантам на всій території України, особливо в Києві. Водночас скасовувалося так зване “імените громадянство”, красномовно проголошене й дароване “Жалуваною грамотою містам” 1785 р. і вводилося престижне визначення “першостатейні”, а також з'явилося поняття “справжнього покупця”. При цьому в декілька разів, порівняно з 1775 р., зросли мінімальні суми грошей для вступу до гільдій.

Протягом усього періоду всезростаючий майновий і грошовий цензи не змогли перетворити купецький стан у замкнутий. Його “рухливість” і поповнення новими особами зумовлювали, з одного боку, банкрута, а з іншого, — збагачення міщан і селян, яким дозволялося вступати в гільдії. Найяскравіше це проявлялося в середовищі негоціантів найчисельнішої 3-ї гільдії, капітали і торгові операції яких були особливо обмеженими. На початок ХІХ ст., за нашими підрахунками, рухливість у середовищі київського міщанства — потенційного джерела їх поповнення — становила майже 45%.

Поступове зростання податкового тиску породжувало значні проблеми в основної маси купецтва й зумовлювало великі

заборгованості через неспроможність виплати всіляких зборів. Помітно розширила можливості діяльності середнього міського купецтва реформа міністра фінансів Є. Канкріна 1824 р., вплив якої після її впровадження спостерігався ще протягом кількох десятиліть. Вона фактично вивела з “тіні” потужні сімейні капітали, що оформлялися у такий спосіб, щоб уникати сплати податків кожним індивідумом.

Для політики царського уряду, зокрема XVII — першої половини XIX ст., у питаннях статусу купців слід визначити таку характерну рису: їм пільги надавалися здебільшого за “географічним принципом” і головним чином з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Від 60-х років XIX ст. вони стали значно ширшими, особливо для представників 1-ї гільдії, в галузі торгівлі російськими та іноземними товарами по всій території імперії, при утриманні фабрично-заводських закладів, укладанні державних підрядів тощо. Для 70-х років стали типовими “тимчасові” переходи купців з однієї гільдії до іншої в зв’язку з частими коливаннями об’ємів капіталів певних осіб, наприклад, тільки на рік. А головне на той період відбулося поступове стирання станових перегородок між негоціантами, міщанами та селянами, які торгували та мешкали в місті та його околицях. Адже за наявності належної суми коштів купцем вже могла записатися будь-яка особа. Помітний поштовх цьому процесові дало скасування кріпосного права 1861 р. В другій половині століття практично кожна купецька родина перетворилася на окрему “фірму”, члени якої були пов’язані не тільки “кревними” вузами, а й спільними економічними інтересами, значення котрих при вирішенні справ виходило на перше місце. При цьому, юридично не визначені конкретні обов’язки кожного з них, тим не менш не могли вплинути на, так би мовити, традиції: глава — керівник, молодші родичі — виконавці його волі. Лише надання свідоцтва про отримання гільдії дозволяло відокремитись дітям і заснувати власну справу.

Як засвідчив фактичний матеріал, протягом 90-х років XIX ст. у процесі реформування системи оподаткування, привілеї купецтва перетворилися вже на анахронізм.

РОЗДІЛ V.

Влада й основні організаційні заходи в галузях торгівлі та підприємництва

На підставі аналізу джерел XVII–XIX ст. можна з певністю твердити, що постійною торгівлею в межах Києва та Київщини займалися представники практично всіх верств суспільства, незважаючи на певні обмеження з боку влади. Активну конкуренцію купцям, що формувалися як стан, становили міщани, селяни козаки, старшини, а з кінця XVIII ст. і місцеві дворяни. Прагнуло не поступатися їм і православне духовенство. Проте в процесі секуляризації земельної власності, монастирі поступово втрачали головні важливі в торгівлі (порівняно, скажімо, з другою половиною XVII ст.). Крім того, український торговий люд помітно “тіснили” іноетнічні купці, особливо російські й грецькі. Перші особливо великі пільги стали здобувати за Петра I, коли той неабияк обмежив вільну українську торгівлю. У великих містах вони мешкали у власних будинках, про них склалися окремі відомості за розпорядженнями вищих регіональних установ, наприклад Генеральної військової канцелярії¹. Набагато незалежнішою, прибутковішою та просторішою їх торгівлю зробив царський указ про ліквідацію внутрішніх митниць від 15 липня 1754 р.² Звільнялися вони від постойів і багатьох інших місцевих “загальнодержавних” повинностей і податків (1769–1770)³.

Грецькі купці, особливо ті, що мешкали своїми громадами (скажімо, в м. Ніжині), починаючи від Б. Хмельницького, користувалися спеціальними привілеями, законодавчо закріпленими гетьманськими універсалами, жалуваними грамотами та іншими

актами. В разі суперечок вони користувалися власним судом⁴. Тамтешнім урядовцям категорично заборонялося утискувати їх. На підставі попереднього статусу, визначеного гетьманами, 11 березня 1710 р. вийшла жалувана грамота ніжинським грекам, де зокрема йшлося: “...Понеже они греки сей нашей жалованной грамоты не имеют, то для универсалов гетманских тамошние начальствующие не слушают, а их утесняют немалыми налогами и в дачах в подводы лошадей и от непрестанных постоев, чего прежде сего не бывало...” Крім того, в ній наводився уривок з універсалу І. Скоропадського від 17 жовтня 1709 р., яким дозволялося “вольно им грекам в Нежине при церкви своего пресвитера держать, и онная церковь и пресвитеры имеют надлежать до Митрополии Киевской, а нежинской протопоп, ни прочие игумены до них ничем не вступаются...”⁵ Першоджерела зафіксували, що окремі з них у деяких полках могли протягом багатьох років утримувати в своїх руках “відкуп” на збір всіх грошових і “хлібних” прибутків. Так, у кінці XVII — першій половині XVIII ст. у Чернігівському полку діяли грецькі купці Ніжина Кошбуря, Шупа та ін.⁶

Проникаючи на внутрішні ринки Гетьманщини, іноземні купці (в тому числі і російські), користуючись підтримкою царського уряду, нерідко й старшинської адміністрації, прагнули чинити всілякі перешкоди місцевому люду вести самостійно купівлю-продаж, його появи на далеких зовнішніх ринках. Протидіяти наступам усякого типу іноетнічним комерсантам було доволі складно. Однією з важливих причин того, на наш погляд, стала відсутність на той період в Україні, в тім як і Росії, власного торговельного флоту. З іншого боку, українська суспільна верхівка проявляла свою незацікавленість у повному витісненні іноземних купців, бо те за умов зміцнення царських (а з 1721 р. — імператорських) порядків означало б встановлення панування на внутрішніх ринках купців з Московії. Монополія ж українських купців (яка за тих реалій практично була неможлива), також не відповідала економічним інтересам місцевого панства, бо вона неабияк зменшила б їх прибутки від реалізації ними за кордоном продуктів, одержаних від барщини

та оброків. Як типовий приклад цьому можна навести постать генерального підскарбія Я. Марковича, який займаючи одну з керівних посад у гетьманському правлінні, вів найактивнішу торгівлю, замовляючи при цьому різні іноземні товари, літературу тощо⁷.

Конкретно грекам, на рівні царського уряду, дозволялося заводити власні заводи, займатися промислами, зокрема винокурінням⁸. У той же час у Росії поступово набувала гостроти боротьба за встановлення державної монополії на продаж спиртного. В 1766–1767 рр. вийшли указ Сенату і розпорядження Малоросійської колегії про заборону прирівнювати до векселів “облики”, які видавали грецькі купці м. Ніжина росіянам⁹.

Для міщан і купців Києва, Ніжина та ін. існувала практика отримання спеціальних паспортів для проїзду в російські міста з метою торгівлі (1738)¹⁰.

Протягом XVIII ст. царський уряд вжив декілька заходів, спрямованих на поліпшення фінансової системи та грошового обігу в Росії, які мали певний вплив і на Київщину. В окремих випадках враховувалася й думка тамтешнього купецтва, яке, зокрема, писало в Сенат: “Тяжелые медные деньги суть казне и народу убыточны, а для торговли и разорительны^{*}. Торгующим те деньги полезны, которые скоры в приеме и в отдаче, легки в перевозках и способны к пересылкам по почте. Следственно золотые деньги выгоднее против серебряной монеты, а государственная банковая бумага имеет знатное преимущество и против золотых денег”¹¹.

1729 р. на території імперії почав діяти “вексельний статут”, який встановив набагато чіткіші форми письмових контрактів і умови їх видачі. Ним також передбачалося зменшення купецьких витрат на перевезення мідних грошей, заміна їх еквівалентними векселями, отримання особами необхідних коштів у різних конторах на підставі відповідних документів. Фінансові

^{*} Не користувалися вони повагою й серед населення України.

негаразди змусили російське керівництво в 1781 р. ввести єдині монети, що мали “хождение во всем государстве”¹².

Одночасно розвиток торгівлі вимагав функціонування установ, які б надавали кредит, бо той, на думку купців, був душею комерції, а відсутність його зумовлювала таку ситуацію, коли “добрая коммерция никогда поставлена быть не может”.

1754 р. виник Купецький або Комерційний банк з уставним фондом у 500 тис. крб. Він видавав позики купцям 1 і 2-ої гільдії виходячи з 6% на рік (під застави будинків, векселів, за дорученням магістратів чи окремих осіб). Очолював банк найзаможніший московський купець Євреїнов. Однак, 1782 р. установа припинила своє існування, бо капітал її розікрала купка керівництва — гільдійське купецтво.

З 1754 р. почали також діяти Московський та Санкт-Петербурзький банки для дворян. 1769 р. уперше в Російській державі, в зв'язку із заснуванням Асигнаційного банку, впроваджені паперові гроші — асигнації. 1786 р. відкрився Позиковий банк. 1798 р. при Асигнаційному банкові були створені три контори: по експорту товарів, обміну векселів і страхуванню товарів. Незабаром контори по обміну векселів і товарів уже діяли в Москві, Санкт-Петербурзі, Архангельську, Одесі, Таганрозі та Феодосії.

Ексконтна контора приймала до обміну векселі лише по внутрішнім торговим операціям, а по іноземним контрактам, навіть коли з одного боку їх укладали російські купці, — ні.

Стосовно ж української торгівлі, то її обмеження йшло по кількох напрямках. Так, з боку царського уряду відповідні заходи розпочалися вже в другій половині XVII ст. із заборони довільного ввозу до Росії з України тютюну та горілки, щоб зменшити конкуренцію своїм торговцям¹³. З погрозою конфіскувати рухоме й нерухоме майно це розпорядження було повторено 1719 і 1725 рр.

Здавна місцевий торговий люд з метою купівлі-продажу їздив суходолом через Річ Посполиту. Зокрема з Києва через Волинь йшли шляхи до Гданська та Шлезька, а литовськими землями — до Кенігсберга. Проте, Петро I, здобувши 1696 р.

турецьке місто-фортецю Азов, наказав українцям саме сюди доставляти свої товари, замість старих розроблених і освоєних маршрутів.

Причому в XVIII ст. у справах української торгівлі все помітніше діяли російські поміщики та купці. Так, один з монополістів продажу тютюну в Російській імперії граф П. Шувалов, підпорядкував собі цю галузь у губерніях С.-Петербурзькій, Московській, Новгородській, Смоленській, Нижньогородській, Воронежській, Архангельській, а також у Білорусі та Україні. З 1759 р. на 6 років він віддав право торгівлі тютюном на їх територіях у відкуп петербурзькому купцеві Л. Горбильову. Зокрема, 3 пунктом їх контракту передбачалося: “На удовольствие в тех губерниях табаком во все шесть лет принимать ему, Горбылеву... надобное число табаку от учрежденной Малороссийской табачной конторы *...каждый пуд, приемом в Ромнах на месте по 60 копеек...”. А 7 пунктом Л. Горбильов зобов’язувався як особисто, так і через своїх довірених осіб “табаку в Малороссии на стороне не покупать и оттуда потаенно в свои или другие места не вывозить, а буде с оным пойман и в том доказано будет, в каком случае за каждый пойманный пуд, кроме того, что оной весь на меня (П. Шувалова — *Авт.*) безденежно возьмется, платить с каждого утаенного пуда штрафа по 60 копеек”¹⁴.

Суть такої угоди свідчила, насамперед, про те, що на другу половину XVIII ст. російські можновладці на підвладній їм українській території вже цілком опанували одну з найприбутковіших галузей торгівлі. Супер багатий дворянин, отримавши монопольне право на неї від уряду, перепродав його на певний час російському купцеві, але залишав при цьому за собою право скупівлі тютюну в межах “Малоросії”. Таким чином, це давало йому можливість одержувати прибутки принаймні двічі: від перепродажі тютюну за більш високу ціну купцеві та у вигляді відкупної ціни.

* Яка належала графові П. Шувалову.

Політика старшинської адміністрації мала на меті, зрозуміло, зовсім інші цілі, а тому помітно різнилася від царської. Так, 9 жовтня 1714 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом заборонив російським і українським купцям в селах Погарської сотні скуповувати вроздріб коноплі та деякі товари. Схожі заходи мали місце і в інших сотнях лівобережних полків Київщини. Робилося це з метою, щоб місцеві жителі не терпіли збитків. Скоропадський у випадку з погарцями наказав так: "...Торговим людем приказуем абы нихто з них неважился ездячи по селах...сотни Погарской у людей тамошних пенки и иных товаров драбыщею куповати непсуючи давних порядков", які царськими грамотами визначені. А треба так, щоб "гуртом оніе на вагу збували" і податки сплачували до ратуші¹⁵.

До кінця 30-х років XVIII ст., незважаючи на окремі заборони влади, жителі Києва та Київщини їздили торгувати в Річ Посполиту "хлібом". Проте, 1738 р. у зв'язку з необхідністю наповнити продовольством "магазини" російської армії, що воювала з турецькою, таку торгівлю царський уряд тимчасово заборонив¹⁶. А вже 1745 р. генерал І. Горчаков доповів київському губернатору М. Леонтьєву, що купівля-продаж товарів з "Польською областю" йде досить активно¹⁷. В кінці 40-х — на початку 50-х років деякі конфліктні справи між "польськими" і українськими торговцями доводилося вирішувати на міждержавному рівні¹⁸.

Щоб задовольнити потреби ринку, українські купці, звичайно, скуповували хліб не лише у селян, а й у можновладців, монастирів, козаків та ін., а промислові товари — як у вітчизняного виробника, так і іноземних купців. Високоякісні промислові вироби, особливо ті, що привозилися із-за кордону, коштували дуже дорого, а тому посполитий чи козак придбати їх не міг. Він мусив продовжувати виготовляти їм замічник власноручно, чим підтримував натуральне ведення господаря.

Незалежно від того дешево чи дорого куплено товар, його вартість при продажі встановлювалася купцем максимально: відповідно до ситуації на ринку. Додаткові витрати (перевозка, оплата місця торгівлі й проживання, тощо), звичайно, підви-

щували ціну, проте й вони враховувалися та компенсувалися в процесі реалізації. Отже, їх у кінцевому результаті оплачував не купець, а той хто товари придбав за гроші. При цьому торговий капітал реально поділився на дві частини: одна була задіяна в актах купівлі-продажу, інша йшла на додаткові витрати. Серед останніх особливе місце займало транспортування товарів — доставка за місцем призначення. До неї залучалися, в разі потреби, різні особи: підрядчики, візники, вантажники та ін., яким також передбачалася платня. Причому, чим більше вони працювали й менше отримували за це грошей, тим вагомішими ставали прибутки купця, які “вбирали” в себе вартість усієї неоплачуваної роботи.

Важливо зазначити те, що транспортування товару могло здійснюватися на таку відстань, яку оплачував покупець, — інакше втрачався сенс продажу й купець не отримував прибутків.

Безперечно, витрати обмежували радіус діяльності й потенційні можливості купця, а високі ціни (порівняно вартості товару при купівлі), навпаки розширювали їх.

Чим довшим ставав шлях товару до потенційного покупця, тим більше часу витрачалося на оборот капіталу: інколи рік, а то й два. Заможні купці мали можливість добиратися до найвіддаленіших ринків і, реалізуючи там навіть частину свого товару, відправляти прикажчиків за його новою партією. З середнім і дрібним капіталом так чинити було не реально. Адже менше коштів — обмаль помічників. Тому небагаті купці більшість операцій виконували самотужки і коли продавали товар, то вже не мали змоги організувати його додаткове постачання.

У разі заміни купця підрядчиком, той, тимчасово виконуючи його функції, так само прагнув одержати якомога більше прибутків, але вже з т.зв. підрядної суми, виділеної на купівлю та доставку товару за місцем призначення. Отримавши у купця підрядну суму, з обумовленням відповідних розцінок на товар, працю робітників, транспортування тощо, підрядчик залишав собі тим більше грошей, чим менше платив. Тобто, наприклад, скупивши задешево хліб, “недоплативши” найманим праців-

никам, зекономивши на транспорті, він клав усю різницю собі в кишеню.

У XVIII ст. у межах Російської держави перевіз товарів обходився настільки дешево, а робітники при цьому отримували так мало, що це неабияк дивувало іноземців¹⁹.

Одним з чинників, які помітно впливали на прибутки від торгівлі (та й не тільки, а й на саму стратегію в цій галузі) було мито. Як вже зазначалося вище, за Б. Хмельницького воно і при ввозі товару в країну (індукта), і при вивозі (евекта) становило 2% з оголошеної купцем вартості його краму. Порівняно невисоким залишалося тривалий час й мито за транзит у межах Речі Посполитої. На території ж Російської держави, до складу якої ввійшла й значна частина українських земель, починаючи з XVIII ст. воно перманентно зростало. Крім того українському торговому люду доводилося сплачувати т.зв. російські внутрішні збори, а також прикордонні в портах. За гетьманування І. Скоропадського царський уряд почав практикувати в “Малоросії” передачу права на збір мита (відкуп) своїм довіреним особам, що було прямим порушенням “давніх прав і вольностей”, обіцяних українцям. Тоді ж воно зросло в 2,5–3 рази²⁰.

1719 р., коли вже зовсім явними стали згубні наслідки надмірної протекції казенної торгівлі, Петро I, “милосердя о своих поданих”, розширив їх “вольний торг” деякими “заповідними” товарами (крім поташу, селітри, смольчуги). Правда, при цьому “не забув” на них підняти мито. Причому, останнє примушували сплачувати не російськими грошами, а тільки “доброю монетою” — єфимками, які приймали за дуже заниженим курсом: від 50 до 90 коп., а коли ж плата відбувалася російськими грошами, то вони переводилися на єфимки за курсом від 1,2 до 1,5 руб.²¹

Відповідно до встановленого 1724 р. тарифу, за експорт на окремі товари було встановлено таке мито: хутро та юхта — 3%, прядиво, льон, олія й сало — 4%, смола — 18%, збіжжя — 25%, деякі види пряжі та необроблені шкіри — 37% (від їх загальної вартості). За імпорт мито коливалося від 10% до 37%.

Вже по смерті Петра I царський уряд сам зрозумів свої “перегини” в цьому аспекті, а тому значно знизив мито на

більшість товарів. Наприклад, на пряжу з 37% до 5%. Дещо поміркованішим воно виглядало і за тарифом 1731 р.²²

Зрозуміло, що за такої нестабільної ситуації в торгівлі, на коливаннях курсів валюти неабияк наживалися причетні до них чиновники, різного роду міняли та лихварі. До речі, документальні матеріали зафіксували, що, зокрема міняли з росіян діяли в Гетьманщині вже в другій половині XVII ст. Так, у 1693 р. “москаль” Родіон у м-ку Новгородку (Стародубський полк) обмінював “твердую монету на чеховскую”²³.

1754 р. Сенат в односторонньому порядку видав указ про зменшення податків на продаж коноплі, воску і сала, що ввозилися в Україну з Росії,²⁴ що, зрозуміло, не відповідало інтересам місцевого купецтва.

Протягом першої половини XVIII ст. погано розвивалася торгівля жителів Київщини зі Запорожжям, а через нього з Кримом. Через часом непримириму антиросійську політику низовиків, царський уряд раз від разу категорично забороняв їм в'їзд з товарами на підлеглі йому українські землі. Навіть незважаючи на деякі наполегливі прохання І. Скоропадського та інших гетьманів, вирішення цього питання затягнулося до середини 50-х років. І лише у відповідь на чергову скаргу “о великом отягощеніи”²⁵ кошового отамана Григорія Федорова з старшинами до Київської губернської канцелярії від 21 січня 1755 р., Сенат видав указ 28 квітня того ж року, яким дозволялося “покупные в Малой Россіи, хлеб и другіе харчевые и питейные припасы,... впредь до будущаго о том определенія, в Сеч Запорожскую, для собственнаго запорожцам употребленія, также и из Сечи Запорожской в Малую Россію собственнаго ж их запорожцев промысла, всякую рыбу и мягкую рухлядь чрез пограничныя таможи пропускать, без взятія портовых и внутренних пошлин”²⁵.

* Чехами в Україні називали півторагрошовики.

** Мається на увазі надмірні податки на товари, що ввозилися до Запорозької Січі й вивозилися.

1765 р. знову загострилося питання про конкуренцію в м. Погарі. Невдоволені міщани звернулися до Малоросійської колегії, яка видала розпорядження заборонити торгівлю вроздріб конопляним маслом, прядивом та іншими товарами всім іногороднім купцям. Наступного року роздрібну купівлю-продаж заборонили здійснювати російським купцям у Полтаві²⁶.

Це робилося через те, що часом “чужі” торгові люди, які приїздили торгувати в якесь окреме місто, скуповуючи, скажімо, хліб, викликали різке його подорожчання, чим завдавали великої шкоди інтересам місцевих жителів. Як повідомив у 1787 р. стряпчий Гадяцького повіту, іногородні “покупщики” в м. Гадачі, скуповуючи хліб, “возвысили несоразмерно цену оного”²⁷.

При цьому слід зазначити, що посполитий чи козак, який потребував грошей, як правило, рідко їздив на віддалений ярмарок або базар з метою реалізації свого товару. Найчастіше він здійснював продаж поблизу місця проживання, де ціни вже встановив купець. Це робилося навіть тоді, коли на віддаленому ринковій вартість його товару була значно вищою. Витрачений час не на ведення господарства, далекий шлях і непевність ситуації в чужих краях не спонукали виробника шукати кращих умов для збуту продуктів власної праці. Та і купці траплялося спеціально поширювали неправдиві чутки про низькі ціни деінде, крім вигідних їм місць.

Особливо з купцем був “пов’язаний” стосунками селянин, якому той часто-густо давав під високі відсотки гроші на придбання насіння, або у якого скуповував “надлишки” хліба за “оптовою”, набагато заниженою ціною.

З метою повернення боргів селянин змушений був продавати значну частину, коли й не більшу, врожаю. Масова реалізація хліба зумовлювала нерідко падіння цін на нього до 50%. Остання обставина змушувала виробника відповідно продавати більше хліба, щоб заробити необхідну суму грошей.

Інколи, у вигляді заохочення, у 80-х роках XVIII ст. деяким представникам населення все ж таки дозволялося вести самостійну торгівлю поряд з міщанами і купецтвом. Так, генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії (1764–1794)

П. Румянцев-Задунайський, дозволяв виборним козакам, що перебували на дійсній службі, займатися різними міськими промислами й торгівлею (1782)²⁸.

Купець, поступово опановуючи ринок, корегував і роль на ньому безпосереднього виробника. Ставши між ними у вигляді посередника, він опосередковано брав участь у спеціалізації господарської діяльності, спрямовував працю виробника на більш віддалені ринки, де саме збував виготовлені тим предмети споживання. За таких обставин, як зазначив О. Шипов, два “внутрішні” виробника розсереджені на значні відстані, вже не могли здійснювати еквівалентні (“полюбовні”) обміни своїми виробами, а тому між ними виникало багато посередників — необхідних агентів для їх реалізації (продажу). Причому останні намагалися якомога більше пожитися за рахунок того чи іншого виробника²⁹.

Купець стає в “нагоді” селянинові, міщанину чи рядовому козаку і тоді, коли відбувається збільшення податків і поборів у грошовій формі, а перші змушені продавати частину свого врожаю, ремісничі вироби тощо. Необхідність своєчасної сплати “боргів” під тиском державних чиновників чи панських прикажчиків не давало великого вибору платникові податків, а тому він реалізовував результати своєї праці за ціною, встановленою купцем.

Поступово відсторонюючись так чи інакше від безпосереднього процесу купівлі-продажі, все частіше діючи через посередників, виробник незабаром втрачав уяву про реальну вартість свого товару на віддалених ринках.

Протягом XVIII ст., особливо з часу оформлення купецтва в гільдії, помітно змінюються взаємини останнього з безпосереднім виробником, який з розвитком міської торгівлі паралельно опановував найважливіші економічні осередки. Перевага гільдійського купця тоді була в тому, що він у своїх руках тримав більше вільного капіталу, отже мав ширші можливості для здійснення оптової торгівлі, причому на великих відстанях і за кордоном. Уряд йшов йому на зустріч, надаючи різні пільги, право відкupu, встановлюючи монополії. Виробник же вигравав

у тому, що, навіть постійно торгуючи, не поривав остаточно зв'язок з господарством, непогано знав ціни на місцевих базарах і торгах. Однак він перебував у значно більшій залежності від держави, можновладців, свого пана. Зокрема селянин був особливо обмежений у своїх діях через поземельні чи особисті (кріпосні) взаємини з власником землі, котрому сплачував чинш і який міг заборонити йому вільне пересування, довготривалу відсутність. Козак, окрім обов'язкових державних повинностей, зобов'язувався ще й до виконання військової служби. Міщанин також долучався до “загальнонародних” повинностей, сплачував різні збори та податки, утискувався міською адміністрацією тощо. Тому їх прибутки від торгівлі були значно меншими.

Разом з тим, безпосередній виробник торгівлею в роздріб на місцевому ринку складав серйозну конкуренцію купцю і відбирав частину грошей собі. Поступово, набравши сили економічно, він міг вже вести зовнішню й оптову торгівлю. Підриваючи монополію купецтва, посполиті чи рядові козаки знижували ціни на його товари і таким чином зменшували прибутки. Отже, як це не парадоксально виглядало, купці — ці “ластівки буржуазного суспільства”, ставали зацікавленими у збереженні традиційних феодальних (натуральних, кріпосницьких) порядків і старих форм (умов) ведення торгівлі. Саме гонитва за баришами від купівлі-продажу робила їх консерваторами. Великі ж землевласники (дідичі, пани та ін.), навпаки, були зацікавлені в торгівлі залежних від них посполитих, а нерідко і рядових козаків, бо ті отримували від них значні грошові оброки (чинш). При цьому зросла роль скупника в селі, адже певною мірою він спрощував для посполитого процес перетворення частини його врожаю на гроші, необхідні для сплати податків.

Разом з тим, незважаючи ні на які обставини, попередні чийсь дозволи, прерогатива в торгівлі мала завжди залишатися за казною, тобто державою. Наприклад, якщо в місті купці мали право і вільно торгували сіллю, то коли продавалася одночасно з нею казенна, продаж першої тимчасово заборонявся — “пока казенная сойдет” (м. Ромни, 1783)³⁰. Вже в 60-х роках XVIII ст.

Головна соляна контора підписала контракт з калужькими купцями про поставку солі з Дмитріївських складів у “Малоросію” й Слобідську губернію³¹.

Коли укладалася угода між казною і купцем на постачання якогось товару, то останній мав представити за себе поручників, а також отримати від міського “товариства”, в якому того добре знали, т. зв. згоду (“одобрение”). Тим самим купецтво певного населеного пункту давало за свого члена гарантію уряду та несло за нього матеріальну відповідальність. Коли ж виникали сумніви в спроможності виконання купцем контракту, то йому, зрозуміло, відмовляли в підтримці. Нерідко на цьому позначалися особисті стосунки окремого торговця з місцевими чиновниками та купцями.

Невиконання пунктів угоди спричиняло до позову купцю. Якщо іншу сторону представляв міщанин, козак, селянин, монастир чи старшина, то виникали міжвідомчі судові процеси, що неабияк ускладнювало та подовжувало вирішення справи. Додатково утруднювало розгляд суперечливих питань проживання позивача та виконавця контракту в різних, віддалених один від одного населених пунктах.

З 1785 р. помітно активізувалися заходи імперського уряду, спрямовані на обмеження (а то і повне усунення) осіб, що торгували, не будучи міщанами чи купцями³².

Незважаючи ні на які утиски та заборони щодо безпосереднього виробника, навіть юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережжі й Слобожанщині 1783 р., розвиток ранньомодерного суспільства об’єктивно вів до розвитку торгівлі й, зокрема, масової участі в ній особисто чи поземельно залежного селянства. Царський уряд, старшинська місцева адміністрація мали вирішувати питання кардинально: або заборонити її як офіційно незаконну, або ж надати їй статусу державної. В другій половині XVIII і початку XIX ст., з урахуванням інтересів землевласників (панства) — посилити конкуренцію гільдійському купцю та залишити торгуючих кріпаків, вища влада санкціонувала існуюче становище. Так, 1799 р. селяни одержали право на заняття торговельною діяльністю за викупними свідченнями

встановленого зразку. Проте, поки що мова йшла про купівлю-продаж вроздріб. А тому царський указ 1804 р. наголосив на цьому: “Позволить крестьянам в рядах и лавках под домами мелочную торговлю, а отнюдь не оптом...”³³. Обмежило законодавство і номенклатуру товарів. Так, особам, які придбали свідоцтво на торгівлю за 1 разрядом, дозволялося здійснювати купівлю-продаж овочами та фруктами іноземного та місцевого походження, а також чаєм, кавою, цукром; за 2 разрядом — трьома останніми видами товарів; за 3 разрядом — лише вітчизняними продуктами. Причому, на допомогу в торгівлі їм дозволялося наймати не більше двох робітників³⁴.

Указ від 23 лютого 1806 р. вже дозволив селянам:

1) “торговать в лавках, на ларях, лотках и в разнос всеми теми товарами и собственными их изделиями”;

2) “товары складывать в собственные свои, также в наемные и купеческие амбары или места и продавать их оптом”;

3) “продавать в лавках... иностранные товары”³⁵.

А указ від 14 листопада 1824 р. багато в чому зрівняв права у торгівлі купців і селян. За ним можна було: “Казенным, удельным и помещичьим крестьянам... производит торговлю и промышленность, купечеству предоставленныя, также занимаются разными торгами, промыслами и ремеслами, присвоенные торгующим мещанам и посадским; но не иначе, как со взятием особых свидетельств и с заплакою пошлины”. Разом з тим встановлювалося 6 категорій свідоцств. Відповідно 3-х перших надавалися права купця: 1) 1-ої гільдії з дозволом вести роздрібну та оптову торгівлю як у країні, так і поза її межами; 2) 2-ої гільдії; 3) 3-ої гільдії. Свідоцтво 4-ої категорії прирівнювало права в торгівлі селян і міщан. Податки за надання їх бралися в таких розмірах: 1-ої категорії — 2,6 тис. крб., 2-ої — 1,1 тис. крб., 3-ої — 400 крб., 4-ої — 150 крб. Однак, щоб придбати їх, селяни мали пред’явити спеціальний письмовий дозвіл від поміщика чи управляючого³⁶. Свідоцтва ж 5 і 6 категорій дозволяли займатися ремеслами, мати майстерні, вести дрібну торгівлю, бути прикажчиками та власниками постійних дворів, корчмів і харчевень.

Здобувши права у торгівлі гільдійських купців, кріпаки, втім, залишалися в повній залежності від своїх власників. Вони, часом, змушені були сплачувати дуже високі податки, оброки тощо. Навіть уряд мав це визнати в 1812 р.: "...Налагаемая на торгующих крестьян подать весьма для них отяготительна, ибо с торгом большою части из них несоразмерна..."³⁷.

Тим не менш, купці неодноразово порушували перед владою питання якщо і не про повну, то принаймні значне обмеження селянської торгівлі й у кінці XVIII — на початку XIX ст. прагнули до повернення в цій галузі петровських порядків.

Посполиті, які наймалися до купців, розносили їх товари, працювали в крамницях, доставляли грузи на великі відстані (бурлаки, возії, сплавлювачі й т. ін.). Частина з них тимчасово наймалася на підприємства, зокрема, мануфактури. Для законного уходу на заробітки їм потрібні були паспорти чи спеціальні "листи", які видавали казенні палати. В кінці XVIII ст., наприклад, селянам, дозволялося залишати домівки до трьох років. Про масштабність такого явища, до певної міри, може свідчити кількість виданих селянам (чоловікам) паспортів: в Катеринославській казенній палаті з 1 січня 1787 р. по 1 березня 1788 р. — 8354 шт., а в Київській з 1 січня по 1 березня 1788 р. — 6884 шт.³⁸

Хоча купецтво і панство існували за рахунок додаткового продукта, створеного безпосередніми виробниками, в його одержанні між ними була принципова різниця. Перше набувало його, як правило, докладаючи чималих зусиль і коштів, у формі прибутків від торгівлі, а інше — переважно користуючись своїм панівним становищем, у вигляді повинностей за користування землею посполитими. Поділ прибутків відбувався нерівномірно: в залежності від конкретних обставин і діючого в країні законодавства. Фігурально кажучи, якщо можновладцям належала земля і робоча сила, то купцям — торговий капітал. У соціально-економічному аспекті та й психологічно перші вважали себе вище за других, нерідко ототожнюючи тих з залежними посполитими. Звідси й часті зловживання з боку панства:

недотримання торгових угод, численні насильства, зокрема відібрання майна в купців, побиття їх тощо.

Проте, за товарно-грошових відносин купецтво ставало вкрай необхідним для панського натурального господарства, бо представляло одну з найважливіших ланок при економічній реалізації права власності на землю й на ній працюючих селян у гроші та предмети споживання. Отже, воно мало всі “законні” підстави на отримання певної частки додаткового продукта, що виробляло тогочасне суспільство.

У взаєминах між можновладцями і купцями практично діяв основний закон: останні прагнули купити подешевше предмети набуті (фактично відібрані) першими в безпосередніх виробників і продати їм вітчизняний, а особливо іноземний товар, якомога дорожче. Знову ж таки йшов перерозподіл додаткового продукта. При цьому існувала закономірність: формально зберігаючи купецтво, як економічну силу (і як прошарок чи стан), панство всіляко обмежувало його прибутки, “вибивало” собі в уряді торгові монополії.

Зрозуміло, що певною мірою штучне обмеження в торгівлі породжували всілякого роду зловживання з боку чиновників різних ланок. Так, 1789 р. виникла справа про неправомірні дії Гадяцької думи, яка в місті збирала за торгівлю з козаків і “другого звання людей, не в числе купечества и мещанства состоящих”, несанкціоновані збори грошима³⁹. Калузький купець Фалєєв, який платив значні податки к “воспособленію неимушим гражданам по общественному согласию”, вимагав від вищих органів влади не дозволяти втручатися в його професійну діяльність Мглинському міському магістрату та місцевому городничому Воробйову. Зокрема він скаржився, що урядники прагнуть “причинить ему... в торговой комерції помешательство и разстройку”, збільшуючи сплату податків удвічі й насильно утримуючи під вартою його прикажчика⁴⁰.

Коли ж чиновники на місцях самі здійснювали недозволені закупки вівса, сіна, хліба тощо, то торговими людьми такі акти розцінювалися як спрямовані “на подрыв общества” (м. Лохвиця, 1794)⁴¹.

Часом ратуші й магістрати змушені були “захищати” своїх купців і міщан, навіть ставили питання про недоцільність виконання деяких розпоряджень центральних установ. Зокрема, 1786 р. у зв’язку з загальною урядовою політикою, спрямованою на переселення до великих міст купців і міщан, урядовці ратуші м-ка Середня Буда висловилися за невиконання цього наказу, бо тоді зменшаться їх прибутки, не можна буде купити канцелярські приладдя, а місцеве управління прийде в зubo-
жіння⁴².

Фактично з 80-х років XVIII ст. торгові взаємини купців багато в чому набули рис капіталістичних: великі обсяги контрактів на купівлю-продаж товарів, поширення вексельної системи (і зокрема між українцями та іноземцями), вироблення законодавчих засад для повернення боргів і обов’язкового виконання угод тощо. Тоді ж був розроблений статут купецького судноплавства⁴³.

Правда, залишалися значні обмеження для формування у них великої земельної власності. 1789–1790 рр. до попередніх додалася заборона для нововписаних купців і міщан “заводить в продажу” казенні маєтки⁴⁴.

Цікаво, що за рекомендаціями купецьких “товариств” їх представників обирали до Губернських і місцевих магістратів ратманими, визначали “в духовные звания”, а церковників записували в купці⁴⁵. Крім того останні разом з міщанами і “цеховими людьми” утримували ратуші й магістрати, а їх довірені особи засідали в судових установах тощо.

У XIX ст. столичні ринки становили, як і в попередній період, власність міста й приносили його казні досить великі доходи. На кінець століття прибутки від них поступалися тільки так званому “оціночному збору” з приватної нерухомості, тобто займали друге місце в надходженнях до бюджету. При цьому отримані кошти від торгівлі на одному з найбільших базарів — Бессарабському — не враховувалися в бюджеті, бо оформлялися як прибутки з будівель на ньому.

Від початку XIX ст. вищі керівні органи Російської імперії все частіше звертали увагу на непорядкованість фінансової

системи та ведення господарства в губернському місті. Так, Сенат своїм указом від 28 травня 1801 р. заборонив торговий обіг польських монет і наказав переплавити їх у Києві й продавати у вигляді злитків⁴⁶. З метою поліпшення ситуації заснували й відкрили декілька державних установ, які втім певною мірою стали дублювати повноваження й практичні функції вже існуючих. Зокрема 1803 р. на деякі з них поклали обов'язок упорядкування — “приведения в равновесие” — міського бюджету, доходів і витрат городян⁴⁷. Наступного року Комітет міністрів за участю губернатора сформулював і висловив окремі міркування щодо сплати міських недоїмок, а також запропонував створити при магістраті спеціальну комісію для розробки та забезпечення здійснення такого заходу й взагалі, щоб вона керувала фінансовими надходженнями та витратами. Це стосувалося і торгової сфери. Очолювати комісію повинен був війт, а до її складу входили представники від магістрату, купецького та міщанського “товариств”. Проте в процесі її діяльності більшість завжди становили члени магістрату й ремісничої управи. Комісія з міських доходів і витрат мала в своєму розпорядженні відповідно визначений кошторис, а тому все те, що виходило за його межі потребувало спеціального дозволу вищої влади. Фактично комісія розпочала свою діяльність у 1806 р. Однак майже відразу відчулося, що вона не впорається з поставленими перед нею завданнями: зокрема, ліквідувати дефіцит коштів, який продовжував невпинно зростати, незважаючи на введення нового “обывательського” податку⁴⁸.

В той же час київський військовий губернатор і місцева поліція ретельно відстежували серед тутешніх купців боржників і примушувала їх до повернення відповідних коштів. Чиновники ж магістрату, як і раніше, нерідко досить недбало ставилися до вирішення таких справ, затягували їх розгляд (1802–1806 рр.). Зокрема це стосувалося купців Зулідова, Ризи, Гальченко та Стрельбицького⁴⁹. Стягнення боргів жителям Києва відбувалося навіть тоді, коли купець офіційно проживав далеко від міста, наприклад, в Одесі⁵⁰.

Створена ж комісія займалася й операціями банківського характеру, бо до її каси надходили кошти жителів за “помір-

ковані” відсотки. На самому початку її активними членами були бургомістр Єфим Митюк, Яким Барський і Стефан Рибальський, а незабаром — Іван Могилевський, Андрій Скоролюб та деякі інші. Проте зловживання в комісії поступово призвели до краху цієї справи: вкладники вимагали свої капітали назад, боржники не повертали отриманих позик, а тому наявних коштів залишилося обмаль. Тільки за рішенням — майже 97 тис. крб. за поручительство на відкуп, а їх не існувало. Ревізія ж виявила недостачу в касі в 3,9 тис. крб. і те, що понад 6 тис. крб. з неї одержав купець Тернавіот без будь-яких на те документів. Понад 20 тис. крб. міські представники перевитратили в ході будівництва нового Гостинного двору, розпочатого в 1809 р.⁵¹ на Подолі замість старого, побудованого ще в 60-ті роки XVIII ст. архітектором І. Григоровичем-Барським. Перший Гостинний двір надавав свої послуги в ході ярмарків, але приїжджі купці часто віддавали перевагу перебуванню в помешканнях своїх “колег”. Тому він давав мало доходів міській казні.⁵²

Всілякі махінації члени комісії дозволяли собі й з міськими майном і нерухомістю. Так, Пилип Лакерда, який “заправляв” у ній протягом 1817–1827 рр., купив у гостинному ряді на Подолі крамницю № 29 на своє ім’я за 2288 крб., взявши їх з “комісійської скрині”. А по документам оформив крамницю серед іншої власності Києва. Проте використовував її тільки у власних інтересах. Після його смерті вона дісталася в “спадщину” сину того Антону. Лише 1829 р. крамниця перейшла в підпорядкування інших членів громадської комісії.

Чиновник О. Островський напроти Царського саду купив на своє ім’я будинок, але за міський рахунок. Згодом той перейшов до П. Лакерди як “комісіянту”. Останній “поступився” ним капітану Линовському за 5 тис. крб. Линовському П. Лакера перепродав і одну з своїх крамниць, оцінену в 2 тис. крб. На всі ці незаконні оборотки оформлялися “купчі кріпості”, які потім затверджував магістрат.⁵³

Тому недивно, що час від часу Київське губернське правління змушено було втручатися в такого роду сумнівні справи, зокрема, видавати персональні дозволи на влаштування крам-

ниць у певних місцях, а на інші “накладати арешт”. Наприклад, 4 вересня 1811 р. було “накладено арешт” на палатку для дрібної торгівлі київського купця Смородина⁵⁴. А наступного року, на прохання місцевих купців, влада дозволила побудувати кам’яні крамниці на Двірцевій площі⁵⁵.

Особливо корисливу зацікавленість члени комісії проявляли до питного відкупу, прибутки від якого лише в 1816 р. перевищили 300 тис. крб. Загалом же “представники” міського суспільства від часу заснування комісії до 1846 р., коли Сенат зробив вирок її кримінальній діяльності, розтратили, за підрахунками І. Каманіна, понад мільйон карбованців⁵⁶.

В серпні 1806 р. Олександр I затвердив “Розпис київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату та словесного суду різних закладів”. Згідно нього річний кошторис становив 75 тис. крб. З них винні збори виявилися найбільшими — 50 тис. крб., інші — порівняно дрібні. Цікаво те, що плата за використання землі в межах міста досягала всього 574 крб. (200 за торговельні обивательські бані, 362 — лавки, 12 — млини). А ось акцизи перевищили 3,8 тис. крб. (1020 за перевіз через Дніпро, 1000 — розведення мосту для пропуску під ним суден, 500 — вивантаження на міський берег товарів, 250 — викурювання смоли, 200 — відкуп ресторанів (герберів), 100 — записи в міську обивательську книгу, 250 — право іногороднім займатися промислом, 525 — квитки для візників)⁵⁷.

Безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла “контрактам”, на які з’їжджалось багато людей, а гроші наче “сипалися з рогу достатку”. Очевидець тих подій князь І. Долгоруков записав у своєму нотатнику таке: “Это очень возвысило красоту города и воспособствовало его отстройке. Дом для контрактов выстроен превеликий на Подоле... Все знают, что такое контракты. Они начинаются в январе и продолжаются недели три. В эту бешенную пору все магазины, лавки опустошаются, все распродают. Поляки наезжают кучами отовсюду для своих продаж, разменов, аренд и откупов. Из карманов их сыплются кучи золота и я видел такие

дома, которые дают невероятный доход хозяину, например дом Сперанского занимается уже несколько лет сряду во время контрактов графиней Потоцкой, которая за две недели найма платила до 4000 р., а дом деревянный и далек от того, чтобы быть обширным” (1817 р.)⁵⁸. Мандрівник Гун, відвідавши “контракти” в 1806 р., порівняв їх з найвідомішим у Європі Лейпцизьким ярмарком, який виник на три століття раніше⁵⁹.

Цікаво, що при будівництві другого Контрактового будинку в 1815–1817 рр. уряд дозволив використати проект англійського архітектора В. Гесте за участю українського архітектора А. Меленського, який долучився до спорудження й першої будівлі в 1800–1801 рр. (другий, дерев’яний, поверх згорів під час пожежі 1811 р.). Відтоді торгівлю з Печерська поступово перемістили на Хрещатик, де до того існували ковальні та невеликі халупки⁶⁰.

Слід зазначити, що в 20-х роках вища влада цілеспрямовано здійснила декілька заходів з метою поліпшення ведення господарства в Києві з околицями та припинення зловживань. Тому для управління доходами та витратами організували спеціальний комітет, до якого увійшли губернатор, предводитель дворянства, поліцеймейстер, міський голова та депутати від усіх станів, які володіли будинками в місті. Одночасно міністр внутрішніх справ, враховуючи той факт, що адміністрації міст для покриття витрат самі робили розкладки зборів і, що на зловживання при цьому надходили численні скарги, “предписав”, щоб у вересні кожного року Дума складала фінансовий кошторис і надавала б його на ознайомлення очільнику губернії. На казенні ж палати покладалася перевірка дотримання такого кошторису, результати якої додатково ревізувалися депутатами від міст.

В 1828 р. на території Російської імперії була здійснена загальна спроба стягнути з купців усі недоїмки, які накопилися за земські повинності. Про це йшла мова в сенатському указі, який побачив світ 2 липня⁶¹.

Проте від таких дій влади помітних позитивних зрушень не сталося. Члени магістрату та інші міські чиновники, зобра-

жуючи зовнішню законність і нібито належне ведення прибутково-витратних книг, продовжували на власний розсуд розпоряджатися бюджетними коштами, мало уваги приділяли організації, отже розвитку, місцевої торгівлі. Тому недивно, що зокрема 1818 р. особливо невдалим виявився Контрактовий ярмарок. А 1820 р. з привезених сюди товарів на суму 686 550 крб. продали всього на 290 500 крб., тобто в 2,3 рази менше за можливе⁶².

В липні 1828 р. Тимчасовий комітет для впорядкування Києва прийняв до виконання пропозицію міністра внутрішніх справ стосовно збору коштів з будинків і запису їх у міську обивательську книгу (як то вже було встановлено в Санкт-Петербурзі). З цією метою розпочала здійснюватися оцінка нерухомості, по завершенні котрої був визначений “умеренный с цены домов сбор”. Наприклад, власники будівель, вартість яких коливалася в межах 10–100 крб. зобов’язувались вносити до міської скарбниці 1 крб. збору, коли 100–1000 крб., то збір складав 2 крб., а якщо 1000–5000 крб., то 10 крб. і т. д. Однак ставки збору з міської нерухомості не завжди залежали від вартості будівель. Зокрема для купців мало значення належності до певної гільдії: 100 крб. — для першої, 50 крб. — для другої, 25 крб. — для третьої, а для міщан — торговців і тих, які займалися промислами чи ремеслами, вони становили 10 крб. За переконанням В. Орлика, оподаткування міської нерухомості в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві слід вважати досить прогресивним заходом у податковій політиці царського уряду, адже воно не мало станових привілеїв і ці збори стягувалися з усіх обивателів, котрі мали нерухомість у Києві. При цьому найголовнішим слід визнати те, що розмір збору залежав від майнового стану платника — вартості його нерухомості чи торгових (промислових) оборотів, на противагу “архаїчному” подушному, який сплачували тільки податні стани⁶³.

Помітним реорганізаційним заходом у цьому напрямі слід вважали появу “височайше” затвердженого “Положения о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении ими, и о квартирной повинности” від 17 вересня 1831 р.⁶⁴

Окремо слід зазначити про негативний вплив французько-російської війни 1812 р., яка призвела до помітного зменшення обсягів торгівлі й обмеження промислового виробництва в Києві. При цьому міська площа на той час продовжувала поступово розширюватися і в першій чверті XIX ст. вона досягла 4836 дес. Зокрема, вздовж Дніпра з північного заходу на південний схід простягалася освоєна смуга шириною від 2,5 до 5 верст, а довжиною на 16 верст⁶⁵. До території міста ввійшли колишні околиці — села Куренівка та Пріорка, урочище Сирець та деякі інші. Після придушення повстання декабристів 1825 р. і поляків у 1830 р. вища влада в Росії ще більше зміцнила місцевий військово-адміністративний апарат. Безпосередньо збільшила кількість військ, розташованих у Києві. Чим, зрозуміло, посилила діяльність тутешнього купецтва в галузі торгівлі й промисловості, спрямованих на вдоволення потреб прибулих вояків. У 1830–1832 рр. з Могильова до Києва перемістилася головна штаб-квартира 1-ї армії, а незабаром почалися значні роботи по спорудженню Київської фортеці. Одночасно посилювалася роль міста і як важливого осередка, фактично центра, цивільної влади південно-західного краю. Створення в 1832 р. Київського учбового округу, що охопив Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії, також спонукало до пожвавлення економіки.

Особливо важливими для Києва виявилися відвідини імператора Миколи I у 1832, 1835, 1837, 1840, 1843–1845, 1847 і 1852 рр., бо він неодноразово цікавився і ставив питання стосовно негоціантів, ярмарків і т.п.

Очевидно, наслідком першого перебування став іменний указ, даний Сенату від 16 грудня 1832 р. про будівництво шосе від міста до Броварів⁶⁶. А в 1835 р. відбулася така його розмова з фельдмаршалом М. Муравйовим-Карським:

“— Как торговля в Киеве? Улучшается ли?

— Не полагаю Ваше Величество; купцы там более приезжие, а с уничтожением главной квартиры (російських військ. — *Авт.*) они очень обеднеют: ибо мы там издерживали до миллиона рублей в год (!).

— Если перевести Бердичевскую ярмарку? Но я полагаю сие невозможным. Как ты думаешь о сем?

— Я думаю, Государь, что ярмарки учреждаются безусловно по обстоятельствам и надобностям народа, а потому и полагаю, что правительство не может назначать и переводить их, как равно и торговые дороги⁶⁷.

В той же період, коли Київ так активно відвідував імператор і інші високопосадовці держави, уряд, хоча і повільно, почав упорядковувати судноплавство на Дніпрі: споруджувалися канали, розширялося русло, ліквідовувалися мілини та пороги, тощо. Наприклад, у річці в межах Київщини існувало близько 60 мілин, які сумарно простягалися на 25 верст. Нижче Києва по течії таких на 189 верстах налічувалося 49. Вони помітно ускладнювали професійну діяльність купців, адже через це судна вниз по Дніпру за добу могли подолати лише до 50–60 верст, а проти течії — 35 верст⁶⁸.

Перший пароплав з'явився на Дніпрі 1823 р. Спочатку його функції обмежувалися головним чином доставкою різних будівельних матеріалів до Києва. В 1838 р. тут діяла вже ціла Дніпровська судноплавна компанія. На кінець 50-х років у її розположенні знаходилося 17 пароплавів. Тоді ж виникло “Товариство судноплавства по Дніпру та його притоках”. Все це неабияк сприяло зміцненню економічних зв'язків міста не лише з різними районами Наддніпрянщини, України в цілому, а й з європейською частиною Росії. В 1860 р. по річці в межах Київської губернії (відповідно й повз її адміністративний центр) пройшло майже 4 тис. суден і 4,7 тис. плотів з вантажем на загальну суму 11,8 млн. крб.

Протягом 1882–1894 рр. кількість лише парових суден збільшилася з 32 до 194. Зрозуміло, зросла також і чисельність інших видів суден (несамохідних). За ці ж 13 років обсяг вантажних перевозок збільшився в п'ять, а транспортування пасажирів — у чотири рази. Водночас слід зазначити, що флот навіть у кінці XIX ст. продовжував залишатися технічно погано оснащеним і був не дуже комфортабельним для людей. Власники, зокрема пароплавів, мало цікавилися побажаннями клієнтів, а головним чином збільшенням своїх прибутків.

У кінці 50-х років розпочалося будівництво залізниць, які неабияк поліпшили зв'язки Києва з іншими містами Російської імперії. Так, від 1859 р. було встановлено пряме сполучення міста з Москвою (загальний напрямок Курськ–Київ). У 1871 р. завершено будівництво Києво-Балтійської залізниці, завдячуючи якій набагато полегшився шлях до Одеси. В 80-х роках постійний залізничний зв'язок уже існував між Москвою, Одесою, Харковим, Донбасом і багатьма іншими великими населеними пунктами країни. Київ поступово перетворився на своєрідний залізничний “вузол”, через який ішли різноманітні вантажі в порти Чорного та Азовського морів, а з них углиб країни — імпорتنі товари⁶⁹.

Тоді ж у місті відбувалося впорядкування паспортної системи та торгівлі в присутствених місцях, а також активізувалося переслідування купців-боржників, які тут намагалися сховатися. Так, міська поліція заарештувала купця Рибальченка, котрий з метою “полегшення” собі життя мав при собі декілька паспортів⁷⁰. У кінці 1830 р. київський поліцеймейстер одержав з Канцелярії військового губернатора “предписание” про необхідність збору та надання відомостей стосовно торгових угод, укладених в усіх присутствених місцях⁷¹. Негоціант зі Золотоноші Беліцький у 1831 р. звернувся до органів правопорядку, щоб ті допомогли стянути з переяславського колеги, який на той час переховувався в Києві, заборговані йому за векселем гроші⁷². А купець 3-ї гільдії Прокоф'єв, не домігшись свого, вже поскаржився губернатору на міську поліцію за те, що вона не стягла борг з місцевого купця Маптюка (1833 р.)⁷³.

Досить непослідовно, з великими технічними проблемами в місті торувало собі шлях кредитування. Ще в 1781 р. було відкрито перший заклад такого типу — Київську контору асигнаційного банку. Головним чином її діяльність обмежувалася обміном асигнацій, а кредитних операцій вона не здійснювала. Втім через сім років контору закрили. Приблизно в той же час почав функціонувати перший громадський банк — “Громадська комісія”. Фонд його капіталів формувався з виділених магістратом коштів, а також вкладів клієнтів. Банк надавав

позики міщанам і купцям, які мали нерухому власність, здебільше будинки в Києві. Протягом 1817–1827 рр. до його сейфів надійшло 306 910 крб. вкладів, тим часом видано — 198 973 крб. позик. Однак через зловживання і розтрати чиновників банк припинив своє існування⁷⁴.

Помітною подією в Києві став дозвіл губернському секретарю І. Яценку та купцю Ф. Кіреєву відкрити аукціонну залу й спеціальну контору комісіонерів (1832–1833 рр.)⁷⁵. Цей захід, а також безпосереднє долучення до справи такого рівня чиновника яскраво засвідчили офіційне ставлення влади до економічних проблем городян. Крім того, подія у часі практично співпала з першим приїздом сюди імператора Миколи І.

Дієву участь у означених аспектах брав на себе й Київський приказ громадського піклування (“Киевский приказ общественного призрения”), який безпосередньо клопотався про укладання контрактів на постачання купцями товарів⁷⁶. Такій підхід помітно полегшував оформлення угод і забезпечував підтримку на високому державному рівні. А Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора зобов’язувала всі профільні установи не перешкоджати проведенню торгових обороток. Наприклад, вона наказала сприяти представнику подільського банку А. Добровольському, якого відрядили до Києва для проведення комерційних операцій і зміцнення торгових зв’язків між південно-західними губерніями Російської імперії (1834–1835 рр.)⁷⁷.

Приказ громадського піклування, розпочав діяти ще в 1781 р., а вже в 1816 р. його вклади перевищили 907 тис. крб., асигнаціями, 42 тис. крб. сріблом і 4 тис. червінцями. Спочатку заклад надавав позики тільки дворянам під заставу їх будинків. А від 1825 р. видача позик поширилася і на представників інших станів. До компетенції відання закладу входили такі прибуткові підприємства, що передавались в оренду багатіям, як млини, черепичні та цегельні заводи, аптеки тощо. В його підпорядкуванні знаходилась і місцева суконна фабрика. Проте найбільше прибутків до казни приказу надходило від позик, котрі надавались під заставу нерухомості, зокрема житлових будин-

ків. Його справи йшли досить вдало і вже в 30–40-х роках заклад перетворився на один із найбагатших у Російській державі.

В 1835 р. імператор видав декілька указів, які стосувалися прав і привілеїв киян, а також статусу губернського центру. Так, в одному з них, від 23 листопада, наданому Сенату наголошувалося: “В особенном нашем внимании к благосостоянию г. Киева, желая всемерно способствовать успехам населения его и промышленности”^{*}, признали, ...что настоящий порядок его управления... не соответствует существенным выгодам города и что права, некогда ему данные и на первый случай впредь до усмотрения подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другия же в течении времени и с переменою местных обстоятельств, изменяясь в их действии, обратились во вред и отягощение целому составу городского общества, признали мы за благо, согласно мнению Государственного Совета, постановить: 1) для управления городских хозяйственных дел учредить в г. Киеве, по примеру других городов, на основании городского положения Городскую думу; затем упразднить городскую комиссию и передать ей дела в думу; 2) присвоить магистрату Киева в отношении губернского начальства и судебных мест все права и обязанности, какие присвоены прочим магистратам; 3) освободить городское общество от содержания городской стражи (2000 чел. пехоты и 500 конницы, с артиллерией), как от повинности для благоустройства города по настоящему его положению бесполезной; 4) распространить рекрутскую повинность на всех мещан^{**}, приписанных к городу после ревизии 1782 г., а со старожилов взыскивать по 1 руб. за каждого следуемого с них рекута; подчинить мещан в их исках о безчестии общим законам; тем же, которые пользовались в таких исках шляхетским правом, назначить вознаграждение вчетверо больше, сравнительно с простыми мещанами”⁷⁸.

^{*} Мається на увазі економіці в цілому.

^{**} Також і купців.

Отже, імператорський указ скасував магдебурзьке право, надане місту ще в кінці XV ст. Це сталося при генерал-губернаторі В. Левашові.

Інший указ, від 8 березня 1835 р., стосувався безпосередньо купецтва, його заохочень у галузі професійної діяльності, купівлі будинків у Києві, заснування підприємств тощо. Зокрема тим особам, хто протягом 3-х перших років, починаючи з 1836 р., побудує “фабрику” в місті “дарувалася пільга” не сплачувати “гільдійські повинності”, а лише земські та загальні міські збори. Стосовно євреїв передбачалося “преградить поводы к праздности и промыслам незаконным”. Їм заборонялось купувати заселені будинки та маєтки. Коли ж їх вони отримували в спадщину, то протягом шести місяців зобов’язувалися до продажу таких. У всіх публічних актах, зокрема “торгових книгах”, вони мали використовувати російську мову, аж ніяк не єврейську⁷⁹.

Загалом же період, який настав після виходу цих указів, для діяльності багатьох місцевих купців, принаймні не єврейської національності, слід вважати сприятливим. Так, після довготривалих клопотань купець Линовський зміг отримати дозвіл на оренду Контрактового будинку⁸⁰. Помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Генерал-губернатор циркуляром від 1 січня 1844 р. санкціонував створення комісіонерських контор з продажу та купівлі будинків, маєтків, товарів, а також наведення довідок і т. п.⁸¹

Разом з тим проводжувалася посилюватися конкуренція між купцями, а особливо намагання витиснути єврейських торговців. Щодо останнього уряд займав двоїсту позицію, а тому обмежував економічні можливості євреїв до певної межі (якщо це було вигідно). Наприклад, він не задовольнив прохання київських неогоціантів заборонити їх єврейським “колегам” брати участь у “контрактах” (1845–1847 рр.)⁸².

В середині XIX ст. у заходах уряду сформувався окремий напрям по страхуванню майна від вогню та капіталів. У зв’язку з цим, уже в 40-х роках виникло декілька контор відповідного

профілю. Водночас помітні зрушення відбувалися в транспорті. Їх зумовив, насамперед, всезростаючий обсяг вантажних перевезень. У свою чергу, збільшення транспортних потоків, а також необхідність зміцнення оборони Києва, викликали потребу поліпшення сполучення через Дніпро. А тому 1848 р. розпочалося будівництво Ланцюгового моста (завершено в 1853 р.). Цей міст забезпечив порівняно легкий шлях на Лівобережжя, зокрема в Полтавську та Чернігівську губернії.

Важливим заходом стало заснування в Києві контори Комерційного банку. Йому передували такі події. В 1836 р. з політичних міркувань (наслідок польського повстання 1830–1831 рр.) закрили відділення (агенцію) Польського банку в Бердичеві, щорічний обіг якого досягав на той час 2,5 млн. крб. Проте потреба в такій установі відчувалася досить сильно. Крім того, Польський банк зажадав повернути йому всі кредити, а гроші, які зберігалися у відділенні, перевів на свій рахунок. Тим самим з місцевої торгівлі та промисловості були вилучені значні кошти⁸³. В зв'язку з цим тамтешня адміністрація порушила клопотання перед Міністерством фінансів відкрити контору Комерційного банку в Києві, на зразок одеської. Це питання обговорювалося декілька років, поки 24 травня 1839 р. не затвердили статут нової установи. Однак фактично вона почала діяти в лютому наступного року. Судячи з внесених вкладів, значення контори зростало досить швидко. Так, у перший рік функціонування вони становили 2,4 млн. крб., у другий — 3,1, третій — 6,7, а в 12 рік (1852) вже перевищили 10 млн. крб.

Одним з основних завдань, які покладалися на контору, було сприяння розвитку промисловості сільського господарства та торгівлі всього південно-західного краю. Це навіть спеціально зазначили на законодавчому рівні в указі 1839 р. (№ 12369). Заклад приймав вклади, видавав позики клієнтам під заставу їх товарів і здійснював дисконт векселів. Позики, як правило, надавались найбільш забезпеченим особам Київщини, Поділля та Волині терміном від трьох до шести, інколи дев'яти місяців. У вигляді застави брали: зерно, льон, вовну, прядиво, а також іншу сільськогосподарську продукцію. Проте найчастіше кредит надавався під нерухоме майно (масток, будинок тощо).

Водночас контора робила грошові перекази різним особам, зберігала гроші клієнтів у вигляді процентних вкладів. Активність відповідних операцій, зокрема в 1851 р., призвела до того, що різниця (сальдо) між позиками (174,8 тис. крб.) і вкладами (190 тис. крб.) досягала майже 15 тис. крб. На той час розмір вкладів становив 5,6% всієї суми вкладів Комерційного банку Росії.

Спочатку контора знаходилася на Олександрівській вулиці, напроти Царського саду, в приватному дерев'яному будинку фон — Юнка. Плата за оренду на той час становила 6 тис. крб. на рік. У 1847 р. вона перебралася в новозбудований кам'яний будинок, який належав Дворянській комісії. Конторі він обійшовся в 43 тис. крб. У 1862 р. її перетворили на відділення Державного банку⁸⁴. Зацікавленість органів управління й особиста ініціатива підприємців від середини 60-х років неабияк сприяли зростанню обсягів і розширенню системи кредитування. Наприклад, у 1864 р. баланс Київської контори Державного банку становив 8 млн. крб. У Києві виникли: в 1868 р. приватний Комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. — Київський промисловий банк, філії Петербурзького міжнародного комерційного банку та Волзько-Камського комерційного банку, в 1872 р. — Київський земельний банк. Протягом 80-х років у місті заснували відділення Дворянського земельного та Селянського земельного банків. В 90-х роках відкрили філії Російського для зовнішньої торгівлі й Полтавського поземельних банків.

Обіги коштів лише Київського комерційного банку за всіма операціями в 1880 р. перевищив суму в 256 млн., Київського промислового банку — 159 млн. Для “буржуа середньої руки” 1885 р. було засноване Київське міське кредитне товариство. Протягом 15 років своєї діяльності воно видало позик на десятки мільйонів карбованців.

Товариством взаємного кредиту керували найбільш поважні представники домовласників. Переважно воно займалося тим, що видавало позики під заставу нерухомості. В 1891 р. його власні капітали досягли 2211 тис. крб., вклади та поточні

рахунки — 8598 тис. крб., а позики — 11299 тис. крб. на той час заклад перетворився на найбільший серед інших кредитних банків царської Росії.

Київський промисловий банк заснували місцеві промисловці, серед яких значився і власник цукрових заводів Терещенко. В основі його діяльності були операції, пов'язані насамперед з торгівлею хлібом і цукром. Він функціонував до 1896 р., аж поки не привабив “капіталістів” з Москви під орудою відомого залізничного підрядчика Полякова. Того року заклад дещо змінив свій попередній напрям діяльності й був перейменований у Південно-Російський промисловий банк, а основний капітал збільшено до 5 млн. крб. у 1909 р. цей банк об'єднали з Московським міжнародним торговим і Орловським комерційним банками (з філією у Києві).

Окрім названих, на початку 90-х років вправно функціонували контори банків Френкеля, Епштейна, Куперника, Бальтерманца, Гальперіна, Левінсона, Данилевського, а також Київське відділення банкірської контори одеського банкіра Грубера та ін.⁸⁵ Правда, контора Гальперіна, заснована 1892 р., уже в 1896 р. припинила своє існування через банкрутство.

Перед початком ХХ ст. у Києві функціонували 12 банківських контор, 18 позичково-ощадних кас, 4 позичкові каси та деякі інші заклади кредитно-фінансового профілю.

Водночас, розвиток банківської справи в багатолюдному Києві мав ще й інший бік, який не завжди сприймався адекватно городянами, зокрема інтелігенцією. Особливо тоді, коли це зачіпало культурницькі інтереси освітян. Ось як про такі обставини середини 60-х років зазначив дописувач “Киевской старины” Василь Горленко: “Когда повеяли новыя веяния и на патриархальный Киев дохнула банковая зараза, помещение библиотеки понадобилось под банк, который открывал следующий предводитель дворянства П. Д. Селецкий совместно с господином Виноградским. Но об отнятии права библиотеки на помещение не могло быть и речи, и за квартиру, взятую назад, дворянство стало уплачивать библиотеке 1000 рублей в год. Вскоре банк приобрел собственный дом и прежняя квартира обратно отдана была библиотеке. Правление библиотеки совер-

шенно основательно решило, что оставаться в помещении, которое может быть обращено в очень доходные магазины, не было никакого расчета. Сделав нужные приспособления, оно стало нанимать свою квартиру под магазины (г-жи Куликовской и Рейзе), а библиотеку перевело в более дешевую квартиру, приобретая возможность из квартирной суммы 2500 р. и 800 р. казенного пособия покрывать настоятельнее расходы”⁸⁶.

В 1848 р. уряд дозволив купцям-євреям 1-ої гільдії брати в Києві відкупні, що дещо розширило їх права та економічні можливості⁸⁷.

В 50-х — на початку 70-х років з новою гостротою виникали ті чи інші проблеми в оподаткуванні та впорядкуванні торгівлі в місті, адже стан останньої продовжував лишатися на вкрай незадовільному рівні. Так, Державна рада висловила думку й розробила постанову “О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева”, яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор⁸⁸. Схожим чином реалізувалася й інша думка цього вищого законодавчого органу держави — “О взимании сборов с купцов на земские повинности” від 4 (затверджена 24) грудня 1852 р.⁸⁹. У 1853 р. виникла “справа” про антисанітарні умови і продаж недоброякісних продуктів на Печерському базарі. Слідство велось декілька місяців і було списано чимало десятків аркушів паперу⁹⁰. Влітку 1868 р. знову загострилося питання “о принятии мер к устранению недостатков на базарах г. Киева при продаже жизненных продуктов, через что торговцы повышают цены и допускается монополия”⁹¹. А справи “по прошению” купців М. Сивоконя про дозвіл влаштувати рундук для реалізації м’яса на Хрещатицькому базарі, І. Шеліхова щодо розпродажу з аукціону виробів з його галантерейного магазину та групи негоціантів з приводу доцільності продовжити Онуфріївський ярмарок засвідчили значну “стихійність” у видачі відповідних документів і невідпрацьованість законодавчої бази в багатьох питаннях, пов’язаних з торгівлею (1858–1861 рр.)⁹². Тому не дивно, що окремі особи без будь-яких дозволів відкривали крамниці, контори та інші заклади на самому Хре-

щатику. Наприклад, купець Карвін-Красинський, не оформивши необхідні документи в Міністерстві внутрішніх справ, заснував тут у будинку поміщика Галагана комісіонерську контору (1862–1866 рр.)⁹³. У 1867–1868 рр. не без ускладнень були відкриті в Києві й схожі установи “Теунер і Чеснок” та М. Шульгіна⁹⁴. Місцевому чиновництву доводилося вирішувати й питання про видачу паспортів різним особам з різних куточків України, які хотіли приїхати для продажу товарів⁹⁵.

Продовжувалися спостерігатися порушення законів, як окремими купцями, так і в їхніх взаєминах з банками. Зокрема, протягом 1848–1864 рр. тривав судовий розгляд позову московського купця І. Шеліхова на свого прикажчика — родича в Києві О. Шеліхова, який незаконно видавав від його імені векселі⁹⁶. Купець 3-ї гільдії О. Михайлов ніяк не міг розрахуватися з Київською конторою Комерційного банку, заборгувавши тій 3,6 тис. крб. (1862 р.)⁹⁷. Того ж року вдова місцевого негоціанта Л. Розмитальська поскаржилася на свого повіреного в справах купця Г. Віленга “за взяття” її грошей у Київській і Полтавській конторах Державного банку і використання їх у корисливих інтересах. Останній, у свою чергу, звинуватив позивачку в “неправельном извете”⁹⁸. В 1864 р. у Києві йшло “листування” купця Зикова, повіреного в справах московських торговців Ніщенкова, Трепшина та калужського купця Шапошнікова, з тимчасовим комендантом Хрещенського ярмарку полковником Грибовським про сприяння в пійманні уманського купця Гросмана, взявшого в кредит товарів на 16767 крб. сріблом “и скрывшегося в неизвестном направлении”⁹⁹.

Наведені приклади яскраво засвідчили той факт, що різні органи місцевої влади брали участь у вирішенні адміністративних і кримінальних порушень не лише в Києві, а й далеко за його межами.

В матеріалах Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора 1856–1859 рр. йдеться також про опікування частиною “Великої чумацької дороги”, яка пролягла від Черкас через Ольшану, Звенигородку, Київ, В’язівку до Новоросійського краю¹⁰⁰.

Про необхідність впорядкування торгівлі в місті конкретно висловився київський голова в своїй доповіді на засіданні Думи у вересні 1871 р. У ній, зокрема, йшлося проте, що Старе місто конче потребує влаштування гарного базару, а тому було запропоновано визначити для нього місце на Львівській площі. Однак на ній не знайшли відразу придатної й належних розмірів території. А тому Київська міська дума восени того ж року оголосила конкурс на укладання контракту та підрядні роботи з планування базару в межах Львівської площі, Старо-Житомирської та Бульварно-Кудрявської вулиць. Незабаром проблему вирішили й на визначеному місті розпочалася активна торгівля, головним чином худобою, сіном і соломою. Через що базар на Львівській площі у народі прозвали Сінним¹⁰¹.

Тоді ж схожа проблема виникла щодо базару на Хрещатицькій площі. Проте після того, як у 70–80-х роках тут збудували будівлю Думи, декілька триповерхових будинків з крамницями, приміщеннями для контор, банків тощо, базар зник. Хоча дискусія навколо нього виникала ще не раз. Однак перемогла позиція тих, хто доводив: по-перше, базарна торгівля помітно зменшить прибутки тутешніх магазинів; по-друге, галасливе торжище на фактично головній вулиці губернського центру виглядатиме “не по-європейськи”. В 1889 р. розглядався варіант критого ринку на зразок Венського. Тобто, продавці мали б щоденно привозити продукти, виставляти їх на пересувних лотках, а в 11 годин ранку згортати свою торгівлю. Власник садиби, яка межувала з площею, Фабриціус запропонував для цього свою ділянку землі. Однак, у цілях безпеки від пожежі або затоплення, а також через брак належної кількості землі, й така ідея залишалася нереалізованою. Правда, за деякими даними, через декілька років Фабриціусу вдалося отримати від влади дозвіл на будівництво на своїй ділянці тимчасового скляного павільйону для продажу м’яса, риби, молока, овочів і т. п.¹⁰².

Вчителька Н. Полуянська в своїх спогадах пригадала, як з мамою відвідувала мануфактурні крамниці на Думській площі, де прилавки щільно заповнювалися різноманітними тканинами

на будь-який смак. Демонструючи їх, продавець драпірував її кінець наче “віяло”. Товар вибирався довго, аж поки весь прилавок не завалювався відрізами. Нарешті придбаний товар прикажчик спритно загортав у папір, перев’язував кольоровим мотузком і урочисто передавав покупцеві¹⁰³.

Стосовно середини 80-х — початку 90-х років слід також зазначити про такі події. За клопотанням місцевого купця Соломона Грайнома йому дозволили відкрити в Києві комісіонерсько-довідкову контору¹⁰⁴. Таку ж установу заснував і негоціант Рафаловський¹⁰⁵.

А Київське товариство сільського господарства серед городян поширило “циркулярне повідомлення” про заснування в Одесі Комітету з продажу хліба, тим самим явно намагаючись долучити до цієї справи всіх зацікавлених осіб: і торговців збіжжям, і його виробників¹⁰⁶. Тоді ж активізувалася боротьба органів влади та поліції з “підмінною” торгівлею, яку практикували євреї в Києві та інших містах південно-західного краю¹⁰⁷.

На той час міські базари продовжували знаходитися на перетині трактів, у низинах, куди стікалися дощові води, перетворюючи торгові площі на болота. Поліпшити ситуацію адміністрація намагалася за рахунок прокладання дерев’яних рядів і покриття їх дахами. Вона ж чітко розподіляла тут місця, за які велася потужна конкурентна боротьба. Інколи право на них викупувалося на спеціально організованих аукціонах, де перемігав той, хто пропонував сплачувати більшу оренду. Суперництво в цій царині призводило до того, що оплата місця зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. Правда, при цьому помітно збільшувалися й обсяги торгівлі на кожному постійному місці, що знову ж таки у вигляді податків збагачували Київ і його ринкове керівництво.

Хитромудрі старости, користуючись слушною нагодою, в усній формі дозволяли окремим торговцям займати місця на базарі навіть тоді, коли ті вже перед тим офіційно були орендовані іншими особами. Так, селянин Потап Петраченко з Малих Дмитровичів скаржився в Управу на те, що староста

Печерського базару за хабар дозволив якомусь селянинові торгувати кавунами на місці, яке викупила його дружина й мала на нього відповідний квиток під номером 31. Причому, цей квиток видала безпосередньо Управа. Події ж на базарі завершилися тим, що незаконний продавець, посилаючись на дозвіл старости, відшмагав суперницю батагом і підбив їй око, а староста при цьому насміхався над постраждалою, примовляючи, мовляв, усе незабаром заживе. Коли ж таки почали розбиратися в суті справи, староста доводив, що селянин з кавунами мав також належний квиток. Однак перевірити його твердження вже не змогли, бо останній кудись зник, а свідки не бачили як давався хабар. І розгляд справи швидко призупинили¹⁰⁸.

В кінці XIX ст. у Києві з населенням у 265 тис. осіб налічувалося чимало базарів, які знаходилися неподалік один від одного: Печерський, Хрещатицький, Сінний, Житній, Галицький (у межах сучасної площі Перемоги), Володимирський, Троїцький і Бессарабський. Однак городяни часто висловлювалися за збільшення їх кількості. Вирішення цього питання цілком залежало від рішення засідателів Думи. Тому кияни, нерідко роками, були змушені оббивати пороги Управи, щоб вирішити свої проблеми. Зокрема 1895 р. майже 70 мешканців вул. Жиянської та прилеглих до неї районів звернулися до київського міського голови з таким проханням — заявою: “Жители районов между Шулявской, Нижне-Владимирской, Ботаническо-Никольской и Жиянской, а также Паньковской, Тарасовской и большей части (вблизи Благовещенской церкви) Мариинско-Благовещенской улиц давно испытывают большую трудность в приобретении свежих жизненных продуктов, так как за таковыми нужно ходить чуть ли не за полторы версты на базары: Еврейский или же Троицкий и проживать там ежедневно по несколько часов, особенно это тяготит бедных людей, оставляющих малых детей на произвол судьбы и тех, которые не имеют прислуги.

Приобретение же жизненных продуктов в уличных лавочках не всегда возможно, а если и случится иногда приобрести

таковые продукты, то в частую не надлежащего качества и гораздо дороже цен базарных”.

На думку дописувачів, означену проблему можна було вирішити збудувавши у певному районі “базарчика” для продажу продуктів, а саме на майдані по Жилянській вулиці, в яку впиралася Тарасівська вулиця (поблизу садиби Міллера та заводу Бродського). На запропонованій території на той час знаходилися два склади з лісоматеріалами та каналізаційними трубами.

Далі прохачі-заявники пояснили свій задум так: “С устройством сказанного базарчика вся вблизи его находящаяся местность, представляющая ныне глушь, оживится; площадь принесет городу хорошие доходы за арендуемые под лавки и рундуки места ; окажется большая услуга всем в этой местности живущим, в особенности беднякам, селящимся в низовьях улиц Тарасовской, Нижне-Владимирской, Жилянской и прочих, а также домовладельцам по найму квартир, которых немало пустует по причине объясненного неудобства” (!)¹⁰⁹.

Незважаючи на таке, здавалося б цілком природне бажання й вигідну пропозицію киян, районна влада не поспішала з вирішенням проблеми. І це при тому, що таку ідею підтримали також 35 гласних Думи, які навіть направили спеціально створену комісію оглянути місце майбутнього базару. Засідання ж Думи й таємне голосування на ній взагалі зняли це питання на тій підставі, що мовляв, влаштування нового “торжища” завдасть великих збитків Володимирському та Троїцькому ринкам.

Жителі міста запропонували ще один вихід з ситуації, що склалася: влаштувати критий базар (точніше павільйон) з місцями для продуктів. Однак територія, яку вони планували під нього відвести, ще з 1882 р. була призначена під житлові забудови. Тому і цю ідею влада не сприйняла позитивно.

Загалом базарами відали спеціально створена при думі комісія та Управа. Саме до них зверталися ображені покупці й продавці зі своїми скаргами, а також дорослі городяни з пропозиціями. За правопорядком безпосередньо стежила поліція, за окремими підрозділами якої були закріплені певні райони. Зокрема Сінним базаром “опікувався” Старокиївський поліцей-

ський участок, Бессарабським — Двірцевий, Галицьким, або як його ще називали, Еврейським — Бульварний, Троїцьким — Лебідський, Печерським — з однойменною назвою, Лукянівським — також. За ситуацію на Олександрівському базарі (поблизу Гостинного двору) відповідала подільська поліція, а на Житньому — Плоського участка. Всі названі ділянки очолювали пристави, яким продавці змушено платили частку з своїх прибутків у вигляді хабара, відомого в той час під назвою “поліцейський податок”. Його розміри часто залежали від різних обставин, насамперед, бажання й настрою приставів. Так, в останній чверті ХІХ ст. один з них — Михайлов, який служив на Подільському участку, щоб зібрати такий “податок” водив за собою по Житньому базарові городових з лантухами, а то й з візком. Коли його вимоги перевищили всі допустимі “норми”, то торговці поскаржились на такі зловживання в Управу. Пристава звільнили, хоча він і вважав, що брав з своїх “підопічних” досить помірковано. Якщо забирав у продавця спиртним пляшку горілки, то порожню тару... завжди повертав!

Невід’ємним атрибутом кожного базару були дрібні крадії та шахраї, яких марно намагалася позбутися адміністрація. Місце кожного пійманого з них — займав інший. Наприклад, на Єврейському базарі шахраї спеціалізувалися на реалізації бракованих годинників, які справно працювали в руках господаря, а коли їх купували, то вони через годину-дві зупинялися. Після того полагодити годинник не брався жоден майстер у місті. Продавець же тікав куди подальше від базару.

В кінці ХІХ ст. на київські базари щоденно прибувало до 30 тис. підвод з найрізноманітнішими сільськогосподарськими продуктами. Навколо панувала антисанітарія. Залишки товарів продавці найчастіше викидали на землю, де вони ставали здобиччю пацюків, собак і котів. Нерідко реалізовувалися зіпсовані риба, м’ясо, фрукти тощо¹¹⁰.

Як би там не було, але в 80–90-х роках Дума здійснила ряд заходів, які поліпшили стан торгівлі. Так, нею були створені спеціальні санітарні “обоз” і двір, на багатьох ринках і перед ними заасфальтували майданчики, вимостили площі. Правда і тут підрядники не забували про свої вигоди, а менше думали

про загальний благоустрій. А останній потребував все більшої уваги, активізації дій у суспільстві, вкладання додаткових значних коштів, нових прогресивних ідей і технологій тощо. Адже в містах Західної Європи, Варшаві, Одесі, Москві, Петербурзі та інших адміністративних центрах криті ринки вже багато десятиліть розвивалися в такому напрямі. Певною мірою цьому сприяло “поблажливе” ставлення імперського уряду до представників іноземних фірм, які досить швидко поширювали свої знання й набутий досвід у Києві. Зокрема йдеться про дозвіл австрійській торговій фірмі “М. Вейнреб і К^о” у м. Лемберзі здійснювати профільні комерційні операції в Москві, Києві та Одесі¹¹¹. Зрозуміло, що навколо їх представництв не могло не гуртуватися місцеве купецтво (1899–1900 рр.).

Цікавим є і той факт, що на початок ХХ ст. торгівля в місті продовжувала потребувати все нових площ, а тому місцева адміністрація намагалася часткового вирішити цю проблему за рахунок розширення роздрібної купівлі-продажу на території Київської фортеці, про що йшло наполегливе листування чиновництва з її комендантом¹¹².

Загальна ж тенденція проявлялася в тому, що, розвиваючись, постійна торгівля поступово витискувала ярмаркову. Купці, приїжджаючи до міста, все частіше назавжди осідали в ньому, влаштовували тут великі стаціонарні склади та крамниці, де зберігалися товари нереалізовані на базарах і ярмарках. Зростання прибутків головним чином відбувалося завдяки порівняно швидкому збільшенню міського населення, яке потребувало все значніших обсягів продуктів харчування та предметів широкого вжитку.

Внутрішні економічні процеси та відповідні заходи влади призвели до того, що в 1890 р. на території Києва постійну торгівлю вели вже 4648 закладів. А на кінець століття тут також функціонували спеціалізовані магазини: 52 суконно-мануфактурні, 53 готового одягу, 23 взуттєві, 64 галантерейні, 92 бакалійні, 22 булочні й кондитерські, 50 книжкові, 14 тютюнові, 3 сільськогосподарського реманенту та інші¹¹³.

Враховуючи той факт, що міські ринки, через які встановилися постійні економічні контакти з навколишніми й даль-

німи селами, потребували все більше спеціальних місць для торгівлі, адміністрація, з одного боку, розширювала їх корисні площі, а з другого боку, надаючи такі місця, значно подовжувала терміни оренди на них. На початку 90-х років кількість спеціальних місць на дев'яти базарах Києва майже досягла 3700.

При цьому слід зазначити і той важливий факт, що досить добре знання економічної та суспільної ситуації в Києві, безпосередні спілкування з представниками купецтва, вплинули на формування поглядів багатьох вищих урядовців Російської імперії, наприклад, міністрів фінансів і голів Кабінету (Ради) міністрів Миколи Християновича Бунге (1823–1895) й Сергія Юлійовича Вітте (1849–1915). Зокрема перший, народившись і тривалий час працюючи в Києві, досконально був обізнаним з потребами міста і, безперечно, розумів суть професійних інтересів місцевого торгового люду та підприємців. Характерно також і те, що з 1850 р., будучи професором Київського університету, а згодом і його ректором (1859–1880 рр., з перервами) він викладав курс політичної економії та поліційного права. Принциповим у його діяльності стало те, як послідовно М. Бунге відстоював принципи вільної торгівлі, оскільки від ступеня її розвитку залежало, на його думку, рівень буржуазного виробництва. В своїх працях “Теорія кредиту” (К., 1852), “Основи політичної економії” (К., 1870), “Банкові закони і банкова політика” (СПб., 1874) та деяких інших він доводив: вільна торгівля є одним з проявів свободи промисловості, а протекціонізм сковує приватну ініціативу, служить лише окремим особам, веде до застою в економіці. В цьому зв’язку міністр критикував ті положення державної політики, котрі вели до підвищення цін на товари в межах внутрішнього ринку, виступав проти монополії в цій царині. М. Бунге болісно реагував на сам факт відставання Російської імперії в 3–6 разів від ряду передових на той час країн Західної Європи та Америки.

Отже, в організаційних заходах центральної й місцевої влади в галузях торгівлі й підприємництва чітко прослідковувався взаємозв’язок соціально-економічних потреб губернського центру, зокрема, його купецтва, із загальнодержавними тенденціями та проблемами розвитку господарства.

РОЗДІЛ VI.

Характерні риси й особливості професійної діяльності

Протягом означеного періоду в економіці міста все активніше розвивалися капіталістичні виробничі відносини: з'являлися порівняно потужні фабрики та заводи з масовим застосуванням праці вільнонайманих робітників, чисельно зростав серед населення прошарок буржуазії, розгалужувалася й міцніла банкова система, поліпшувалися транспортні шляхи сполучення, нових форм набувала торгівля тощо. Будучи адміністративним центром губернії, Київ, а за ним і Київщина, справляли значний вплив на господарський і політичний розвиток не лише Правобережної, а й Лівобережної України, всієї Наддніпрянщини. Так, незважаючи на чергове загарбання більшої частини правобережної території польською шляхтою в 1660 р., київські купці не припинили торгівлю з населенням окупованих і прикордонних міст, містечок і сіл, зокрема, Білогородкою, Білою Церквою, Васильковим, Димером, Макаровим, Мотовилівкою, Обуховим, Паволоччю, Трипіллям, Фастовим і ін. Ще перед тим, у Путивлі й Севську для київських купців побудували гостинні двори, що засвідчило постійний характер їх торгівлі в цих містах. Регулярно добирались вони і до Москви, причому в кінці XVII ст. їздили сюди вже цілими партіями з овочами, воском, посудом, турецькими та західноєвропейськими тканинами тощо. Відвідували також Польщу, Німеччину, Данію... протягом XVIII ст. неабияк розширилася географія торговців, що приїздили до губернського центру. Це були представники,

зокрема, таких міст Росії: Москви, Санкт-Петербурга, Тули, Калуги, Костроми, Трубчевська, Орла, Севська, Курська і т. д.

У 1796 р. і 1797 р. своїми указами Павло I повернув Києву весь його попередній статус, офіційно втрачений унаслідок «Жалуваної грамоти містам», виданої Катериною II 21 квітня (2 травня) 1785 р. Як вже зазначалося, остання нівелювала особливий устрій і привілеї міста, зрівняла його в правах з іншими адміністративними центрами імперії, надала найбільші пільги найзаможнішим купцям і промисловцям, чим сприяла розвитку, в першу чергу, російської буржуазії. Одночасно посилювався процес денационалізації місцевого міщанства та купецтва. Розпорядження ж царського уряду 1801 р. і 1802 р. засвідчили, з одного боку, що централістична політика не хотіла залишати за Києвом помітної «автономності», а, з іншого боку, — зловживання в ньому влади досягли особливо великих розмірів і вже давно викликали підозру при дворі¹.

На той час у місті інтенсивно зростала кількість усіляких магазинів і торгово-промислових закладів. Наприклад, протягом 1817–1846 рр. їх чисельність зросла з 316 до 846. Серед останніх були: 27 спеціалізованих магазинів з продажу товарів підвищеного попиту (кращі з них належали іноземцям), 359 крамниць, 460 крамничок і рундуків для роздрібною торгівлі. В 40-х роках у магазинах місцевих купців збувалися різноманітні товари на 2,5 млн. крб., а заліза та виробів з нього на 1,2 млн. крб. Тоді це були досить значні суми коштів. Напередодні реформи 1861 р. у Києві нараховувалося вже 1057 магазинів і крамниць, 24 харчевні, 21 ковбасня, 29 винних погребів, 7 кондитерських, 3 гостинних двори та ресторани. При цьому активно функціонували 7 базарів: Галицький, Житній, Либідський, Лук'янівський, Львівський, Печерський, Хрещатинський. Щороку збиралися шість ярмарків, серед яких найбільшим офіційно вважався Контрактовий (проходив на Подолі 15 січня — 1 лютого). В 90-х роках постійну торгівлю тут вели близько 5 тис. торгових закладів, у тому числі 400 спеціалізованих².

Поступово зростала й кількість гільдійського (тобто «справжнього») купецтва. Так, у 1835 р. таких нараховувалося всього

605 осіб, 1845 р. — 1325, а в 1861 р. — уже 1388 осіб. Перепис киян 1874 р. зафіксував наявність 4362 купців, що становили 3,43% від усіх жителів міста. В 1897 р. до торгової буржуазії належало близько 30 тис. осіб³.

Для укладання всіляких контрактів до Києва щороку прибувало від 10 до 15 тис. осіб, а інколи й більше.

Зрозуміло, що за таких обставин і, зокрема, масового напливу «стороннього контингенту», в процесі купівлі-продажу не могла не виникнути гостра конкуренція, а то й відчайдушна боротьба за кращі можливості й перспективи реалізації власних товарів. Форми та способи їх були найрізноманітніші, часом доходило і до брутальних. Наприклад, одні купці поширювали чутки серед потенційних покупців про нібито недоброякісність виробів у своїх «супротивників», інші безпосередньо чи через корумпованих чиновників витісняли останніх з міських закладів торгівлі, а треті — відверто й жорстко грабували конкурентів. Одночасно спостерігалася тенденція до монополізації окремих галузей у цій сфері. Так, яскравим прикладом останнього може бути наполегливе клопотання київського митрополита Євгенія в Канцелярії київського військового губернатора стосовно заборони місцевим міщанам і купцям продавати воскові свічки “в подрыв доходам церкви” (1830 р.)⁴.

Значні обмеження в царині купівлі-продажу в межах Києва та Київщини поширювалися на представників єврейської національності. Зокрема, 14 травня 1829 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії видало київському цивільному губернаторові спеціальне розпорядження, щоб той вжив заходи для упередження “незаконної” торгівлі “лицам еврейской национальности”. Для них розроблялися навіть окремі правила в цій сфері⁵. Чітко проводилася офіційна лінія навіть щодо виселення євреїв. Правда, час від часу уряд відступав від наміченого курсу. Так, у 1830 р. ним було прийняте рішення “Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность”⁶. Сенатський указ від 9 вересня 1848 р. дозволив купцям-євреям І-ї гільдії брати відкупи в Харківській губернії, Києві, військових поселеннях і Азовському козакому війську⁷. А 4 січня

1860 р. на самому вищому рівні була затверджена «думка» Державної ради про дозвіл купцям-євреям I-ї гільдії Царства Польського приписуватися по всіх містах Російської імперії⁸. Разом з тим, у 1858–1859 рр. розглядалася справа про заборону торговцям-євреям міста, окрім купців I-ї гільдії, брати участь у купівлі речей на аукціоні, котрий проводила Київська комісаріатська комісія⁹. А в 1874 р. відставні солдати царської армії єврейської національності, які мешкали в місті, скаржилися на Канцелярію київського військового губернатора за “неразрешение торговать им во всех частях города”, а лише в спеціально визначених для них¹⁰.

Навіть іноземні торгові люди, які перебували в Києві, стежили за “правильністю” записів євреїв до купецького стану й у разі потреби сповіщали відповідні органи влади про порушення таких правил, особливо тоді, коли це стосувалося їх професійних інтересів. Наприклад, австрійський підданий Гринер сповістив “о неправильной записке в купцы” єврея Данцера і про “подложном получении купцом” Моргулісом грошей з Київської контори держбанку (1863–1865 рр.)¹¹.

Дуже потужну конкуренцію створювали приїжджі торгові люди, які постійно прибували до Києва з різних куточків України в пошуках вигідних контрактів і великих прибутків за рахунок різниці цін на внутрішньому ринку. Архівні джерела рясніють їх зверненнями до влади про надання дозволів відкрити їм профільні заклади. Так, волинський купець Р. Дасна у 1849 р. порушив клопотання щодо заснування книжкового магазину під час Контрактового ярмарку¹². Канівський же купець 3-ї гільдії Брайнов добився безпосереднього “представлення” (передачі власних документів) київському губернаторові, щоб той видав йому дозвіл на проїзд до міста на період Хрещенського ярмарку 1856 р.¹³ Проте, найбільш наполегливими у цьому аспекті (за кількісними показниками) виявилися бродські негоціанти. Вони просто “полонили” місцеві торгові осередки, часом витісняючи, в буквальному розумінні, на вулиці корінних конкурентів. Причому, окремі з них таким чином “навідувалися” до Києва ледь не щороку. Наприклад, бродський купець

І-ї гільдії і банкир М. Каллір у кінці 50-х — на початку 60-х років активно “опановував” регіональну торгівлю за допомогою Хрещенського ярмарку. Також він відвідував “у торгових справах” Київську, Полтавську, Харківську, Херсонську та деякі інші губернії¹⁴. А його земляк — негоціант Зієрман спрямовував свій шлях у справах до “мануфактурних домів” у Києві та Бердичеві¹⁵.

З кінця 50-х років розгорнулася особливо жорстка конкурентна боротьба між власниками пароплавів. До неї активно долучилися й найбільш заможні місцеві купці. Крім створеного тоді товариства пароплавства по Дніпру та його притоках, у 1888 р. виникло ще й друге. Незабаром вони об’єдналися. Їм багато в чому намагалися протистояти власники-“індивідуалісти”. В чому полягала суть цієї конкуренції зазначив один із сучасників: “Оплата за проїзд була зведена до мінімуму; наприклад за проїзд від Києва до Кременчука брали 20 коп., але коли об’єднане товариство призначило таку ж саму оплату, то приватні власники пароплавів, окрім квитка, давали за ті ж 20 коп. кожному пасажирові ще й булку, чим, зрозуміло, відвертали від об’єданого товариства масу пасажирів¹⁶. Найцікавіше те, що в кінці кінців ця конкурентна боротьба завершилася не на користь пасажирів, як можна було логічно очікувати, а злиттям капіталів власників пароплавів і значним підвищенням тарифів за перевезення людей і вантажів. Управління пароплавами досить швидко централізували і його керівництво перебрав на себе “капіталіст” Д. Марголін, який водночас був головою правління міської залізниці, газового товариства тощо.

Існувала конкуренція і в міжміському гужовому транспорті, оскільки розвиток промисловості, сільського господарства та торгівлі зумовлював втягненню в галузі економіки практично всі населенні пункти, розташовані навколо Києва.

Особливо широкими правами та значними пільгами в сфері торгівлі Києва користувалися, безперечно, представники різних суспільних верств з Росії й іноземці. В цьому їм всіляко сприяв царський уряд. Так, московський міщанин Костяков, який вів постійну торгівлю продукцією книгарень у місті, скаржився на

незаконний продаж належних йому книг тутешнім купцем Литовським і одержав підтримку влади (1844 р.)¹⁷. Зловживав своїм становищем і купець Савін, який приїздив до Києва з Брянська¹⁸.

На ґрунті недотримання правил торгівлі й відвертих зазіхань на чуже майно, несплату податків чи боргів, взаємини серед негоціантів нерідко загострювалися, призводили до конфліктів із законом і чиновництвом. Зокрема, земляк попереднього М. Азаров був вкрай невдоволений тим, що на придбаний ним “ліс” у київського купця Г. Лаврова наклали секвестр лише тому, що той зберігався у брата другого — Ф. Лаврова, заборгувавшого банку значну суму грошей (1864 р.)¹⁹. А купець І-ї гільдії з м. Єйськ Горячкін і купець III-ї гільдії з Києва Жолтов вели між собою наполегливу фінансову суперечку протягом 1862–1865 рр. З метою її справедливого вирішення вони змушені були звернутися до Київської палати цивільного суду²⁰.

Періодично, фактично впродовж усього XIX ст., представники російського купецтва, а також царський уряд розробляли все нові заходи стосовно поліпшення умов торгівлі «великоросіян» у Києві, що зрозуміло не могло не позначитися на статусі місцевих негоціантів. У спеціальних законодавчих актах, розпорядженнях профільних установ, «доповідних записках» окремих осіб різного рівня безпосередньо йшлося про прерогативу представників Росії в цій царині.

Про такий стан речей може свідчити розгляд справи з приводу “доповідної записки” старости Київського купецького товариства Чоколова “О мерах к развитию русской торговли в г. Киеве” (1891–1893 рр.). Документ у черговий раз конкретно засвідчив наявність профільних угруповань, діяльність яких цілком спрямовувалася на підпорядкування київської (і не тільки!) торгівлі власним економічним інтересам²¹.

Нерідкими “гостями” тут були також вихідці з Кавказу. Зокрема, протягом 50-х років тифліські купці спеціально викупували собі місця в Контрактовому домі для торгівлі на ярмарках. Втім, і за таких обставин не обходилося без злов-

живань з боку київського чиновництва. Для прибулих часто-густо незаконно підвищувалися ціни на заняті місця, їм не поверталися завдатки в разі потреби тощо. Так, мешканець Тифлісу Маркозов скаржився на Київську міську думу за те, що та не повернула йому, як належить, грошей, проплачених наперед, за місце в Конtrakтовому домі на період проведення Хрещенського ярмарку²².

Своїми економічними вигодами Київ неабияк приваблював вихідців з Австрії, Греції, Італії, Німеччини, Персії, Польщі, Угорщини, Франції та інших країн. Багато з них, зайнявшись торгівлею, боролися за місцеві ринки збуту, відстоювали свої інтереси перед чиновництвом, влаштовували власні магазини та крамниці. Нерідко чоловіки одружувалися на киянках і отримували документи-дозволи на постійне проживання тут. Вже на початку XIX ст. іноземці разом з іншими іногородніми купцями на законних підставах вимагали від київського губернатора примусити урядників магістрату надати їм крамниці на час проведення ярмарків, бо ті того не хотіли робити²³.

В цьому контексті передбачалося отримання іноземцями спеціальних дозволів царського уряду на в'їзд до Києва, навіть для представників Речі Посполитої, значна частина якої ще в кінці XVIII ст. відійшла до Російської імперії і поляків було тут досить багато. Траплялося, що їм наперед визначалися ярмарки, на яких вони могли торгувати. Про це, зокрема, йшлося в справі 1842 р. щодо надання дозволів на прибуття до Києва іноземним, у тому числі польським, купцям для участі в Конtrakтовому ярмарку²⁴. У 1855 р. розглядалася схожа справа, але вже про дозвіл негоціантам Царства Польського брати участь у Хрещенському ярмарку²⁵.

Один з перших, документально зафіксованих дозволів, наданих саксонському підданому на торгівлю в місті датовано 1803 р.²⁶.

Парижські книготорговці Лекуєнт, Доре та Лендар у першій половині 30-х років організували тут активний продаж своєї продукції, аж поки останній не помер у Києві²⁷.

В травні 1856 р. київський купець Б. Ференбах наполегливо домагався позитивного рішення з Канцелярії губернатора сто-

совно приїзду до міста баденських підданих Адальберта та Кортіона Кризгобара для спільної праці в магазині з продажу годинників, органів і фортепіано²⁸.

Наступного року стався масовий приїзд на Хрещенський ярмарок представників з Австрії, Персії, Угорщини та Франції «по комерційним справам», а конкретніше для продажу картин, бритв, мила тощо, а також з метою отримання відомостей про устрої різних машин на цукрових заводах. Це неабияк зацікавило київського цивільного губернатора та старшого поліцеймейстера й вони почали збирати відповідну (секретну) інформацію²⁹.

Матеріали Київського губернського правління 1860 р. зафіксували наявність голандського підданого й одночасно київського негоціанта К. Стростмана, який скаржився на купців І. Броцького та М. Вайштейна за незаконне набуття в лихваря Лейби Рокіти векселя першого на суму 6 тис. крб., які тому заборгував М. Вайштейн³⁰. Ось такі непрості стосунки склалися між голандським купцем, з одного боку, та його українськими партнерами по бізнесу, з іншого боку.

А негоціант з Варшави С. Бергман постраждав у Києві лише через те, що на його товари помилково наклали “арешт” разом з продукцією неспроможного до виплати коштів боржника Я. Тетерзилле під час Хрещенського ярмарку (1845–1852 рр.)³¹.

В 40–60-х роках ХІХ ст. до історії купецької торгівлі в Києві мали безпосереднє відношення декілька судових справ австрійських підданих. Так, Натензон і Каллер вимагали від дочки померлого купця Левенберга* Клей, яка на той час мешкала в місті, повернути борги батька³². Із схожою вимогою звернулися до влади ще два негоціанти з Австрії — Райх і Штерин³³.

Інші три австрійські (?) піддані — І. Микло, І. Гинко та Г. Порубський (можливо, їх прізвища дещо “українізували” місцеві чиновники) в 1845 р. просили у влади спеціального дозволу на торгівлю іноземними товарами саме в Києві³⁴.

* Цілком ймовірно їх співвітчизника.

Серед іноземних купців, які особливо вдало конкурували з київськими, джерела також зафіксували вихідця з Гамбурга Бенгоуера. В 1858 р. той примусив київського купця Унгера (також німця?) виплатити борг, який виник між ними у процесі торгівлі³⁵. А італійський підданий Галліко спокушав місцевих жителів закордонними лікерами³⁶.

В зв'язку з суперечками та гострими конфліктами між купцями царський уряд змушений був періодично поновлювати правила торгівлі відповідно вимогам часу, а поліція — ретельно стежити за дотриманням їх на місцях. Зокрема, 2 травня 1868 р. побачив світ “виконавчий циркуляр” Департаменту поліції “О правилах торговли иностранцами”³⁷. Крім того, як нам вдалося простежити за архівними документами XIX ст., починаючи з 20-х років і до кінця століття, майже щороку поліцейською частиною збиралися відомості про прибулих у Київ осіб, котрі торгували на місцевих ярмарках, обіги тут коштів, вивіз і привіз товарів, їх вартість, найняті квартири, неординарні події й підозрілих суб'єктів тощо.

А в 1853 р. з метою торгувати в “столиці” приїхали (згідно документа) два австрійських підданих, угорця (?) за ціональністю, але з прізвищами явно іншого походження — Мечеті та Клопочевський³⁸.

У зв'язку з наведеними вище прикладами, стає цілком очевидним той факт, що окремих купців-іноземців, які тривалий час проживали в Києві, могли записувати до відповідних реєстрів під російськими чи українськими прізвищами. Наведемо ще один характерний випадок. Згідно «представлення» в Палату цивільного суду 1867 р. щодо підтвердження доручення вдови купця Д. М. Коципинської, виданого колезькому секретарю В. М. Туркуллу, стало відомо, що та володіла в місті музичним магазином, отриманим після смерті чоловіка — австрійського підданого. А він за документами значився саме як Коципинський і досить тривалий час мешкав у губернському центрі (фактично мав постійну прописку)³⁹.

Правда, при цьому вихідці з Австрії могли мати свої економічні інтереси в різних містах Російської імперії. Так, на

початку 90-х років розглядалася справа на прохання фірми “М. та І. Мандль” у Відні, котра вже мала свої відділення в Петербурзі, Москві й Тифлісі, дозволити їй заснувати ще й у Києві магазин з продажу одягу та вивісити на його фасаді зображення австрійського гербу⁴⁰. У 1897 р. київський губернатор розглядав клопотання торгового дому “Генрі Сміт і К” на предмет доставки в місто з-за кордону устаткування для електричного освітлення⁴¹. А в 1899–1900 рр. вирішувалася доля фірми “М. Вейнреб і К” у м. Лемберзі, представники якої побажали проводити торгові операції в Москві, Києві та Одесі⁴².

З’ясувавши основні причини, форми та тенденції конкуренції, що існувала в місті серед купецтва, цікаво розглянути ставлення до неї хоч деяких сучасників — місцевих жителів, а також представників влади. Яскравим прикладом цьому можуть бути судження М. Бунге, як вже зазначалося вище, киянина за походженням, міністра фінансів і голови Кабінету міністрів Росії. На його думку, висловлену на сторінках “Отечественных записок” 1857 р. (№ 2), вільна конкуренція — це основа буржуазного способу виробництва, яка “збуджує дрімучі сили народу”. Він розглядав конкуренцію власне як регулятор встановлення “справедливих” цін і прибутків, “рівновагу” продуктивних сил. Вона, наголосив Бунге, є “справедливим цінителем і головним двигуном економічного розвитку”, “природною” основою, вічною формою виробничих відносин. Київський професор, який добре був обізнаний з економічним становищем у місті, вважав, що прибуток від реалізації товару не від того стає високий або низький, що одержується більше або менше виробів після сплати витрат за працю, а від цін, що встановлюють попит, пропозиція та “вживання капіталу”.

Таким чином, протягом усього означеного періоду в місті “корінним” купцям складали гостру конкуренцію не лише українські, російські та інші «імперські» торгові люди, а й іноземці. На неї помітно впливав процес денаціоналізації місцевого купецтва та міщанства, урядова політика протекціонізму, особливо стосовно російських поміщиків і негоціантів, а також зловживання чиновництва різних рангів. Монополізація окремих

видів торгівлі призводила до усунення численних груп дрібних учасників купівлі-продажу, робила її менш ефективною. Боротьба ж купців за ринки збуту мала найрізноманітніші форми: від поширення негативних чуток про товар свого конкурента до його пограбування.

Природно, що основним способом заробітку та накопичення коштів негоціантів у всі періоди їх існування була торгівля, навіть для тих з них, хто заснував і володів власними підприємствами — мануфактурами, заводами, фабриками тощо. Бо вироблену на них продукцію треба було якось і десь реалізовувати: чи через посередників, чи особисто. Причому, від самого початку професійної діяльності в купецтва чітко простежувалася одна характерна риса: тісний взаємозв'язок з казною, державними підприємствами, постачанням товарів міщанами та селянами (особливо сільськогосподарської продукції останніми). Принаймні, це яскраво спостерігалось від другої половини XVII ст. до 30–40-х років XIX ст., поки не набрало сили більш-менш самостійне купецьке підприємництво. Адже до того в Києві воно розвивалося досить слабо⁴³.

Тому-то архівні справи до початку XIX ст. й фіксували порівняно дрібні торгові операції купців з різними особами, а головним чином стягнення з них усіляких боргів, невиплат і неустойок за порушення контрактів. Найтиповішими серед них стали такі. Київський купець Варшаура мав спільний бізнес продажу пшениці з негоціантом Пацом, який недопоставив першому 1063 корців*. Справа для з'ясування стосунків між обома компаньйонами потрапила на розгляд до Канцелярії київського військового губернатора (1803 р.)⁴⁴. Тоді ж постало питання про стягнення боргу з купця Тернавського на користь вдови капітана Лукашевича⁴⁵. Наступного року Київський магістрат активно долучився до вирішення справи про невиплату купчихою Полнеховою грошей за векселями колезькому асесору Баринову⁴⁶. А купець Овчинніков не виплатив боргу дворянину

* Насипна міра: корець дорівнював 6 пудам.

Хильчевському⁴⁷. Місцева поліція повідомила про те, що за її допомогою купець Бичковський 1 червня 1804 р. нарешті розрахувався з міщанином Коноваленком за його “службу”⁴⁸. Схожі стосунки з’ясовували й київські негоціанти Лейзерович (позивач) і Яруцький (боржник)⁴⁹. А їх “колега” Абрамович у ході торгових обороток примудрився привласнити 2 тис. крб. черкаського “побратима” Шлеймовича, за що й зазнав переслідування з боку органів правопорядку (1805 р.)⁵⁰.

Як бачимо, наведені приклади засвідчили лише окремі епізоди в професійній діяльності купців із залученням малих сум коштів. Однак важливо те, що в цю сферу долучалися особи різних станів і прошарків суспільства.

Також слід зазначити і те, що вкрай незадовільний санітарний контроль на київських базарах дозволяв торгувати на них зіпсованими продуктами. Так, “Журнал реєстрації вихідних документів” зафіксував у 1804 р. масовий продаж тамтешніми купцями “поганого” м’яса.

Типовими явищами тоді стали розтрати казенних грошей, незаконний продаж державного майна та запасів харчування. Наприклад, у 1811 р. київський купець Личков продав збіжжя, яке належало казні, а виручені гроші привласнив. Однак Київське губернське правління розраховуючи на усвідомлення ним своєї провини, дозволило взяти розтратника на поруки⁵¹.

Ще більше ситуація, пов’язана з торговою діяльністю, погіршилася в кінці 20-х — середині 30-х років. Так, у літку 1828 р. був розроблений цілий комплекс заходів з боку влади й правоохоронних органів щодо боротьби з спекуляцією в місті⁵². Активізувалося переслідування продавців неякісних товарів. Наприклад, купця Бухтєєва на початку 1830 р. оштрафували за зроблений брак при виготовленні лафетів⁵³. А пристав Києва сповістив міську поліцію про знайдену в крамниці купця Сивоева “гнилу” ікру і закликав покарати непорядного продавця (1831 р.)⁵⁴. Продовжувалася невивплата зароблених грошей різним особам, зокрема вихідцям з Росії⁵⁵. Одним з “рекордсменів” з невивплачених боргів став негоціант Маркович, винний дійсному статському раднику Дунаєву 5 тис. крб. (1829 р.)⁵⁶.

Колезький реєстратор Булкін у 1833 р. поскаржився на купця Червінського, який без дозволу продав його борошно та солод, залишені на тимчасове зберігання⁵⁷. За не поставку купцем Подгайним провіанту в казну, його будинок опинився в заставі⁵⁸. А негоціант Гернер був притягнутий до адміністративної відповідальності за нерозрахунок з аудитором 9 класу Тарлінським за поставлену тим на завод глину (1834–1835 рр.)⁵⁹.

Разом з тим, попри всі названі та й інші негаразди в місцевій торгівлі, купецькі оборутки невпинно зростали. Велику роль у цьому процесі відігравав розвиток підприємництва. Зокрема, активізація будівництва оборонних споруд у другій половині XVII — першій половині XVIII ст., а також життєві потреби городян зумовили кількісне зростання цегляних і вапняних “заводів”. Декілька підприємств мануфактурного типу виникло в Києві в 20-х роках XVII ст. Найбільш яскравих капіталістичних рис набуло винокуріння, або гуральництво. В 60-х роках XVII ст. підприємств цієї галузі лише на Куренівці й Приорці діяло 62, на Сирці — 29, у межах Хрещатицької долини — 14. На той час у місті вже функціонувало декілька приватних шовкових заводів, утім виробництво тканин на них не набуло великих масштабів. У 80-ті роки відкрились кондитерські мануфактурні “майстерні”, продукція яких реалізовувалась не тільки на місцевому ринку, а й вивозилась у центральні райони Росії й за межі імперії.

Помітне місце в розвитку підприємництва належало Києво-Межигірській фаянсовій фабриці, яка почала діяти на початку XIX ст., підпорядковуючись магістрату. В 1822 р. вона перейшла у розпорядження царської казни. На ній, головним чином за рахунок примусової праці приписних державних селян Нових Петрівців і Вовків, виготовлялось понад 120 видів фаянсових виробів, серед яких 76 були вищої якості. Незважаючи на їх порівняно високу вартість, всі вони користувалися великим попитом і досить швидко збувалися, навіть за кордоном⁶⁰. І як зазначила газета “Северная почта” в 1816 р., оскільки в губерніях, які межують з Санкт-Петербургом, немає такого профілю підприємств і з такою якістю виробів, то Міністерство внут-

рішніх справ розпорядилося значну кількість посуду з фабрики доставити саме на продаж у північну столицю⁶¹. Вироби безпосередньо реалізовувалися на фабриці, київських магазинах, розвозилися купцями по різних куточках України, Білорусі, Росії, а також Західної Європи, зокрема в столицю Франції — Париж.

Попервах продаж фаянсових виробів приносив великі прибутки не лише господарям фабрики, а й купцям які мали з нею бізнес⁶². Тільки 1806 р. доходи на підприємстві досягли майже 85 тис. крб. Однак, після пожежі 1810 р., яка знищила ледь не всі будівлі й машини фабрики, розміри виробництва на ній почали невпинно зменшуватися. Наприклад, у 1813 р. тут було виготовлено посуду на 58 тис. крб., а в 1856 р. — тільки на 22 тис. крб. Навіть передача підприємства в оренду місцевому купцеві вже не змогла докорінно змінити його становище на краще⁶³.

Одночасно з казенними підприємствами, в основі функціонування яких домінувала примусова праця, існували мануфактури, що належали безпосередньо купцям або міщанам. На них вже широко використовувалися вільнонаймані робітники. Одним з перших такого типу підприємств став у Києві “завод” лойових свічок, заснований купцем Ходуновим на Печерську в 1811 р. Його щорічний чистий прибуток досягав 27 тис. крб. Поступово капіталістичні мануфактури почали кількісно переважати в таких галузях промисловості, як шкіряне та цегельне виробництво, а також машинобудуванні. В 40-х роках серед інших виділялись два заводи : мідних, залізних і чавунних виробів братів Дехтерьових, які переселилися до міста з Калуги в першій чверті ХІХ ст., та шкіряний купця першої гільдії Серебрякова на Куренівці. Другий розвивався особливо швидкими темпами, досягши щорічного випуску продукції понад 50 тис. шкір, що в грошовому еквіваленті доходів становило близько 143 тис. крб. сріблом (наприклад, у 1845 р.). Важливим є той факт, що з постійно працюючих на заводі 65 вільнонайманих робітників, більшість набирали в м. Орел. Великим вважалося й стеаринове підприємство купця Фінке з 36 робіт-

никами, на якому вироблялося за рік від 1,8 до 2,5 тис. пудів свічок і від 1,7 до 2,3 тис. пудів олеїнової кислоти. Фактично названі підприємства майже повністю забезпечили потреби городян (і не тільки!) у шкірах, свічках і милі, котрі до того привозилися з-за кордону.

Підприємство купців Дехтерьових, виникнувши в 1836 р., заповнило “нішу” у виготовленні котлів, гідравлічних пресів, апаратів і іншого устаткування для цукрово-переробної та спирто-горілчаної галузей. На ньому постійно працювало близько 150 вільнонайманих робітників і в разі необхідності від 15 до 25 поденників. В літню пору інтенсивність виробничого процесу набагато зростала, для чого набирали додатково 50–100 осіб. Причому переселяли їх сюди, як і на заводі Серебрякова, переважно з Росії. Важко однозначно твердити про те, що при наборі робітників у першу чергу відігравав етнічний фактор. Очевидно, на думку власників підприємств, росіян за походженням, люди з промислово розвинутих міст Росії більше підходили для їхнього виробництва, бо були краще з ним обізнані. Вартість же щорічної продукції дехтерьовського заводу, як правило, коливалася від 50 до 75 тис. крб. сріблом.

Матеріали для нього купувалися: залізо та мідь у Сибіру й на Звенигородському ярмарку, а чавун і деревина в Київській, Чернігівській і Орловській губерніях. Збут виробів відбувався на території Київської, Волинської та Подільської губерній, а також Царства Польського.

Для шкіряних заводів, у тому числі й Серебрякова, сирі шкіри купувалися як у місцевих різників, так частково в Харкові, Миколаєві, Балті, Орші й інших місцях. Оброблена ж продукція збувалася, крім Києва, в багатьох сусідніх губерніях, а спеціально поставлялася, “під замовлення”, в місцеву комісаріатську комісію для військ.

В першій половині XIX ст. на території Києва функціонувало 11 цегельних заводів: 2 казенні, 1 монастирський і 8 приватних, продукція яких загалом забезпечувала потреби городян. Серед них виділявся завод капіталістичного типу Ейсмана, заснований 1833 р. Протягом п’ятнадцяти років його

функціонування кількість вільнонайманих працівників у ньому зросла з 15 до 150 чол., які виробляли щорічно близько 2 млн. штук цеглин.

Всього ж у місті на середину століття налічувалося 73 промислових підприємства, на яких разом з допоміжним персоналом працювало до 7 тис. осіб. А продукції вони виробляли на суму близько 2,3 млн. крб. Це дало привід тогочасним журналістам зарахувати Київ до найбільш промислових міст Російської імперії⁶⁴.

Позитивний вплив на місцеву економіку в середині століття мали подальший розвиток пароплавства та будівництво шосе, що поліпшило умови торгівлі з Поддніпров'ям, особливо з Лівобережною Україною, та зумовило активізацію посередницької торгової діяльності. В свою чергу це сприяло виникненню нових галузей промисловості, наприклад металообробної, котра крім основних виробів із заліза, міді й чавуну, виготовляла парові машини. З'явилося декілька заводів відповідного профілю, зокрема Дегтерьових, Доната та Липковського і К^о на Звірінці (останній у 1858 р.). Посилили промисловий потенціал також новозбудовані підприємства з виготовлення взуття, одягу, скла, шкіри тощо. На той час у Києві вже оформився цілий комплекс власне капіталістичних підприємств, якими володіли головно місцеві й російські купці.

Як певну специфіку виробництва в місті, слід розглядати переважання підприємств, основне функціонування яких базувалося на переробці сільськогосподарської сировини. В галузі харчової промисловості серед таких слід виділити паровий і вальцовий млини "Товариства Київського торгового борошномельного млина", збудованих у 1854 р. Два підприємства спеціалізувалися на виготовленні меду і пива. Перше належало Києво-Печерській лаврі, друге — німецькій купчисі Х. Марр.

Отже, крім господарів-чоловіків утримували підприємства й жінки. Втім, незалежно від статі власника, на підприємствах здебільшого були відсутні елементарні норми техніки безпеки, погано харчували робітників, безпідставно їх штрафували, а за найменші прояви невдоволення карали в різні способи.

В процесах промислового виробництва практично повсюдно домінувало застосування ручної праці та примітивної техніки. Робочий день тривав здебільше 13–15 годин. Наприклад на заводі з виготовлення шкіри (власник купець Серебряков) і металообробному заводі Дегтерьових робітників примушували працювати в літній сезон з четвертої години ранку до восьмої години вечора, а взимку — з шостої години ранку до девятої години вечора. На стеариновому заводі купця Фінке робочий процес стабільно тривав з шостої ранку до сьомої години вечора, а на Межигірській фаянсовій фабриці — з п'ятої години ранку до восьмої години вечора⁶⁵.

Зрозуміло, що дуже тяжка і фізично виснажлива праця робітників, як правило, підприємцями оплачувалася не адекватно. Так, у 40-х роках на цегельному заводі Ейсмана за неї платили від 2 до 4 крб. на місяць, правда, із забезпеченням робітників хазяйськими харчами. Серебряков своїм працівникам платив від 4 до 11 крб., а Фінке — від 3 крб. 25 коп. до 6 крб.

Заробітної плати, яку видавали купці, часто невистачало навіть на прохарчування людині. Крім того, ціни на продовольчі товари постійно зростали. Лише протягом 1853–1856 рр. вартість житнього борошна підвищилась більше ніж у два рази, а гречаної крупи, м'яса й олії — в півтора раза.

Тісний зв'язок: підприємство–склад (амбар)–магазин–покупець особливо позитивно спрацьовував у найбільш заможних торговців. Він дозволяв як найкраще виробляти, зберігати й реалізовувати всілякі види продукції. Зокрема, в першій третині століття для зберігання хліба графи Браницькі збудували чотириповерхову споруду — найбільшу в Києві. І в цьому був свій резон, адже до кінця 30-х років посередницьке значення міста в процесі укладання “контрактів” залишалося досить значним (до переважання ролі Одеси як важливого пункту з продажу збіжжя). Всього ж на той період існувало 8 облаштованих великих магазинів, де торгували хлібом. У значних розмірах йшла щорічна закупівля, а потім продаж кримських вин (до 145 тис. пляшок), які домінували над партіями іноземних (близько 76 тис. пляшок). Великих обсягів, від тоді і фактично до початку

XX ст., досягала торгівля цукром⁶⁶. У 50-х роках його головними осередками збуту стали ярмарки, де торгівля велася за зразками та пробами в кредит, отже набула біржового характеру. Мало того, якщо цукор на київських ринках з'явився лише в 40-х роках, то вже незабаром місто набуло всеімперського значення в сфері його збуту.

До цього процесу також долучалися різні особи й безпосередньо чиновники державних органів влади. Про обсяги цього виду виробництва може зокрема свідчити той факт, як про це зазначив київський старший поліцмейстер у своїй доповідній записці від 1857 р., що колезький асесор Сальников після використання не повернув купцю Каневському 2700 рафінадних глиняних форм⁶⁷. Окремі з торговців не лише вивозили цукор для реалізації за кордон, а й ставали там досить поважними й знаними персонами. Так, “потомственный почетный гражданин г. Киева” Бродський поставляв цей продукт аж у Персію, де за “оказанные услуги” отримав орден від самого шаха. Причому, на рівні губернатора Бродському дозволили офіційно прийняти й носити таку нагороду⁶⁸.

Зростаючі потреби в машинах для своїх господарств багато поміщиків задовольняли на складі сільськогосподарських машин і знарядь братів Бутенопів.

Відразу після кризи 1859–1860 рр. у Києві було засновано чимало дріжджових заводів. Зокрема один з таких у 1864 р. відкрив Менцер, інший, з паровим млином, у 1872 р. купчиха Чоколова (на Глибочиці). Такого ж профілю “фабрики” виникли в 1869, 1880, 1883, 1885 роках, на яких було зайнято до 170 осіб, а продукції реалізовувалось щорічно за межами міста близько 20 тис. пудів. А на восьми медо-пивоварних заводах працювало понад 300 робітників і виготовлялося більше 220 тис. відер пива та 21 тис. відер меду (1885 р.).

Тоді ж порівняно великих обсягів набувало тютюнове та цигаркове виробництво. В 1861 р. і 1867 р. брати Кочени відкрили дві такі фабрики. В 1885 р. у Києві функціонували вже дев'ять тютюнових підприємств, на яких працював 851 робітник. При чому їх продукція вивозилася в багато міст Росії й навіть за кордон.

В 1867 р. на Вознесенському спуску, 31 (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина) М. Золін заснував єдиний на той час у губернії макаронний завод. У середині 80-х років на ньому працювало всього п'ять робітників, але вони виготовляли 2700 пудів макаронів щороку.

В борошномельній промисловості найбільші підприємства належали Бродському, Шлейферу та торговому дому “Фатеев, Могилевцев і Роговцев”. Наприкінці XIX ст. лише 8 великих млинів кожного року переробляли до 6 млн. пудів зерна. Житнє борошно та висівки реалізовувались на місці, а пшеничне борошно, крім цього, розвозилось на базари міст, розташованих вгору по Дніпру, Десні та Прип'яті.

В 1873 р. на вул. Кузнечній підприємець Термен спромігся налагодити виробництво устаткування для цукрових і спиртових заводів, а також млинів. У 1880 р. на вул. Кирилівській почав працювати завод з виготовлення різноманітних виробів з міді й заліза для винокурних підприємств (засновник Ницький). У тому ж році на Шулявці виник машинобудівний завод Гретера і К°. Попервах тут лише ремонтували котли та механічні апарати, але незабаром стали виготовляти устаткування для цукрових заводів і металорізальні верстати. В 1894 р. його функціонування забезпечували близько 1 тис. робітників. Реалізація продукції протягом 1888–1894 рр. зросла з 315 тис. крб. до 1185 тис. крб.

Характерно, що наприкінці століття почали створюватися потужні синдикати. Зокрема, 1887 р. за допомогою уряду оформився синдикат цукрозаводчиків, який об'єднав власників — Бобринських, Харитоненків, братів Терещенків, “Бродський і К°”, Кеніга та деяких інших.

Однак, як зазначив сучасник, “ничто так не удивляет, как магазин Губарева, у которого вы найдете все, что может обворожить самого равнодушного к прелестям роскоши скупца; все выписанное: стекло, фарфор, бронзы; о мелочах уже и говорить нечего: сюрпризы, каких лутше нет и в Москве; все это завелось здесь с тех пор, как сюда перенесены контракты”. Не менш значущим вважався й магазин галантереї Маслакова.

Проте саме базар для киян був тим місцем, де за один раз можна було придбати і хліб насущний, і товари першої необхідності, й заморську диковину. Купували делікатес і в якійсь бакалійній чи дрібній крамниці, але ціни на ікру, рибу, ковбаси, хліб у ній, як правило, перевищували базарні. Рундуками в суботу та неділю заставляли всю середину Думської площі. Особливим попитом тут користувалися вироби мереживниць з Костроми, які навперебій вигукували: “А вот кружева костромские, к нам пожалуйста, выбор у нас большой”. З ними досить слабо могли конкурувати навіть місцеві купці з своїми великими партіями різного походження мереживом.

Цікаво, що продукти на великі свята (Паска, Різдво та ін.) городяни чомусь здебільшого купували не в чистих елітних магазинах, на кшталт багатіїв Ермольєвих, а досить брудних, на зразок купця Торліна (хоч і той вважався дуже заможною людиною). Очевидно, в останніх жителі частіше зустрічали своїх рідних і близьких, довго могли спілкуватися під час вибору товарів. Торлін, як правило, особисто (!) стояв за прилавком — високий на зріст, товстий, червонощокий. За описом очевидця, він виглядав так: на себе одягав сірий, довгий до п'ят ватник, на нього — білий, але вже замизганий, великий фартух. Саме по фартуху можна було здогадатися, чим нині торгує продавець: медом, маслом, салом, борошном... З покупцями купець тримався ввічливо, власну мову “прикрашував” різними примовками, посміхався. Відпущений товар особисто складав у великий рогожний мішечок. Гроші брав з рук у руки, каси не було, а потім клав до своїх засмальцьованих кишень. Питав чи покликати візника. На прохання міг прислати куплений товар до дому покупцю. При наявності дітей з останнім, дарував їм шоколадку з розсувною картинкою. Підлога в магазині довго не милася, а діжки з продовольством стояли якісь засмальцьовані, як і одяг купця. Після подій 1917 р., крім капіталів у банках, у нього на складі знайшли кухви зі золотими та срібними монетами, зверху для маскування покритими шарами меду чи смальцю⁶⁹.

Великі гастрономи називали “колоніальними” магазинами, хоч там також продавали вітчизняні товари: сири, ковбаси,

цукор, цукерки, крупи, борошно, масло, рибу. В наявності були чай, кава тощо. В них існував загальний порядок, підлогу постійно підметали та поливали з великого чайника. Останнє робили “хлопчаки”, яких у магазин набирали декілька. Власник, як правило літній чоловік, утримував 10–12 “прикажчиків”, тобто продавців. Коли в господаря був син, то він нерідко очолював групу останніх⁷⁰.

Інколи доходило до курйозів. Так, у крамницях Гостинного двору (Поділ) купець Плесконосов вів продаж невеликих дзвонів і маленьких дзвоників. Схожим, поряд, торгував і його колега — конкурент Невежин. Зрозуміло, що коли до якогось з них підходив покупець, то випробовував вироби на звучання. В той же час сусід починав подзвонювати в свій дзвін, мовляв, у мене товар краще. Тоді покупець, природно, звертав увагу і на його вироби. Перший починав бити в дзвони дужче. І тоді їх “суперництво” оглушливим передзвоном заповнювало ледь не увесь Гостинний двір, наче в храмі. Роздратовані цим продавці неодноразово скаржилися на Плесконосова та Невежина в міську управу⁷¹.

На базарах, наприклад, м'ясні й молочні ряди могли розміщатися поряд з рядами речовими та книжковими. Цікаво, що самим ходовим товаром вважалися невеликі книжечки детективів. Особливо народ полюбив читати оповіді про знаменитих сищиків на зразок Ната Пінкертон, Ніка Картера, Шерлока Холмса та інших. У середньому вони коштували 3 коп., стільки ж, як і кілограм картоплі. Причому нові надходження детективів нерідко зметалися з прилавків протягом лише одного дня.

Дуже псували настрої продавців і покупців різного типу крадії та шахраї. Зрозуміло, що найбільший “прибуток” вони могли одержати у великих і багатих на вибір товарів магазинах купців, де особливо значними були скупчення людей.

Архівні матеріали 30-50-х років помітно доповнюють інформацію про широту професійної діяльності негоціантів і переконують у тому, що практично не існувало якомусь вигідній “комерційній” ділянці, де б вони не докладали своїх зусиль і коштів. Так, у березні 1835 р., ще задовго до масових літніх

гулянь, купець Гуревич порушив перед владою клопотання й отримав дозвіл на будівництво гойдалок на Хрещатинській площі⁷². Хоча такий бізнес, влаштований у одному, навіть центральному місці, й не міг, звичайно принести великих доходів, але вже встановлення цілої мережі гойдалок у місті, могло забезпечити посезонне значне надходження чистих прибутків. Як “сезонну справу” слід розглядати й заготівлю дров для киян. Одним з тих, хто нею опікувався був купець Топалер, який влаштував свій склад для дров на набережній у районі Подолу⁷³. Для реалізації такого роду товарів купці, не маючи власного транспорту, наймали коней у місцевих жителів⁷⁴. Тобто їм не обов’язково треба було утримувати для власних потреб коней, щоб розвозити товар по місту. Цікаво й те, що окремі з них брали підряди на постачання одягу для... в’язнів. Цим, наприклад, під “егідою” Київського губернського правління займалися купці Спирідонов і Гальперін (1838 р.)⁷⁵. А євреї Іцька та Мойша Герзони поставляли мешканцям абсолютно “некошерний” вид продовольства — сало. Причому, укладали на це окремі угоди з київськими купцями (1839 р.)⁷⁶. В 1835 р. член магістрату і заповзятливий купець Киселівський, який мав підряд на утримання в місті пошти, заснував на території Подолу *першу контору транспорту та деліжансів*. Його пересувні засоби двічі на тиждень возили пасажирів до Москви та Петербурга, а також у зворотному напрямку. Проте ними не могли скористатися всі бажаючі через дорожнечу квитків.

Тоді ж, як і в кінці 20-х років, влада посилила боротьбу з спекуляцією та контрабандою. Зокрема, в 1839 р. київський губернатор видав місцевій поліції “Предписание” стосовно заборони спекуляції продуктами харчування⁷⁷. А згідно доносу ув’язненого за крадіжку З. Ємельянова, розпочали слідство про реалізацію в крамниці купця Смородинова контрабандного товару (1842 р.)⁷⁸.

Помітно вплинула на київську торгівлю Кримська (Східна) війна 1853–1856 рр. Тоді місцевим купцям заборонили вивозити за кордон чимало видів продовольства та інших товарів. Так,

Міністерство фінансів (Департамент зовнішньої торгівлі) своїм “Уведомлением” київському, подільському та волинському губернатору від 1855 р. наказав припинити будь-який вивіз за кордон м’яса. Правда, вже наступного року, після завершення війни, міністр фінансів скасував попереднє рішення й дозволив вільний вивіз за межі імперії хліба та інших “предметов, ранее запрещенных по военным обстоятельствам”. Також було оголошено про відновлення торгівлі Російської імперії з Англією, Францією, Сардинією та Туреччиною⁷⁹.

Специфічно розвивалася книжкова торгівля. Друкарні в Києві для задоволення світських потреб масового читача почали з’являтися з 1800 р. Вони були не потужними, лише з одним станком для друку. Насамперед друкували афіши та службові папери. Незважаючи на порівняно малі випуски продукції, шрифти досить швидко ставали непридатними для роботи. Правда, існувала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована ще в 1615 р. Є. Плетенецьким. Однак і продукція в ній мала відповідне спрямування. Спеціалізовані крамниці наповнювалися головним чином церковними книгами й іконами, яких виставлялась велика кількість. Усе це дало привід В. Іконникову визначити книжкову торгівлю в місті початку ХІХ ст. як “неправильну”⁸⁰.

Лише з 1815 р., коли для друкарень виписали через московського купця Селівановського новий шрифт, справа поступово налагодилася і в першу чергу завдячуючи місцевим негоціантом. Широкого ж розмаху книжкова торгівля набула вже в другій половині століття, про що свідчать численні контракти й активна позиція влади в цій галузі. Так, досить значну угоду на продаж різних видань підписав київський купець і книготорговець Должников з Комісією для опису губерній (1852–1857 рр.)⁸¹. Великим попитом користувалися видруки законодавчих актів, що, зрозуміло, не могли не враховувати їх продавці. Зокрема, в 1858–1859 рр. у Києві велася “справа” про продаж “Свода законів” за надмірно завищеними цінами комісіонерами друкарні 2-го відділення імперської канцелярії купцями Долтіковим і Літовим⁸².

Нерідко книжкова торгівля й утримання бібліотеки поєднувалися й зосереджувалися в одних руках. Це надавало можливість ще краще вивчати попит на даний вид продукції. Адаже заведений в бібліотеках облік дозволяв простежити скільки людей, якого соціального походження та що саме читають. Деяких купців такий підхід робив справжніми фахівцями на освітянській ниві, бо “примушував” їх працювати на вдоволення художніх, отже духовних, смаків жителів міста, як дорослих, так і дітей. Крім того, відігравав роль і матеріальний стимул: чим досконаліше знав зміст і сутність свого товару продавець, тим вигідніше він міг його реалізувати. А тому в другій половині століття купці все частіше перебирали книжкову торгівлю в свої руки, особливо тоді, коли вона вже була належним чином “розкручена” іншими особами. Так, книготорговець і “київський громадянин” В. Борщевський передав у Палату цивільного суду доручення для засвідчення права передачі на управління його власними бібліотекою та книжковим магазином купцю В. Соколову. Що і було зафіксовано в спеціальній “Книзі довіреностей” 1867 р.⁸³ А 2 листопада 1884 р. особисто губернатор повідомив про видачу свідоцтва С. Басіну на право власності книжкового магазину, який перед тим належав дворянину Білевичу⁸⁴.

В окремих випадках купці, пристосовуючись до непростих умов конкуренції в Києві, вдавалися до певних хитрощів і вивертів. Одним з таких видів стало використання відомих назв продукції фірм, товариств тощо, сучасною мовою брендів. Щоб не бути притягнутим до відповідальності за такі дії, негоціанти могли щось змінити в назві, наприклад крамниці, але залишаючи при цьому суть (співзвучність) з вже “розкрученою”. В такому разі проблеми виникали в конкурента. Зокрема, 15 червня 1885 р. Міністерство народної освіти мусило видати й поширити в суспільстві спеціальний “циркуляр” з роз’ясненням, що книжкова торгівля та друкована продукція товариства “Суспільна користь” (“Общественная польза”), яке існувало вже 25 років, не мають нічого спільного з профільним магазином “Народна користь” (“Народная польза”), нещодавно відкритим купцем Северьяновим⁸⁵. Тобто останній, “не мудруючи лукаво”,

взяв і “прикрився” в своїй книжковій торгівлі давно поширеним серед читачів брендом.

Як і всякий вид торгівлі, книжкова, в силу характеру своєї продукції, особливо потребувала певних навиків і страхування. Про це час від часу нагадували пожежі в магазинах. Наприклад, одна з таких трапилася 1 серпня 1900 р. у спеціалізованій крамниці негоціанта Рябошапки. Інформація про неї потрапила навіть у київські “Відомості про пригоди” за той рік⁸⁶.

Загалом же в місцевій торгівлі існували, якщо і не чітко встановлені, принаймні, певні правила, які протягом усього століття визначали відповідні законодавчі правила та традиції. Останні різнилися в залежності від національного та соціального походження негоціанта. Про більшість з них уже йшлося вище. Часом специфічною ставала співпраця в цій галузі різних зацікавлених осіб. Так, купці-компаньйони Ф. Комеровський та І. Таранець спільно утримували магазин, але під егідою фірми “Комеровський і Ко”. Причому він розміщувався не у власному будинку господарів, а орендованому приміщенні в поміщика Гудими-Левковича. Коли ж виникла потреба в управлінні крамницею лише одним хазяїном — І. Таранцем, то інший, не зважаючи на факт їхнього компаньйонства, мав все це належним чином оформити в дорученні, завіреному Київською палатою цивільного суду (“Книга записів довіреностей” за 1867 р.).

Особливо “далеко” співпраця купців заходила тоді, коли вони напівлегально чи фіктивно засновували торгові заклади чи окремі фірми. В такому разі діяльність установи набувала кримінального характеру. Нерідко “засновники” діяли через підставних осіб. Зокрема в Києві протягом 1899–1902 рр. велися слідство та судова справа стосовно встановлення справжніх власників профільних закладів “Оборот”, “Вена” та “Модный свет”, фіктивними господарями яких значилися купці Вершуб і Каратбайвель⁸⁷.

На цьому фоні вже зовсім типовими виглядали справи, пов’язані з купецтвом: скарги одних з них на чиновників магістрату за повільне вирішення питання про стягнення боргів з спадкоємців купця “по вексям”, розшук і продаж маєтку

померлого негоціанта в Києві з метою погашення його кредитів (1835–1838 рр.)⁸⁸; вимоги позивачів про арешт купця за невиконання підряда, звільнення купцями з служби прикажчиків і невиклату їм зароблених грошей (1841–1843 рр.)⁸⁹; скарги на поліцію за затримку в стягненні боргів, вирішення проблеми продовження термінів перебування в місті в торгових справах (1851–1852 рр.)⁹⁰; невиклата за поставлений товар грошей, з'ясування статусу “неспрожного” боржника (1852 р., 1872 р.)⁹¹ тощо. Звертають на себе певну увагу й інколи неадекватні дії місцевої поліції при вирішенні тих чи інших професійних питань. Так, майже три роки правоохоронні органи розбиралися в порівняно нескладній справі дружини сина бердянського купця О. Суркової щодо “отобрання” в київської купчихи Бугайової належного їй білета Одеської контори Комерційного банку на суму 7150 крб. (1852–1855 рр.)⁹². А купчиха Тартаковська скаржилася на поліцію за несправедливе, на її погляд, “приставание по головному доносу” торговця Мижирицького в її сина шкур, куплених у купця Кобича (1857 р.)⁹³. Наступного року купець 3-ї гільдії Д. Бостунов намагався в правоохоронних органах довести неправомірність дій квартального наглядача Двірцевої частини Конітовського — “опечатание” його кондитерських закладів за борги Щепанському⁹⁴.

Помітно зросли потреби торговців у великих наявних сумах грошей від середини ХІХ ст. зумовили розвиток такої галузі, як кредитування, а також активізували лихварство.

Характерно те, що члени редколегії газети “Киевский телеграф” у кінці 60-х і протягом 70-х років надавали особливо великої уваги проблемам, пов’язаним з короткостроковим кредитуванням, яке вже на той час необхідно було докорінним чином реформувати. Потреби більшості дрібних виробників у грошах щорічно зростали, а це, в свою чергу, призводило до підвищення позичкового відсотка (10–15% на місяць), посилювало *лихварський тиск*. У газетах лихварство досить часто називалось “сумним явищем”, “болячкою”, “загальним лихом”, основний тягар якого лягав на найбідніші верстви, ніс їм “нову кабалу” та “економічне рабство”. Причому, поліпшити справу у

цій царині могли лише заходи та поступки “зверху”. Щодо ж необхідності знищення “лихварського гніту” в Києві, як і в інших українських містах, одна з газет у своїй передовій статті за 23 листопада 1875 р. (№ 140) закликала “панів капіталістів” не обмежуватись наданням кредитів торговцям і промисловцям, а й “подати руку допомоги бідному й трудящому класу людей”.

Разом з тим, більшість співробітників “Київського телеграфу” проголошувала: лихварство є неминучою недугою суспільства, а тому це явище викоренити неможливо — тільки послабити. Продуктивним заходом у боротьбі з ним вважалось створення товариств взаємодопомоги (позичково-ощадних), які б гарантували дрібним виробникам “самостійність” і давали б можливість конкурувати з представниками великих капіталів. Водночас передбачалось, що споживчі товариства усунуть різного роду посередників (“торговців-спекулянтів”, “господарських паразитів” та ін.). Певною мірою, за таких обставин, не знаходилося місця і купцям, як перехідної ланки між виробником (першим продавцем) і безпосереднім покупцем (споживачем). Проте ці побажання залишались практично нереалізованими. Своєрідним стало і те, що співробітники газети виступали проти акціонерних форм великих буржуазних підприємств у промисловості, які тоді особливо швидко поширювалися. Вони ратували за таке законодавче регламентування діяльності компаній, коли без шкоди для їх членів забезпечувалося б робітникам “людське існування”. В реаліях же тогочасного життя, то були абсолютно утопічні ідеї.

Кредити надавали головним чином купці, менше — громадський банк, заснований ще в кінці XVIII ст. Специфікою Києва стало те, що до місцевих кредитів у значних розмірах долучалися кошти, які щороку (особливо в 30–40-х роках) привозили на “контракти” бердичівські банкіри. Їх суми досягали 500–600 тис., а в деякі роки — перевищували понад 1 млн. крб.⁹⁵

Певну роль у цьому процесі відігравала й контора Петербурзького комерційного банку, відкрита в місті 1839 р. Правда, позики нею частіше видавалися поміщикам, а не купцям, хоч останні й були домінуючими вкладниками. Фактично заклад

виконував функції філіалу дворянського земельного банку. В 1850–1851 рр. внески до нього досягли 10 млн. крб. сріблом, або майже 6% загальної суми внесків Петербурзького комерційного банку⁹⁶.

В 1860 р. виникла ще одна кредитна установа — філія Державного банку. Вона здійснювала кредитування під застави товарів, зрозуміло, переважно поміщиків і купців. Її першим очільником призначили М. Бунге, який згодом став міністром фінансів усієї Російської імперії. Філія розпочала операції при наявності невеликої суми вкладів, що було пов'язано з їх зменшенням у період Кримської війни. Проте на 1 січня 1869 р. вклади сягнули вже 10 млн. крб., хоча і це мало задовольняло існуючі потреби державного банку в місті. Позначалося загальне негативне явище в країні — “паперогрошів’я”. Стосовно ж дисконтно-позичкових операцій, то в тому році він перевищив 2500 тис. крб.

Дуже цікавим і принциповим є той факт, що учень і послідовник М. Бунге, житель Києва — Г. Цехановецький, якого досить гостро свого часу критикувала радянська історіографія, доводив: кредитне господарство зручніше, ніж грошове, бо воно полегшує зв'язки людей як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Причому він вважав, що кредитне господарство однозначно має “демократизуватися”, бо зумовлює утворення, поряд з особистими капіталами, різноманітні кооперативні об'єднання. Буржуазний економіст не мав ніякого сумніву в тому, що кооперативний рух являє собою початок дійсного кредитного господарства і знаходиться на дуже висхідному етапі. Також він на сторінках “Университетских известий” 1866 р. (№ 4) переконував: тільки в цьому напрямі можуть бути усунені головні утруднення сучасного йому господарства. Водночас, Цехановецький не наполягав на необхідності перебудови суспільства на кооперативних началах, його лише приваблювала ідея поліпшення всіх форм буржуазного господарювання, і конкретно сприяння діяльності кооперативним і акціонерним об'єднанням.

У цьому контексті стає цілком очевидною актуальність проблем тогочасного кредитування в зв'язку з сучасними тенденціями в Києві та Київщині.

Великою багатогранністю вирізнялися професійні зв'язки негоціантів з чумаками та селянами, які доставляли вантажі до міста, а частину їх розгружали на київських пристанях: Подільській, Корчуватській і Теличківській. Влітку багато селян з європейської частини Росії привозили сюди готові вироби та сировину для місцевих фабрик і заводів. Деякі з них представляли цілі “династії” візників, які постійно мали справи з київськими купцями. Типовим прикладом у цьому контексті може бути родина Коломійців, яка мешкала в с. Верхня Дубечня на березі р. Десни, в 50-ти верстах від губернського центру. Причому, всі її чоловіки “споконвіку”, з діда та прадіда, займалися чумацтвом, аж поки в 1870 р. не побували залізницю Київ–Одеса. Переважно вони транспортували збіжжя до чорноморських портів. Але, як правило, візники з свого села спочатку приїздили до Києва, де на Подолі укладали з тутешніми купцями чи військовими “рядчиками” відповідні угоди, а вже потім прямували на Білу Церкву або Ямпіль і далі. На зворотному шляху, загрузившись сіллю в Перекопі, Коломійці їхали до Кременчука, Яготина, Басані, а звідти на Козелець, куди прагнули встигнути на Покрова, коли відбувався тамтешній масовий ярмарок. Потім поверталися в рідне село через Київ, де знову ж таки обговорювали майбутні контракти з негоціантами та іншими торговцями⁹⁷.

Про обсяги торгівлі, кількість контрактів, для укладання яких прибувало до міста близько 10–15 тис. осіб, свідчать такі дані. Лише в 20-х роках за акти угод було одержано 200 тис. крб. мита⁹⁸. На один зимовий ярмарок (“контракти”) 1830 р. завезли товарів понад 1 млн. 482 тис. крб., а реалізували на 827 тис. крб.; 1836 р. відповідно: 3 млн. 480 тис. і 3 млн. 63 тис. крб.; 1838 р. — 2 млн. 236 тис. і 601 тис. крб.; 1839 — 1 млн. 547 тис. і 468 тис. крб. асигнаціями.; 1847 р. — 1 млн. 59 тис. і 474 тис. крб. сріблом; 1856 р. — 1 млн. 485 тис. і 869 тис. крб. сріблом. На інші ж чотири ярмарки у зазначені роки приво-

зилося товарів понад 1 млн. крб. Цікаво й те, що 1838 р. жителі Подолу з “контрактів” отримали близько 25 тис. доходів, а міська казна — 6,6 тис. крб.; в 1846 р. відповідно: 28 тис. і 9 тис. крб.⁹⁹.

Представники іноземних фірм (Австрії, Великобританії, Польщі, Франції, Німеччини та інших країн), приїжджаючи на київські ярмарки, укладали угоди на великі суми. Лише машинобудівна фірма Флетера з Вроцлава в 1854 р. оформила тут контракт на 60 тис. крб. У 1860 р. сума коштів привезених на Контрактовий ярмарок досягла рекордної позначки — 4 млн. крб. З них відразу пішло в обіг понад 1 млн. крб.

Після реформ початку 60-х років Київ став ще більш потужнішим центром внутрішньої торгівлі, адже безпосередньо “підключився” до головної залізничної мережі імперії й сконцентрував у собі вузол водного транспорту на Дніпрі. При цьому “контракти” перетворилися на один з основних пунктів біржових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської продукції й промислових виробів. У 1869 р. у місті засновано справжню торгову біржу, де практикувалися укладання довготривалих угод на постачання товарів і найм робочої сили. Правда, діяльність у цьому напрямку розпочалася ще в 1865 р., коли був розроблений і її спеціальний статут. Вже від тоді засновники Київської біржі планували перетворити заклад на місце зібрання для взаємних зносин і угод по всім напрямам торгівлі та промисловості. Мало того, ще й передбачався збір відповідної інформації й концентрація даних у одному місці. 5 листопада того ж року представлений цареві статут був і затверджений. Однак тільки 13 лютого 1869 р., зацікавлені особи спромоглися обрати членів біржового комітету. Перше ж засідання комітету сталося 11 серпня 1869 р. а реально активне функціонування біржи розпочалося значно пізніше, на початку 1873 р. Купівля-продаж все частіше набували характер аукціону, що розширювало можливості всіляких ділків. На середину 90-х років київська біржа, спеціалізуючись в основному на посередництві в реалізації цукру та збіжжя, досягла торгового обігу в 200 млн. крб.¹⁰⁰ Постійна торгівля впевнено витісняла ярмар-

кову. Все це свідчило про активізацію буржуазних проявів і відносин.

З кожним роком контракти все більше набували характеру “змішаного” ярмарку, тобто торгового осередку та біржі, де все активніше укладались угоди на купівлю-продаж виробів промисловості й продукції сільського господарства за зразками. Мова йшла переважно про цукор, зерно, сіль, вовну, лісоматеріали, технічне обладнання тощо. Також тут підписувалися документи на підряди, оренду, продаж угідь або маєтки. Згідно статистичних даних 1885 р., сюди привезли товарів на 1 млн. 254 тис. крб., а продано було на суму 335 тис. крб. Водночас уклали різних угод майже на 3 млн. 821 тис. крб. Загалом же від обороток ярмарку місто отримало того року 18,1 тис. крб. прибутку.

Зрозуміло, що вправні купці ставали основними “організаторами” зовнішньої торгівлі й постачальниками закордонних товарів. Причому, продукція з вітчизняних фабрик і заводів у другій половині століття вже могла успішно конкурувати з іноземною. Певною мірою про це свідчив той факт, що при постійному попиті товари зарубіжного виробництва кількісно поступалися вітчизняним. Так, якщо в 1872 р. на Контрактовому ярмарку було виставлено імпорту на загальну суму 1,8 млн. крб., то в 1899 р. — лише на 175 тис. крб.¹⁰¹ Основними ж предметами експорту на той час визначилися цукор, збіжжя, шкіра, спирт тощо.

Таким чином, діяльність купців поступово набула яскраво виражених капіталістичних форм і проявів, про що свідчили розвиток постійної торгівлі за рахунок скорочення ярмаркової, зростання оптових операцій на біржі, розширення системи і ролі кредитування, підвищення значущості праці найманих робітників. При цьому мережу спеціалізованих магазинів, рундуків, павільйонів, щоденних базарів вони максимально наближали до споживачів, завдячуючи чому в минуле відходила необхідність закупівлі жителями продуктів харчування та предметів широкого вжитку оптовими партіями.

Наявність наприкінці XIX ст. контор 70 цукрових заводів і багатьох представництв поміщиків, а також численних тран-

спортних и комісійних контор (у тому числі й купецьких), зв'язаних з багатьма підприємствами південно-західного краю, неабияк зумовили обсяги кредитних операцій. Саме тоді особливо великими темпами відбувалося проникнення іноземного капіталу в усі галузі народного господарства Києва та Київщини.

РОЗДІЛ VII.

Купці як носії суспільного прогресу: громадянська значущість і моральні заохочення

Крім професійної діяльності, так чи інакше необхідною й оціненою в суспільстві, негоціанти здійснювали багатогранну та корисну громадську роботу, прославилися як значні меценати. За переконанням В. Ковалинського, від середини XIX до початку XX ст. у Києві” утвердилася особлива атмосфера благодійності та меценатства, а в копилку на загальнокорисні справи з однаковою вдячністю приймалися і копійки робітного люду, і карбованці чиновників, і тисячні внески завзятих підприємців”. А далі він наголосив: “...У Російській імперії не існувало іншого такого міста, де б благодійні заклади набули такого розвитку, як у Києві. На приватні пожертвування створювалися та утримувалися притулки для пристарілих, лікарні для бідних і незаможних, нічліжки для безпритульних, відкривалися школи та дитячі садки, будувалися храми й громадські установи”¹.

Можливо в твердженнях названого автора й є певні перебільшення, бо не завжди такі діяння були абсолютно безкорисливими, але в цілому ним означені основні напрями непрофесійної діяльності найзаможніших городян і, зокрема, купців.

Водчас благоустрій міста нерідко лягав важким тягарем на киян, а особливо купецтво. Так, у ході будівництва укріплень Київської фортеці, які велися головним чином за рахунок державної казни, в 1833 р. по вул. Різницькій, серед інших, був зруйнований будинок № 8, що належав удові комісіонера Ганні

Івановій. У вигляді певної компенсації їй виділили ділянку для забудови в районі р. Либеді. Після того, як вона тут збудувала собі помешкання, зясувалось, що і його незабаром зламають, бо саме на тому місці мають провадитися фортифікаційні роботи. Не без участі купців, для поліпшення сполучення між новою фортецею і причалами Дніпра, через яр, яким проліг шлях з Печерська на Поділ, в 1834–1848 рр. проклали вул. Олександрівську (нині вул. М. Грушевського). Також розширилась територія Печерська за рахунок приєднання до нього Звіринця та інших місцевостей.

Одним з вагомих заходів царської влади, до якого потім дуже активно долучилися місцеве чиновництво та купці, стало створення “Київського благодійного товариства”. 3 жовтня 1833 р. Микола I розпорядився, згідно проекту генерал-губернатора В. Левашова, про заснування товариства для допомоги бідним, яким би, головним чином, опікувалися жінки. Причому воно “всегда должно быть под председательством дамы”². Спочатку, керуючись “Положением для учреждения Общества”, оголосили підписку про добровільні внески. Лише протягом першого півріччя 1834 р. зібрали внесків у сумі понад 1000 крб. Їх дали 24 купці, а серед них значилися відомі особи: вїйт Г. Киселевський, П. Дегтерьов, І. Ходунов, Ф. Попов, М. Балабуха, брати Ликови та Смородинові. Щоб стати дійсним членом товариства, необхідно було щомісячно сплачувати 5 крб. внесків, а почесним — 10 крб. Незабаром членські внески змінили й вони стали щорічними: відповідно 18 і 36 крб.

Статут організації, яка відразу отримала назву “Товариство для допомоги бідним”, офіційно затвердили 1 листопада 1834 р. На початковому етапі її діяльності матеріальна допомога нужденним надходила у незначних розмірах через брак коштів, адже деякі члени по декілька років не сплачували внесків, а інші взагалі відмовилися їх давати. Правда, за статутом благодійність передбачала не лише грошові збори, а й постачання бідним хліба, дров, різних речей тощо. Проте все це надходило нерегулярно. Помітно налагодилися справи в товаристві від тоді, коли його в 1852 р. очолила княгиня К. Васильчикова —

дружина київського генерал-губернатора І. Васильчикова, котрий змінив на цій посаді Д. Бібікова³. Його фонд значним чином наповнили за рахунок пожертв, організованих на всіляких виставках, балах, “гуляннях”, лотереях і т. п. У 1858 р. кількість дійсних і почесних членів у ньому збільшилася вдвічі і досягла вже 50 осіб. Вони утримували два притулки для бідних, оплачували виховання семи хлопчаків у 2-ій гімназії та п’яти дівчат у пансіоні графині Левашової. В тому ж році благодійні витрати товариства перевищили 14,6 тис. крб., з них понад 6 тис. пішли на постійні й одноразові виплати⁴.

Різним суспільно значущим заходам нерідко передували загальнокупецькі зібрання та обговорення потреб міста. Ініціаторами їх ставали й представники профільних товариств. Одним з таких було “Київське зібрання для почесних громадян і купців”, заснування якого відбулося в листопаді 1843 р.⁵ У другій половині XIX ст. існувало також “Київське російське купецьке зібрання”, котре мало свій статут і програму. Багато в чому вони опікувалися насущними потребами городян, підпорядковуючи їм свої програмні документи. Так, зміни в суспільстві кінця століття зумовили й відповідні корективи в статуті “Київського російського купецького зібрання” влітку 1899 р.⁶ Деякі з них діяли напівлегально, а тому потрапляли в коло уваги поліції. Зокрема “Купецьке товариство в м. Києві” змогло легалізуватися лише в буремні 1906–1907 рр., хоча виникло дещо раніше⁷.

Згідно “Городового положення” 1870 р. у місті скасували становий принцип виробів до думи та запровадили майновий ценз. Відтоді право обирати дістали лише городяни, котрі сплачували податки. Про участь у діяльності реформованої Київської думи представників купецтва свідчать такі дані. Того року до виборчих списків внесли 3222 особи, а з’явилось всього 530 (або 16%). Повторне скликання зборів призвело до ще гірших результатів — на них прийшло ще менше виборців. Гласними тоді обрали: 43 дворянина і вищих урядовців, 27 купців і 2 протоієреїв, а разом 72 чоловіки. Тобто негоціанти становили трохи менше третини — досить значна суспільна сила. Списки

виборців до міської думи 1879 р. зафіксували 4157 осіб, або близько 3% усіх мешканців Києва. З них 57, або 7% значились домовласниками, а 42,3% — торговцями. Втім безпосередньо на виробі з'явилося тільки 692 чоловіка, або 16,6% від числа виборців.

Однак, слід визнати той факт, що й обрані не дуже цікавилися діяльністю Думи, часто уникали її засідання. Певну пасивність у ній купецтва, очевидно, можна пояснити тим, що повноваження установи були досить обмежені і зводились в основному до піклування про зовнішній благоустрій міста, зокрема вулиць, майданів і базарів. І навіть це здебільше робилось (на громадські кошти) з розрахунку догодити місцевим дворянам і вищим урядовцям. Значні суми грошей витрачались на утримання поліції, тюрем, казарм тощо⁸.

Окремі негоціанти відіграли помітну роль у розвитку місцевої освітянської справи. Наприклад, купець 3-ї гільдії Літов, якого в 1852 р. призначили комісіонером імператорської Публічної бібліотеки та Румянцевського музею⁹. Вже через чотири роки його діяльність оцінили на вищому рівні й нагородили срібною медаллю “За усердие”¹⁰.

Взагалі слід зазначити про те, що активна громадська позиція купецтва стала проявлятися ще в кінці XVIII — на початку XIX ст. Однак особливо помітно її користь для суспільства проявилася в 30-х роках. Тому Міністерство внутрішніх справ, а не якийсь інший державний орган, 1834 р. розробив і видав спеціальний циркуляр стосовно правил і порядку нагородження медалями осіб купецького стану¹¹. Відтоді урядові нагородження й присвоєння почесних звань купцям стали масовими. Так, на рівні Київського губернського правління в 1852 р. йшло листування про присвоєння купцю Козловському звання “степенного гражданина”¹².

В кінці 60-х — на початку 70-х років вирішувалася справа про відзначення благодійної діяльності негоціантів 2-ї гільдії І. Батухіна та 3-ї гільдії І. Толлі, безпосередньо за матеріальну підтримку ними “Київського товариства допомоги бідним” (на Подолі)¹³. За сприяння товариства 15 жовтня 1871 р. відбулося

відкриття та урочисте освячення Будинку бідних, в якому на двох поверхах розмістили 55 житлові кімнати, а в підвальній частині функціонували кухня, пральня та підсобні приміщення. Для майбутніх мешканців закупили 200 ліжок, 200 табуреток, 100 шкафів, 50 столів, на загальну суму 1050 крб. Попечителем Будинку бідних товариство затвердило І. Батухіна, який перед тим опікувався ліквідованим Печерським притулком (мешканці перебралися в нову будівлю). Крім того, він був старостою Софійського кафедрального собору (з 1851 р.). І. Толлі (1819–1887 рр.) — “потомствений почесний громадянин” пожертвував на будівельні роботи Будинку бідних 75 крб.*, а також взяв на себе всі витрати по відновленню згорівшої Благовіщенської церкви на території**, яка належала представнику стародавнього старшинського роду Якиму Сулимі. За це першого нагородили срібною медаллю “За усердие”, а другого — орденом св. Анни 3-го ступеня¹⁵. Пізніше І. Толлі обрали головою правління Київського земельного банку (1878–1883 рр.) і міським головою (1884–1887 рр.).

Можливо через благодійні вчинки вища влада губернії дозволяла й купцям-євреям брати участь у виборах до Київської міської думи. Про це, зокрема, йшлося в листі губернатора від 27 травня 1866 р.¹⁶

Серед нагороджених купців срібною медаллю за громадську діяльність, окрім названих, також значилися: Ф. Дитятин, В. Фоломін та деякі інші (1880–1884 рр.)¹⁷. Золотими ж медалями “За усердие” удостоїли Ф. Вольфсона (1879 р.) і Б. Коробкіна (1887 р.)¹⁸. У 1893 р. нею нагородили відразу декількох київських неогоціантів¹⁹. Того ж року Д. Марголіну присвоїли звання “комерції радника”²⁰.

* Як бачимо, були й незначні одноразові пожертви. Наприклад, попечитель сулимівського будинку К. Михайлов дав гроші на пофарбування флігеля та паркану навколо нього, а купчиха С. Хрякова пожертвувала 2 пуди цукру.

** Мова йде про так звану «Сулимівку», яка спочатку знаходилася у відомстві «Товариства допомоги бідним», а потім «Київського благодійного товариства».

Конкретно Федір Григорович Дитятин (1841–1918 рр.), маючи звання “комерції радника” та займаючи посаду гласного в Думі (1875–1905 рр.), значився почесним наглядачем місцевої жіночої гімназії серед таких відомих представників купецтва, як М. Гальцерін, Л. Гінзбург, М. Дегтерьов, А. Слинко, Л. Бродський та інші²¹. Названі особи матеріально підтримували створене 1882 р. “Товариство допомоги потребуючим ученицям”, яке сплачувало за малоїмущих гімназисток щорічну платню за навчання (25 крб.). Крім того, коли в 1892 р. розпочалася реконструкція будівлі гімназії*, Ф. Дитятин пожертвував на цю благородну справу ще 1000 крб.

Василь Михайлович Фоломін (1849–1915 рр.) — гласний Думи з 1875 р. вів у місті торгівлю церковними та галантерейними виробами, володів трьома кам'яними будинками. Одночасно був старостою домової церкви св. Олександра Невського, на великий ремонт якої в 1881 р. виділив із своїх капіталів 2350 крб.²²

Для порівняння цікаво простежити чим саме відрізнялася чи ні благодійна діяльність нагороджених срібною та золотою медалями. Так, Файтель Єрахлієвич Вольфсон, якого серед православного люду називали Павлом Єрмолаєвичем, особливо багато зробив внесків у “Київське товариство допомоги бідним”. До того ж він безкоштовно поставляв знедоленим одяг, взуття, постільну білизну, опікувався учнями ремісничої школи. Навіть приділяв увагу потребам тюремної лікарні, виправних арештантських рот і інших закладів. Також матеріально допомагав дитячим притулком і лазаретам Червоного Хреста. За таку діяльність його нагородили двома золотими медалями “За усердие”: на Станіславській і Олександрівській стрічках²³. Причому, слід наголосити і на тому, що власне процес нагородження був досить непростим. Адже Міністерство внутрішніх справ збирало всю інформацію та ретельно перевіряло дані на кожного претендента і його найближчих родичів, вимагало документи на

* Майже всі роботи виконувалися за кошти добровільних внесків.

підтвердження витрачених благодійних коштів. Мало того, між нагородженнями повинно було пройти не менше трьох років. Очевидно, свою роль у цьому відіграв і той факт, що саме в роки нагородження Ф. Вольфсон займав посаду гласного в Думі (1879–1883 і 1887–1894 рр.). Майже одночасно він значився в складі комітету по спорудженню Єврейської лікарні, а потім її старшиною (1885–1891 рр.).

Отже, при визначенні кандидатів для нагородження золотою чи срібною медалями досить чітко простежувалася об'єктивність в оцінюванні їх благодійної діяльності, а також позначалося те місце, яке вони займали в суспільстві.

Інші приклади стосовно купецтва Києва в цьому контексті лише підтверджують загальне правило, правда, з деякими додатковими нюансами. На них і звернемо увагу. Зокрема купець 2-ї гільдії Федот Олексійович Альошин, виходець із селян Калузької губернії. В місті його вважали одним з кращих будівельних підрядчиків. Він активно підтримував усілякі починання “Товариства допомоги студентам університету” (засноване 1881 р.). А тому на прохання Попечительства про студентів дозволив для них 10 жовтня 1899 р. відкрити на першому поверсі власного п'ятиповерхового будинку їдальню (по вул. Фундуклеївській, 36). Він досить добре знав студентське життя, бо його син — майбутній відомий український архітектор і педагог, професор і доктор архітектури, академік архітектури УРСР (з 1945 р.) Павло Федотович, на той час також успішно навчався у вузі²⁴.

Помітною персоною слід вважати й купця, власника цегельного заводу, гласного Думи з 1875 р. Якова Миколайовича Бернера (1837–1914 рр.). Він збудував на власні кошти “домову” церкву при богодільні Дегтерьова, матеріально сприяв спорудженню Олександрівсько-Невської, Покровської (район Соломенки), Троїцької, Владимир-Либідської та ще кількох церков. А перед смертю заповів місту 100 тис. крб. на заснування притулку для тяжко хворих бідняків. Поряд з братами Бобринськими, Терещенками, Бродськими, купцями С. Могилевцевим, М. Хряковим та іншими, Я. Бернер долучився й до функ-

ціонування Політехнічного інституту, в 1897 р. увійшовши до складу його Комітету та комісій. Офіційною датою заснування цього закладу став 1898 р., коли 30 серпня відбулося закладання його приміщень на території, що охопила 36 дес. землі (39 га). Спорудження ж шести будинків вузу в романському стилі завершили 1901 р.²⁵

Цікаві епізоди мають місце в біографії цілої династії купців Бродських, які фактично підтверджують висловлену вище думку про те, що благодійність не завжди була вже такою безкорисливою. Так, Марк Бродський, виходець з м. Броди, переселившись у містечко Златополь (волосний центр Чигиринського повіту Київської губернії) у першій половині XIX ст., завів там велику сім'ю. Один з його п'яти синів — Абрам (1816–1884 рр.) за власний кошт спорудив у Златополі кам'яну будівлю для лікарні на 40 ліжок і забезпечив її утримання. Інший син — Ізраїль (1823–1888 рр.) заснував притулок для бідних і пожертвував на його користь маєток у Бобринецькому повіті з 1,5 тис. дес. землі та щорічним доходом у 3 тис. крб. (середина 50-х років). У 1858 р. Абрам переселився в Петербург, а незабаром — в Одесу. За ним послідував і Ізраїль. Деякий час вони проживали в місті разом з сім'ями, але в 1865 р. останній порушив клопотання про переведення його в київські купці. Абрам же продовжував жити в Одесі, хоча і мав нерухому власність у Києві.

А цікавим стало те, що Абрам Бродський за збудовану ним раніше в Златополі лікарню отримав “потомствене почесне громадянство”, але не вдовольнившись ним, почав “пробивати” собі ще й орден. У зв'язку з цим 1862 р. він звернувся до голови “Товариства допомоги бідним” К. Васильчиковій, якій пообіцяв у разі позитивного вирішення його справи через свого чоловіка, генерал-губернатора, благодійну допомогу в сумі 15 тис. крб. на будівництво в Києві Єврейської лікарні. В результаті таких “клопотань” його в жовтні 1863 р. нагородили золотою медаллю “За усердие” на Станіславській стрічці. Проте хитромудрий Абрам Бродський в липні 1864 р. знову ж таки за 15 тис. крб. почав вимагати (в особистому листі) вже від генерал-губер-

натора М. Анненкова не лише орден, а й щоб майбутню лікарню, збудовану в Києві, назвали на його честь. У разі невиконання таких умов, він погрожував, що забере документи на гроші назад. У кінцевому підсумку він ніяких коштів у благодійний фонд лікарні не переказав²⁶. У цьому контексті обидва брати дуже різнилися між собою, про що зазначив навіть голова Комітету міністрів С. Вітте у своїх спогадах: “В то время как я жил в Киеве^{*}, среди евреев, которых тогда там жило довольно большое количество, главным был Бродский^{**}. Это был на вид очень почтенный старик, напоминавший собою по наружности библейского патриарха; вообще наружность его была совсем не еврейская. Он был чрезвычайный богач и нажился главным образом тем, что имел много сахарных заводов и имений, связанных с этими заводами. Можно сказать, что он был одним из самых главных капиталистов юго-западного края. Мне приходилось с ним неоднократно разговаривать, вести чисто деловые беседы, и всегда он производил на меня впечатление человека замечательно умного, но почти совсем необразованного... У этого Бродского был брат, который жил в Одессе. Когда я служил в Одессе^{***}, ...я с ним тоже встречался. Этот Бродский был тоже очень богат, но он был человеком совсем другого характера. Он был и вообще и на вид противный... Насколько киевский Бродский производил благоприятное впечатление, настолько же одесский производил впечатление отталкивающее”²⁷.

На відміну від Абрама, Ізраїль Маркович у 70-х роках став активним членом по розбудові Єврейської лікарні в Києві, яка

^{*} До Києва він переселився в 1880 р., де в 1886–1888 рр. служив у приватному залізничному товаристві.

^{**} В даному випадку Ізраїль.

^{***} С. Вітте вчився і закінчив фізико-математичний факультет Одеського (Новоросійського) університету, 1869 р. його зарахували в канцелярію Одеського генерал-губернатора, а 1870 р. — начальником контори руху тамтешньої регіональної залізниці.

почала функціонувати ще в 1862 р., але аж ніяк не могла задовольнити потреби ні хворих, ні лікарів.

Особливо плідно на ниві меценатства діяла не менш численна купецька родина Дегтерьових, вихідців з Калузької губернії (як і Ф. Альошин). Перші її представники переселилися й “осіли” в Києві на початку XIX ст., коли царський уряд активно почав заохочувати російських купців різними пільгами в їх комерційних справах на території південно-західного краю. Причому, братам Михайлу, Івану та Петру Дегтерьовим порівняно неважко було розгорнути тут свою торгіву діяльність, адже вони успадкували значні капітали від свого батька — купця 2-ї гільдії Микити Опанасовича. Їх справу потім досить успішно продовжили сини. Проживали члени родини головним чином на вул. Іллінській, де ще в 1813 р. поблизу одноіменної церкви купив землю Петро Микитович. Кожна сім'я мала власну садибу. До наших днів збереглася будівля дегтерьовського магазину по вул. Сагайдачного, 16/5, спорудженої в стилі “ампір” 1821 р. і оголошена пам'ятником архітектури.

Найпомітніший слід в історії міста все ж таки залишили Парфентій Михайлович (1797–1837 рр.) — перший київський голова та його син Михайло (1831–1898 рр.). Цікава присяга П. Дегтерьова, яку він виголосив у березні 1835 р. після виборів і затвердження його головою: “Обещаю и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием в том, что хочу и должен при надлежащем выборе в установленные гражданские должности, для отправления правосудия и других дел, по чистой моей совести и чести, без пристрастия и собственной корысти, устраняя вражду и связи родства и дружбы, избирать из моих собратий таких, которых, по качествам ума и совести их, нахожу я способнейшими и достойнейшими и от которых надеюсь, что они в возлагаемых на них должностях окажут себя ревностными о пользе общественной; если же я иначе поступлю, то как нерадивый о благе общественном, в коем и мое собственное заключается, подвергаю себя нареканию собратий своих, а в будущей жизни отвечу пред Богом...”²⁸.

Однак на цій посаді Парфентій Михайлович пробув всього два роки, бо 7 березня 1837 р. захворів і раптово помер. Його ж

сина у 1870 р. вибрали попечителем Сирітського будинку та старостою Олександрівсько-Невської церкви, а наступного року — беззмінним гласним міської Думи. В 1875 р. він став членом облікового комітету Київської контори Державного банку; в 1881 р. — членом, а в 1891 р. — заступником голови Київського біржевого комітету. Очоливши Раду старшин Купецького зібрання, Михайло Парфентьович дав кошти на спорудження будівлі клубу на Царській площі (початок 80-х років). Проте не у вигляді пожертвування, а в борг та ще й під великі проценти. Хвилюючись про своєчасне повернення вкладених грошей, він майже щоденно приходив у клуб і забирав виручку за гру на встановлених там ним особисто більярдах²⁹.

Взагалі ж серед городян М. Дегтерьов зажив не дуже доброї слави лихваря та скнари³⁰.

Певною мірою не типово склалася доля купця Павла Петровича Єлісєєва (1800–1875 рр.), який разом з братом займав у Києві в 20-х роках чимало посад у міському самоуправлінні. Проте під кінець життя покинув торговельну діяльність і розорився, служив нотаріусом.

Купець 1-ї гільдії, “потомствений почесний громадянин” Іона Мордкович Зайцев (1828–1907 рр.), як і його син — Маркус Іонович — старшина Єврейської лікарні, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, брав участь у фінансуванні будівництва Політехнічного інституту (дав 10 тис. крб., а син — 3 тис. крб.). У 1897 р. заснував безплатну хірургічну лікарню по вул. Кирилівській.

Становлення та розвиток караїмської громади в Києві тісно пов’язані з діяльністю її єдиновірців — купців і братів Когенів. Зокрема Соломон Аронович Коган, який народився в Євпаторії 1830 р. у родині заможного власника тютюнової фабрики, переселився до міста в 1860 р. Він разом з земляком-караїмом Шапшалом організував тут тютюнове виробництво та відкрив власну крамницю. Проте не порвав зв’язків і з рідною Євпаторією, куди асигнував у 1885 р. 150 тис. крб. на заснування ремісничого училища, де б мали навчатися 40 хлопчаків. Таку ж суму грошей пожертвувала його дружина Єстер Чефаніївна

школі для караїмських дівчат. Безпосередньо в Києві Соломон Аронович дав караїмській громаді 35 тис. крб. на придбання земельної ділянки під кенасу і потім ще 80 тис. крб. на її спорудження³¹. Поблизу кенаси також планувалося збудувати житловий будинок, прибутки з якого мали йти на меценатство. Спорудження храму велося протягом осені 1898 р. — січня 1902 рр. Воно дещо затяглося через смерть Соломона Когена 16 листопада 1900 р. Однак і після смерті його благочинна діяльність не припинилася, адже в своєму заповіті він наказав виділити на неї 25 тис. крб.: і при цьому щорічно видавати на придане молодим караїмкам по 1 тис. крб., а також забезпечити 2 безплатних ліжка для бідних у лікарні Мариїнської громади Червоного Хреста.

Не можна не згадати окремо й про Григорія Івановича Киселевського (1772–1841 рр.) — останнього київського війта (1826–1834 рр.) і одного з найзаможніших купців міста. Парадокс його діяльності полягав у тому, що він, з одного боку, матеріально підтримував найбільшні верстви городян, а з іншого боку, поряд з членами магістрату, безжально обкрадав казну керованої ним установи. 10 серпня 1834 р. його звільнили з посади, на майно наклали арешт і заборонили йому протягом 20 років обиратися до адміністративних органів³². Як саме він діяв у окремих випадках, яскраво характеризує утримання ним пошти протягом 1817–1820 рр. Загалом станції в нього перебували в досить гарному стані, але він постійно мав “відбиватися” від домагань і здирництва чиновництва Казенної палати, поступатися в своєму бізнесі й терпіти грошові втрати на тисячі карбованців. Врешті-решт конфлікт загострився до того, що один з радників Казенної палати і навіть губернатор без будь-яких очевидних пояснень були переведені на посади в інші губернії³³.

Щодо пошти Киселевського, то він перетворив її на досить прибуткову справу (на засадах підряду). Зокрема з Києва до Петербурга його кінна пошта йшла десять днів³⁴. У 1828 р. між Києвом і Петербургом (дорогою через м. Житомир) було запроваджено “екстра-пошту”, що прискорило доставку листів і

пошилю у обидві столиці майже в двічі. В 1835 р. купець отримав дозвіл на самому вищому рівні на заснування “Конторы первоначального заведения дилижансов и транспортов”. Його дилижанси відправлялись до Москви та Петербурга двічі на тиждень. При цьому проїзд для однієї особи до Петербурга в першому класі коштував 213 крб., в другому — 90, а до Москви — відповідно 125 і 75 крб. Коли врахувати той факт, що середньостатистичний урядовець отримував на той період платню від 15 до 20 крб. сріблом щомісяця, то вартість квитка на проїзд слід розцінювати як дуже високу. Фактично за проїзд однієї версти в другому класі брали по 7 коп., у той час як у простій поштової кареті це коштувало всього 3 коп.

Неординарною постаттю серед київського купецтва кінця XIX — початку XX ст. слід вважати й Володимира Аполлоновича Бондарьова, який покінчив життя самогубством. Своїм заповітом від 6 лютого 1902 р. він так розпорядився власними коштами (понад 400 тис. крб.): братам Сергієві залишив 30 тис. крб., а Іванові — 20 тис. крб., сестрі Мар’ї — 20 тис., іншим родичам — ще 30 тис.; Харківському університету — для заснування стипендій, “без различий национальных, сословных, вероисповедания”, імені своєї першої дружини — лікаря за фахом М. Лутковської, уродженої Каразіної — родичці засновника цього вищого навчального закладу В. Каразіна, — близько 116 тис. крб.; Ялтинському та Судженському благодійним товариствам і санаторію в Криму — 54 тис. крб. Правда, друга його дружина, якій було визначено 20 тис. крб., не вдовольнившись таким розподілом коштів, вирішила оскаржити чинність заповіту, незважаючи на офіційне затвердження цього документу 20 березня 1902 р.³⁵

Долучалися київські купці й до загальноімперських політичних подій, підтримували революційно налаштованих діячів. Яскравий тому приклад Василь Микитович Пиріжков. Він народився 1768 р. у Києві, в купецькій родині. Назвали його на честь діда. Професійною діяльністю почав займатися в кінці XVIII ст., а на початку XIX ст. він вже мав крамниці біля Нікольського монастиря на Печерську та в Гостинному дворі на Подолі.

Збагатившись, Василь Микитович безкорисливо допомагав бідним грошима та продовольством, організовував групи робітників для спорудження оборонних споруд у межах Печерської фортеці. За це, а також допомогу армії, Пиріжкова нагородили в 1816 р. бронзовою медаллю на стрічці ордена св. Анни. З початку 20-х років простежуються його безпосередні зв'язки з декабристами та їх рідними. Так, він позичав гроші та виручав у складних ситуаціях майора В. Андрєєвича — рідного брата декабристів Якова й Гордія. Його послугами користувалися рідна сестра декабриста В. Давидова — Софія Львівна та її чоловік генерал — лейтенант Бороздін, граф Трубецький та інші особи. Василь Микитович був досвідченим колекціонером зброї турецького, персидського, англійського та вітчизняного виробництва; збирав пістолети, шаблі, кинджали, шпаги, рушниці тощо. Зберігав у себе в будинку велику кількість картин і естампів голландських, французьких, італійських і російських майстрів, а також цінну нумізматичну колекцію й підбірку іноземних медалей³⁶.

Неабияк кийвські купці проявили себе в загальноукраїнському суспільно-політичному русі. Причому вони нерідко спільно діяли з росіянами, поляками, євреями, представниками інших національностей. Часто негоціанти виступали єдиним фронтом з поміщиками, військовими, медпрацівниками, освітянами і т.д. під гаслом “об'єднання слов'ян”. Так, на початку ХІХ ст. у місті стала досить відомою діяльність масонської “Ложі з'єднання слов'ян” (виникла 1818 р.). Її безпосередніми засновниками і керівниками були ліберально налаштовані поміщики, поляки за походженням, Валентин Росцишевський, Франц Харлінський і Пилип Олізар. На початку 20-х років у ній налічувалося вже понад 70 членів. Серед них росіяни: головний лікар шпиталю Іван Кнот, підполковник Юлій Лебедев, колезький асесор Олександр Бакунін, учитель математики гімназії Абрамов, майбутній декабрист, генерал-майор Сергій Волконський та інші. А українців репрезентували: маршал (предводитель дворянства) Переяславського повіту Василь Лукашевич, поміщик Савицький, поручик Микола Павловський і багато

інших осіб (професори, вчителі, чиновники, лікарі...). Досить помітною в ложі слід визнати діяльність купців Івана Оринки та Івана Лепогри. Її члени розвивали ідеї єднання росіян, поляків і українців.

Таким чином, окрім основної професійної діяльності — торгівлі та підприємництва київські купці активно займалися багатогранною і корисною для суспільства громадською роботою, були значними меценатами й міськими управителями. Незважаючи на те, що вони наживали власні капітали не завжди законними або “чесними” методами, велика частка з них йшла на благодійні заходи: заснування лікарень і притулків для бідних, підтримку незаможних студентів, спорудження храмів тощо. Причому, такий вид діяльності проводився незалежно від національності чи віросповідання кожного з них, хоча і мав певну специфіку (наприклад, у випадку пожертв караїмській громаді, на будівництво синагоги євреями і т.п.). Нерідко меценатством займалися й купецькі дружини, що також наклало специфічний відбиток на соціально-економічне й культурне життя городян. Благодійність мала різні форми і методи, зокрема одноразові чи довготривалі пожертвування, виплати грошима або постачання продовольством, одягом, постільною білизною тощо. Окремі негоціанти відіграли помітну роль у розвитку місцевої архітектури, пошти, транспорту, освітянської справи. Їх діяльність зосереджувалася не лише в межах Києва, а й поширювалося на інші міста України, Росії й зарубіжжя. А їхні цінні колекції згодом стали надбанням усього суспільства.

На відміну від сучасної ситуації, коли столичні ринки України здебільшого знаходяться в приватному володінні, до 1917 р. вони належали місту й давали йому досить великі доходи. Практично, за своїми об'ємами, на кінець свого розвитку прибутки від них посідали друге місце в надходженнях до міського бюджету (після так званого “оціночного збору” за приватну нерухомість). протягом XIX ст., розуміючи важливість таких зборів, царський уряд все частіше звертав увагу на необхідність впорядкування фінансової системи та господарства в губернському місті. Цим доводилося займатися особисто навіть

імператорам і видавати відповідні розпорядження. Зокрема йдеться про “контракти”, куди з’їжджалось надзвичайно багато людей, а гроші, за виразом сучасника, наче “сипалися з рогу достатку”. З цією метою відкрили профільні установи, створили спеціалізовані комісії, щоб вони керували місцевими надходженнями та витратами. При цьому, на певному історичному етапі, провідну роль відігравали війт і представники від магістрату, купецького та міщанського “товариств”. Незважаючи на всі урядові заходи, а також через численні зловживання влади на місцях, дефіцит коштів у казні Києва перманентно зростав. Не змогли налагодити цю справу й чиновники з Сенату. Тому Київське губернське правління час від часу мусило видати персональні дозволи на влаштування крамниць, а на інші “накладати арешти”. особливо великі зловживання спостерігалися в так званих питних відкупках, де щорічні прибутки становили сотні тисяч карбованців. Кримінальні ж розтрата посадовців міста тільки за першу половину XIX ст. перевищили 1 млн. крб.

Скасування магдебурзького права в Києві іменним указом 1835 р. слід розцінювати як остаточне підпорядкування його загальноімперським законам. Хоча період, який настав після того, безпосередньо для купецтва принаймні не єврейської національності, слід вважати в цілому сприятливим як в економічному, так і соціальному аспектах. Зокрема помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Важливим заходом стало заснування контори Комерційного банку (1840 р.), щорічні обороти якого вже через десять років перевищили 10 млн. крб.

Водночас конкуренція між купцями весь час посилювалася, інколи набуваючи найгрубіших форм і проявів. Особливо виразно це проявлялося в незаконному намаганні витиснути єврейських негоціантів. Щодо цього уряд проводив двоїсту політику, а тому обмежував їхні економічні потенціали лише до певної межі (коли це було вигідно саме йому). Через що він і не пішов на повну заборону участі купців-євреїв у “контрактах”, як на тому наполягали київські торговці. Інколи право торгувати

викуповувалося на спеціально влаштованих аукціонах і перемігав на них той, хто пропонував сплачувати більшу оренду. В результаті конкурентної боротьби, оплата за деякі місця на базарах зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. При цьому помітно збільшувалися й обсяги постійної торгівлі, що знову ж таки у вигляді податків наповнювали київську казну, а також кишені начальства. Протягом другої половини століття вона впевнено витісняла ярмаркову торгівлю.

Висновки

Таким чином, у другій половині XVII–XVIII ст. у Києві, та на Київщині відбувся процес економічного становлення й юридичного оформлення купецтва на національному ґрунті, правда, під всезростаючим впливом російських чинників. Він проходив у постійній конкурентній боротьбі за ринки збуту між місцевими купцями і торгуючими старшинами, шляхтичами, монастирями, безпосередніми виробниками, з одного боку, а також між першими й іноетнічними торговими людьми, з іншого боку. Причому, функціонування, зростання та обіг торговельного капіталу, а особливо його концентрація в руках селян, свідчили про розвиток якісно нових відносин в економіці й народному господарстві регіону. Слід зазначити, що український виробник порівняно з російським і польським тривалий час мав більше свободи і можливостей на внутрішньому, частково зовнішньому, ринку (практично, до 60–80-х років XVIII ст. — ліквідації козацького устрою, встановлення кріпосного права та купецьких гільдій, а з ними й втрати відповідних прерогативів). Надалі функціонування купецтва та обмеження торгівлі виробників пішло в руслі загальноімперських процесів. З кінця XVIII ст. останні поширилися й на Правобережжя (після т. зв. 3-х поділів Речі Посполитої — 1772, 1793 і 1795 рр.).

Для другої половини XVII–XVIII ст. у межах Києва та Київщини неможна вважати справжніми купцями ні козацьких старшин, ні шляхтичів, ні верхівку міського патриціату, ні духовенство, незважаючи на розміри торгівлі, яку вони вели, та суми наявних у них капіталів. Вони продавали головним чином продукти, одержані у вигляді земельної ренти (барщина, обробки, податі). Не були купцями і безпосередні виробники-продавці

предметів свого виробництва. Лише у XVII ст. (особливо яскраво це проявилось в його другій половині) частина селян, міщан і рядових козаків, що раніше вели торгівлю власними виробами, поступово почала переходити на спеціалізацію скупівлі й перепродажу товарів, формально перетворювалася на купців*. Одночасно відбувалися процеси перерозподілу капіталів зі зовнішнього ринку на внутрішній, опанування останнього купецтвом. Певна самостійність при веденні господарства козаками і посполитими давала можливість окремим з них (при загальній тенденції поглиблення майнової нерівності) збагачуватися, відправляти надлишок продуктів на ринок. А саме додатковий продукт, реалізований на ринку, й зумовлював розвиток торгово-грошових відносин.

Безпосередній виробник через зростання державних поборів, сплату воєнних потреб, посилення визиску можновладців тощо, змушений був все частіше звертатися до послуг торгівлі, заробляти гроші.

При системі відкупів купці намагалися якомога більше урізати її ціну, а потім її сплату перекласти на виробника та споживача. Виникнувши як метод організації торгової діяльності, вона в XVIII ст. значною мірою утискувала своєю монополізацією не лише права дрібних і середніх торговців, але й місцевих можновладців — старшину, шляхту, духовенство та деяких інших — від неї вигравала тільки верхівка суспільства, яка безпосередньо користувалася пільгами відкупів і підтримкою вищих царських урядовців.

Юридично оформившись в окрему соціальну групу в кінці XVIII ст., купецтво перебрало на себе значні функції в розвитку народного господарства, посіло одне з провідних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надавши йому більш передових буржуазних ознак.

* Правда слід зазначити, що окремі такі явища спостерігалися ще в XVI ст., але вони були не типовими для Києва, не кажучи про Київщину, землі якої тільки-но почали освоюватися.

У процесі студіювання вдалося виявити, що на початковому етапі становлення гільдійського купецтва (XVIII ст.) його фіскальні зобов'язання ще не залежали від обсягів власних капіталів і прибутків. Хоча вже відтоді формувалася урядова ідея стосовно сплати ними недоїмок за малоїмищих і неїмищих міщан. Така тенденція, але в більш виразних проявах, існувала протягом усього XIX ст. Водночас в Україні й зокрема на Київщині юридичне оформлення статусу різних категорій купців дещо “відставало” порівняно з центральними регіонами Росії, не кажучи вже про Західну Європу.

Для першої половини XIX ст. у галузі внутрішньої політики царського уряду, як це вдалося встановити на підставі законодавчих актів, стало характерним те, що пільги купцям надавалися здебільшого за географічним принципом і переважно з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Разом з тим, саме законодавство в цьому аспекті ще не мало чітко визначених принципів і норм, а тому періодично відповідним чином впорядковувалося (в залежності від зміни умов і потреб уряду та населення). Важливу роль, коли і не головну, тут відігравав особистий фактор : погляди на проблему імператорів, які нерідко відвідували Київ, їхніх міністрів, губернаторів й інших офіційних осіб.

Обґрунтовано принципове положення про те, що протягом означеного періоду навіть досить високий встановлений майновий (будинки і інша нерухомість вартістю від 3-х до 20 тис. крб. і вище) та грошовий ценз (у межах 2–16 тис. крб. у кінці XVIII ст.; 8–50 тис. крб. на початку XIX ст.; від 50-х років XIX ст. — 30–90 тис. крб.) не змогли перетворити купецтво в замкнутий стан. Його поповнення “кадрами” забезпечувало, в першу чергу, збагачення міщан і селян, яким дозволялося записуватися в гільдії, а вихід з нього зумовлювали, насамперед, банкрутства чи бажання переселитися в інші населені пункти. Найчастіше це мало місце в середовищі негоціантів самої численної 3-ї гільдії, капітали й торгіві операції яких були найбільш обмеженими. За нашими підрахунками, на початку століття “рухливість” київського міщанства — основного дже-

рела їх поповнення — досягала майже 45%. Високі коливання в цьому контексті спостерігалися протягом усього періоду, а особливо масово в другій половині XIX ст. (за рахунок розкріпаченого селянства, фактично самоліквідації чумацтва тощо).

На підставі документального матеріалу простежено, як поступове зростання податкового тиску породжувало значні проблеми в цілої маси купецтва й зумовлювало порівняно швидке збільшення її заборгованості через нездатність виплати всіляких зборів. Водночас помітно розширила потенційні можливості середнього міського купецтва реформа міністра фінансів Є. Канкріна 1824 р. Причому, її позитивні вплив і наслідки відчувалися ще впродовж кількох десятиліть. Вона фактично вивела з тіньової економіки сімейні капітали, що тривалий час оформлялися так, щоб уникати сплати податків. Практично в неоднозначній суспільно-економічній ситуації перебували неговці — євреї, юридичний статус яких періодично то погіршувався, то стабілізувався, але майже ніколи принципово не поліпшувався. Чим далі вони зазнавали все більшої дискримінації з боку різних рівнів влади й персонально від чиновників. Встановлено, наприкінці XVIII ст. замість подушного оподаткування купці мали сплачувати всього 1% з наявного в них капіталу, від 1812 р. — вже 4,75%, а в другій половині XIX ст. цей збір номінально зріс у декілька разів. Причому, оподатковувалися значною мірою вже не наявні капітали, а купецькі прибутки.

У монографії проводиться ідея про те, що соціально-економічні умови діяльності купецьких родин (“кланів”) перетворили більшість з них на окремі професійні “фірми”, члени яких були пов’язані між собою не тільки “крівними” вузами, а й спільними матеріальними інтересами, котрі запри вирішенні справ часто “виходили” на перше місце. При цьому, юридично не оформлені права й обов’язки кожного з членів, тим не менш не впливали на, так би мовити, традиції: глава — керівник, молоді родичі — виконувці його волі. Лише в разі отримання спеціального свідчення про гільдії останні могли відокремитись і заснувати власну справу.

Докладно показано як розбудова міста, матеріальний добробут, або сімейні чи економічні негаразди позначалися на повсякденності торговців — професіоналів. Специфікою ж столиці стало те, що наявність тут великої кількості росіян, поляків і євреїв часом спричиняли гострі побутові непорозуміння, суперечності, а то й конфлікти, як між ними, так і корінними українцями. Імперська влада за будь-яких обставин намагалася зденаціоналізувати життя в місті, поширити загальноросійські порядки та мову.

На загальноімперському тлі відображено бурхливі зрушення в економіці Києва та розвиток капіталістичних відносин. На конкретних прикладах показано як вища і місцева влада сприяла появі порівняно потужних підприємств з масовим застосуванням праці вільнонайманих робітників і кількісному зростанню буржуазії. Царське законодавство юридично забезпечило розгалуження й зміцнення системи банків і кредитування, поліпшення транспортування товарів, заміну старих форм реалізації продукції на нові тощо. Внутрішні економічні процеси та відповідні урядові заходи призвели до того, що на території Києва вели постійну торгівлю на початку XIX ст. всього кілька десятків, а в кінці — вже понад 4,6 тис. закладів.

Грунтуючись на значному фактичному матеріалі першоджерел і спеціальній літературі, авторам вдалося встановити кількісні показники щодо поетапного збільшення київських купців. Узагальнено воно має такий вигляд: “справжніх” (гільдійських) купців налічувалося в 1785 р. ледь до 40 осіб, або 0,7 від сумарного числа дорослих городян; 1811 — близько 50; 1835 р. — трохи більше 600; 1845 р. — 1300; 1861 р. — до 1400 осіб. Перепис 1874 р. зафіксував наявність у місті 4,4 тис. купців, які вже становили майже 3,5% від усіх жителів. У 1897 р. до складу торгової буржуазії було записано близько 30 тис. чоловіків і жінок. Тобто, з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст. кількість представників буржуазії, залученої в процес купівлі — продажу товарів, зросла в 750 разів.

На наш погляд, у сучасних умовах суспільно-політичного й економічного життя столиці України можна було б використати

тогочасний досвід облаштування й розміщення ринків, зокрема і тимчасових торгових місць, боротьби проти правопорушень у цій сфері, здійснення заходів, спрямованих на поліпшення санітарного стану. А головне, враховуючи особисту зацікавленість і увагу до київської торгівлі самих російських імператорів, важливо, щоб нині ініціатива щодо її покращення виходила від найвищих посадовців держави, а не “замикалася” на корпоративних інтересах місцевого чиновництва та власників ринків, магазинів, ларків і т.п.

Термінологічний словник

Акциз (від лат. Accido — обрізую) — в буржуазному суспільстві вид непрямого податку (одного з основних), що включається в ціну предметів масового споживання, або наданих послуг. Оплачується покупцями чи споживачами.

Акція — цінний папір, який свідчить про внесення певної суми грошей у капітал акціонерного товариства й надає право його власнику на отримання відповідного прибутку (дивіденду).

Бюджет міста — грошовий вираз збалансованого кошторису доходів і витрат на певний період — рік, квартал, місяць.

Вексель — письмове боргове зобов'язання суворо встановленої форми.

Гаряче вино — горілка.

Гільдія — купецький союз (“товариство”, спілка), оформлений законодавством головним чином зі заможних городян з метою протистояння конкурентам у галузі торгівлі.

Городничий — до початку 60-х років XIX ст. призначений владою начальник виконавчої поліції. Посада ліквідована 1852 р. у результаті реформування поліції.

Городовий — поліцейський страж у губернських і повітових містах.

Губернський секретар — цивільний чин XII класу (відповідно “Табелю про ранги”), відповідав статусу поручика чи сотника.

Гужовий — тягловий, возовий. Здійснюється на возах, на санях з участю живої тягової сили.

Денаціоналізація (в контексті теми) — усунення національних прерогатив купецтва та протекціонізм стосовно російських негоціантів.

Дисконт (від англ. Discount: рахувати) — облік векселів банками чи приватними особами з вирахуванням відсотків за термін, якій лишився до визначеного угодою часу.

Індекси (в економічній статистиці) — відносні показники, які відображають розвиток (зміни) економічних явищ (в обсягах продукції, рівні продуктивності праці, коливанні цін тощо).

Кормчество — історична назва в Російській імперії будь-яких незаконних обороток зі спиртними напоями, тютюном і “монополізованими” товарами.

Конкуренція — боротьба між приватними товаровиробниками чи торговцями за найбільш вигідні умови діяльності.

Мануфактура — друга стадія розвитку капіталістичної промисловості, що передувала машинному виробництву.

Монопольна ціна — вартість товарів, яка відхиляється від ціни виробництва.

Надвірний радник — цивільний чин VII класу (відповідно “Табелю про ранги”), відповідав статусу підполковника.

Непрямі податки — грошові збори з населення у формі підвищення на товари переважно першої необхідності (хліб, цукор, сіль, чай і т.п.).

Обіг капітала — процес перетворення грошей у товарну форму і з товарної в грошову.

Поліцмейстер (полицеймейстер) — Начальник міської поліції в дореволюційний період.

Порто-франко — історична назва вільних митних зон у портах. На них не поширювалися загальнодержавні правила зовнішньої торгівлі й обміну валют. До Києва мало відношення в контексті транзиту товарів Броди-Одеса.

Привілейовані українські губернії: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська.

Сальдо (від італ. saldo: розрахунок) — залишок (дебетовий чи кредитний) при здійсненні розрахунку.

Справник — представник поліцейської влади.

Статський радник — цивільний чин V класу (відповідно “Табелю про ранги”).

Таємний радник — цивільний чин III класу. Відповідав статусу генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

Титулярний радник — цивільний чин IX класу. Відповідав статусу капітана й осавула.

Примітки

Розділ І.

1. *Вишенский И.* Сочинения. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 13 (Литературные памятники).
2. Там само. — С. 14.
3. Також див.: *Вишенський І.* Твори. — К.: Держлітвидав, 1959. — 272 с.
4. *Бойко А.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття // *Старожитності Південної України.* — Запоріжжя, 2000. — № 6. — С. 7.
5. *Посошков И. Т.* Книга о скудности и богатстве и другие сочинения. — М.: Изд-во АН ССР, 1951. — С. 17, 113 (Литературные памятники).
6. Там само. — С. 120.
7. Там само.
8. Універсал Богдана Хмельницького про залишення міщанам Козельця міських прибутків. 1656, жовтня 10 (20). Чигирин // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. — С. 213 (Пам’ятки історії України).
9. *Веселаго В. В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // *Нариси з історії економічної думки на Україні.* — К.: АН Український РСР, 1956. — С. 96.
10. *Гуржій О. І.* Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 98–100.
11. Цит. за: *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // *Україна в першій*

- половині XVIII віку. Розвідки й замітки. — К.: ВУАН. Істор. Секція, 1930. — С. 20.
12. Там самою — С. 26.
13. Материалы Екатириносинской законодательной комиссии 1767 г. Мнение депутата от города Яранска Ивана Антонова // Сборник Русского исторического общества (Сб. РИО). — Спб., 1868. — Т. 8. — С. 76, 78.
14. Там само. — С. 94. — Схоже: С. 86, 87.
15. Там само. — С. 170, 171, 214, 215.
16. Там само. — С. 80–82.
17. Там само. — С. 53, 54.
18. Сб. РИО. — Петроград, 1916. — Т. 147. — С. 21, 32, 33, 56, 67, 72–74.
19. Чулков М. Ф. Историческое описание российской коммерции... — Спб., 1785. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 2.
20. Там само. — М. 1786. — Т. 6. — Кн. 4. — С. 18–19.
21. Там само. — Т. 6. — Кн. 3. — С. 39–40.
22. Там само. — Т. 6. — Кн. 4. — С. 12.
23. Там само. — С. 13.
24. Там само. — С. 373.
25. Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона порутчиком Василием Ивановичем Новгородцовым... // Описи Киевского наместничества 70–80 років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 61.
26. Топографічний опис Харківського наместничества з історичною передмовою // Описи Харківського наместничества кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 39–40.
27. Шафонский А. Чергиговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. — К.: Изд. М. Судиенко, 1851. — С. 21.
28. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и от части Курской и Воронежской губернии. Изд. Д. И. Багалей. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 212, 227.

29. Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. — СПб., 1787. — С. 196, 197.
30. Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Харьковский сборник. — Харьков, 1889. — С. 14.
31. Топографическое описание Харьковского наместничества. — Харьков, 1888. — С. 42.
32. Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 78.
33. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). — Спб., 1870. — С. 49.
34. Константин Багрянородный. Об управлении государством // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — М.-Л., 1934. — Вып. 91. — С. 8–10.; *Його ж.* Об управлении империей — 2-е изд. — М.: Наука, 1991. — 496 с. (Древнейшие источники по истории народов СССР).
35. *Рознер І. Г.* Економічний розвиток ранньофеодальної древньоруської держави — Київської Русі (IX–XII ст.) // Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т.; 4-х кн. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 1. — С. 82, 83.
36. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 44.
37. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. — Чергигов: Изд. Полтав. губ. учен. архивной комиссии, 1914. — Вып. 3. Справы вечистые 1672–1680 годов. — С. 9, 13, 14, 63, 89.
38. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 36, 37.
39. *Левицький О.* По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. — Харків, б/р. — С. 121 і далі.
40. *Поршнев Б. Ф.* Феодализм и народне массы. — М.: Наука, 1964. — С. 143.
41. *Pirenne A.* Histoire de l'Europe des au XVI siècle. — Brux., 1958; Histoire economique de l'Occident medieval. — [Bruges], 1951.
42. *Rörig F.* Hassische Beiträge zur deutschen Wirtschatsgeschichte. — Breslau, 1928; Wirtschaftskräfte im Mittalalter. — Weimar, 1959.

43. *Хромов П. А.* Очерки экономики феодализма в России. — М.: Гос. изд.-во политической литературы, 1957. — С. 199.
44. *Аксаков И.* Исследование об торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — V + 383+IV с.
45. Там само. — С. 7.
46. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — ч. 1. — 549+18 с.; ч. 3. — 572+5 с.
47. *Иванов П.* Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2-х ч. / Реп. изд. 1826 г. — М., 2006; *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1853 год. — СПб.: Типография II-го отделения собственной его имп. вел. Канцелярии, 1859. — ч. 2. — 376 с.
48. *Семенов А.* Назв. соч. — С. 288–289.
49. *Ulaszyn Henryk.* Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyajowy. 1798–1888. — Peterburg, 1900. — 108 s.
50. *Житецкий Ир.* Евреи в южной России // Киевская старина. — 1901. — Т. 72. — № 1. — Отд. 1. — С. 57–80.
51. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904. — 355 с.
52. *Фоменко К.* Киев во второй половине XIX века // Киевские епархиальные ведомости. — 1909. — № 17. — Часть неофициальная. — С. 393–397.
53. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — К., 1856. — Ч. 2. — 566 с.
54. *Горленко В.* Киев в 1799 году // Киевская старина. — 1885. — Т. 11. — № 3 — С. 581–592.
55. *П. Л. [Лебединцев П.].* Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина — 1884. — Т. 8. — № 2. — С. 352–354. (Документы, известия и заметки); *Його ж.* Киев за 60 лет перед сим [1833 г.] // Труды КДА. — 1909. — № 2. — С. 312–330; *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. — Т. 21. — № 5. — Отд. 1. — С. 140–168; Т. 22 — № 8. — Отд. 1. — С. 157–195; № 9. — Отд. 1. — С. 597–622; *Левийкий О.* Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края) // Киевская старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 1–21; № 11. — С. 169–194.

56. *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. — Одеса, 1927. — Ч. 1. — С. 7–10.; *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К.: Госиздат Украины, 1925. — С. 45, 46; *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків; Київ, 1931. — С. 38; *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Б. м.: Держвидав України, 1925. — Т. 1. — С. 9.
57. *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва. — К.: УАН, 1926. — С. 1–44.
58. *Бованенко Д.* До методології вивчення історії українського господарства // Прапор марксизму. — 1927. — № 7. — С. 90–93; *Бровер І. М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. — Одеса, 1931. — Т. 1. — 175 с.; *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 56–62.
59. *Антипович К.* Праці В. І. Щербини з історії Києва // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. — К.: Українська академія наук, 1926. — С. XXV–XXXIV.
60. Там само.
61. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. — М.: АН СССР, 1953. — С. 13.
62. *Ключевский В. О.* Сочинения в 9-ти т. — Т. I., Курс русской истории. — М.: Мысль, 1987. — Ч. 1. — С. 166, 167.
63. *Рудченко П. И.* Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. — СПб., 1893. — С. 6.
64. *Рожков Н.* Обзор русской истории с социологической точки зрения. Изд. 2-е — М.: Изд. И. К. Шамова, 1905. — Ч. 1. — С. 24, 25.
65. *Костомаров Н.* Очерк торговли Московского государства в XVI–XVII вв. — СПб.: Изд. Н. Тиблена, 1862. — С. 154, 155.
66. *Маркс К.* Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-е вид. — К.: Політвидав, 1965. — Т. 25. — Ч. 1. — С. 337.
67. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. — С. 77–78.
68. *Левицький О.* Назв. праця. — С. 127, 128.

69. *Волков М. Я.* Купечество // Советская историческая энциклопедия. — М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1965. — Т. 8. — С. 302.
70. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К.: Наукова думка, 1992. — 332 с.
71. *Шульга И. Г.* Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. Сб. статей. — Ленинград: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1960. — С. 157–169.
72. *Голубуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К.: Вища школа, 1970. — С. 104–169.
73. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наукова думка, 1971. — 175 с.; *Його ж.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — 240 с.
74. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. — С. 48.
75. Там само. — С. 49.
76. Там само. — С. 24.
77. *Боровой С. Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — М.: Госфиниздат, 1958. — С. 9.
78. *Рындзюнский П. Г.* Городское гражданство дореформенной России. — М.: АН СССР, 1958. — С. 23, 24.
79. *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. — М.: Юридическая литература, 1980. — С. 186, 189.
80. *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). — К.: Изд.-во Киевского ун-та, 1961. — 236 с.
81. *Див.: Курмачева М. Д.* Вопрос о первоначальном накоплении в России в советской исторической литературе // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. Статей. — М.: АН ССР, 1958. — С. 9–37.
82. *Яковцевский В. Н.* Назв. соч. — С. 86.
83. *Хромов П. А.* Очерки экономики феодализма в России. — М.: Госиздат полит. литературы, 1957. — С. 205.

84. Там само.
85. Там само. — С. 206.
86. *Хромов П. А.* Экономическое развитие России: Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. — М.: Наука, 1967. — С. 177.
87. Там само.
88. *Kononenko K.* Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — Milwaukee — Wisconsin, 1958. — P. 23.
89. Ibid. — P. 196.
90. *Chirovsky N.* Old Ukraine: It's soto-economic history prior to 1781. — Madison (New Jersey), 1963. — P. 15.
91. Ibid. — P. 26.
92. *Blanc S.* La pratique de jadministration russe dans la premiere moitiū du XVIII siecl // Revue d'histoire moderne et contemporaine. — P., 1963. — T. 10 — P. 45–64.
93. *Blanc S.* A propos de la politique economique de Pierre le Grand // Cahiers du monde russe et sovietique. — P., 1962. — V. 3. — № 1 — P. 122–139.
94. *Джиджора І.* Назв. праця. — С. 30.
95. *Грушевський М.* Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К.: ВУАН. Істор. секція, 1930. — С. III–VIII.
96. *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Там само. — С. 1–25.
97. Там само. — С. 27.
98. Там само. — С. 31.
99. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К.: Госиздат Украины, 1925. — 234 с.
100. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Харків: Держвидав України, 1925. — Т. 1. — 318 с.; *Його ж.* Боротьба за системи землеволодіння й форми господарки XIX–XX ст. — Одеса, 1927.
101. *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Полтава, 1921.

102. *Яворський М.* На історичному фронті. — 1929. — Т. 1. — С. 142–143.
103. *Рибаков І.* До характеристики доби кризи “ancien regime” на Україні // Наук. збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1929. — Кн. 2.
104. *Бованенко Д. Є.* До історії політичної економії на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Ч. 1. (ВУАН. Збірник Іст. — філол. відділу. — № 51). — С. 1081.
105. *Бованенко Д. Є.* До методології вичення українського господарства // Прапор марксизму, 1929. — № 6.
106. *Бровер І.* Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси й матеріали. — Одеса: Вид.-во “Пролетар”, 1931. — Т. 1. — С. 8.
107. Там само. — С. 9.
108. Там само. — С. 131.
109. *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. — К.: АН УРСР, 1959. — С. 229, 230.
110. *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — К.: АН УРСР, 1959. — Ч. 1. Ремесло і мануфактура. — С. 215–221.
111. Там само. — С. 209.
112. Там само.
113. *Вяткин М. П.* Торговый капитализм в России. — М.–Л., 1927. — С. 22, 24.
114. *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. — С. 4.
115. *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: АН УРСР, 1963. — С. 292.
116. Там само. — С. 297, 301.
117. Там само. — С. 337.
118. Там само. — С. 338–344.
119. *Гуржій І. О.* Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. — К.: АН УРСР, 1970. — Т. 2. Державин–Лестригони. — С. 534.

120. *Гуржій І. О.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. — першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1959. — № 5. — С. 36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К.: АН УРСР, 1962. — 206 с.; *Його ж.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав, 1964. — 351 с.
121. *Слабеев І. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К.: Наукова думка, 1964. — 138 с.
122. *Кругляк Б. А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. істор. журн. — 1974. — № 3. — С. 36–43; *Його ж.* Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX века: на материалах Украины. — Самара, 1992. — С. 191 с.; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX — 1914 р.) // Укр. істор. журн. — 1994. — № 6. — С. 72–81; *Крутіков В. В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; *Борисенко В. Й.* Еволюція соціальної структури населення Лівобережної України. — К.: УДПУ, 1997. — 152 с.; *Лазанська Т. І.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. II. — С. 24–41.
123. Історія Києва: в 3-х т., 4-х кн. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — 440 с.
124. *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. — К.: Голов. архівне управління. Укр. держ. ін.-т архівної справи та документознавства, 1999. — 144 с.; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. — 427 с.
125. *Реснт О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX століття). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — 340 с.; *Ігнатєва Т. В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII — першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту: Іст. науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 172–179.

126. *Казьмирчук М. Г.* До питання про створення ломбардів у місті Києві // Вісник Кмівського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. — К.: ВПУ Київ. Університет, 2005. — С. 71–74.
127. *Макаров А. Н.* Киевская старина в лицах. — К.: Довідка, 2005. — 878 с.; *Його ж.* Малая энциклопедия киевской старины. — К.: Довіра, 2002. — 558 с.
128. *Макаров А. Н.* Малая энциклопедия киевской старины. — С. 351.
129. *Ковалинський В. В.* Київські мініатюри. — К.: Літопис, 2002. — Кн. 1. — 320 с.; *Його ж.* Київські мініатюри. — К.: Київська книжкова фабрика, 2003. — Кн. 2. — 416 с.
130. *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева. — К.: Кий, 1998. — 528 с.
131. *Рибаков М. О.* Хрещатик відомий і невідомий: Красэзнавчі нарисы. — К.: Кий, 2003. — 504 с.
132. *Анисимов А.* Киев и киявляне. Я вызову любое из столетий...: В 2-х кн. — К.: Курчъ, 2002. — Кн. 1. — 382 с.; К., 2003. — Кн. 2. — 348 с.
133. *Молчанов В.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. — 318 с.
134. *Вільшанська О. Л.* Житло української інтелігенції Києва як відображення національної самосвідомості // Образ епохи: культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. — С. 33–34; *Її ж.* Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. — 172 с.
135. *Николаев Н. И.* Драматический театр в Киеве: Исторический очерк (1803–1903). — К.: Я. Б. и Н. И., 1898. — 107 с.; *П. Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. — 1890. — Т. 26. — № 6. — С. 533–540 (Документы, известия и заметки); *Сакович Л. Т.* Жилая застройка Киева первой половины XIX в. — Рукоп. дис. ...канд. архитектуры. — К., 1954. — Ч. 1, 2.
136. *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Киевский торжок // <http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/rubricmain/30200515.html>.

137. *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград: Імекс — ЛТД, 2007. — 631 с.
138. *Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шаццлло М. К.* История налогов в России. IX — начало XX в. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — 296 с.; *Кошман Л. В.* Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 448 с.

Розділ II

1. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. — К., 1886. — Вып. 10. — 244 с.; *Мердер А.* Мелочи из архивов Юго-западного края [1. Проект выселения евреев из сел и деревень Киевской губернии; 2. К борьбе с холерою в 30-х годах] // *Киевская старина*. — 1902. — Т. 76. — № 2. — Отд. 2. — С. 92–93.
2. *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. — Харків: Вид-во Харків. Університету, 1970. — С. 16.
3. *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні : XIX — початок XX століття. — С. 6.
4. *Гордуновський О. М.* Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. — Черкаси: Брама-Україна, 2010. — С. 45.
5. *Алексеев А. А.* Воспоминания. — М., 1894; *Його ж.* Воспоминания артиста императорских театров // *Исторический вестник*. — Петербург. — 1892. — Т. XLVIII. — № 16. — С. 675–707.
6. *Вигель Ф. Ф.* Воспоминания. — М., 1864. — Т. 1. — 186 с.
7. *Витте С. Ю.* Воспоминания: В 3-х т. — М.: Соцэкгиз, 1960. — Т. 1. (1849–1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. — LXXXI, 555 с.
8. *Григор'єв Г. П.* У старому Києві. Спогади. — К.: Радянський письменник, 1961. — 357 с.
9. *Ярон С. Г.* Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила. — К., 1910. — 212 с.
10. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі — Чтения ИОИДР). — М., 1870. — Апрель–июнь. — Кн. 2. — Отд. II. Отечественные материалы. — С. 1–208; *Його ж.* Дневник моего путешествия в Одесу и Киев 1810 г. //

- Чтения ИОИДР. — М., 1869. — Июнь–сентябрь. — Кн. 3. — Отд. II. Отечественные материалы. — С. 171–352.
11. Дневник Елизаветы Дьяковой 1886–1902 гг. — М.: Изд. В. М. Саблина, 1912. — 837 с.
 12. *Русова С.* Мемуары. Щоденник. — К.: Полиграф книга, 2004. — 544 с.
 13. Сообщения очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 г. (Из донесения директора гимназии Мышковского правлению Виленского университета от 31 июля 1811 г. / Сообщил П. Голубовский // Киевская старина. — 1896. — Т. 55. — № 12. — С. 72–75; Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Сарапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. — 1884. — Т. 9. — № 7. — С. 423–466; Записки Михаила Чайковского // Русская старина. — 1895. — Т. LXXXIV. — № 12. — С. 149–187; Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 4. — С. 688–693; Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский архив. — 1894. — Т. 3. — № 10. — С. 145–206; Из исторических записок Иоанна Эренстрема / Сообщил Г. Ф. Сюнненберг // Русская старина. — 1893. — Т. LXXIX. — № 7. — С. 1–40; *Сулима С.* Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году) // Киевская старина. — 1882. — Т. 4. — № 12. — С. 614–624; *Щербина В.* Из семейного архива. 1. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) // Киевская старина. — 1892. — Т. 37. — № 4. — С. 1–21.
 14. К истории театра в юго-западном крае: Переписка каменемподольских актеров с духовной католической властью по поводу воспрещения последних спектаклей на время Великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — № 7. — С. 458–476.
 15. Киевлянин. — 1880. — 14 июля; 15 июля; 1900. — 3 января; 17 марта; 1902. — 29 января; Киевские губернские ведомости. — 1859. — 22 августа; Киевское слово. — 1903. — 26 января (№ 5409); 4 февраля (№ 5418).
 16. *Яницкий О. Н.* Расширение исторического горизонта // Социологический журнал. — 2008. — № 4. — С. 149–152.
 17. *Верменич Я. В.* Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Укр. іст. журнал. — № 4. — С. 156–169.

18. Циппеліус Рейнгольд. Юридична методологія / Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. — К.: Вид-во “Реферат”, 2004. — 176 с.
19. Аксаков И. Исследование об торговле на украинских ярмарках. — С. 383.
20. Список городских поселений Российской империи. — СПб., 1901.
21. Общий свод данных по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи. — СПб., 1905. — Т. 1 — С. 5.
22. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России во второй половине XIX века. — М., 1983. — С. 127.
23. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия. — С. 56.
24. Вебер А. Рост городов в XIX столетии. — СПб., 1903. — С. 10–11.
25. Шелгунов Н. В. Очерки русской жизни. — СПб., 1895. — С. 73.
26. Brackweel W. L. Modernization and Urbanization in Russia / W. L. Brackweel // The Citi in Russian History: Universiti Press of Kentucky, 1976. — P. 299.
27. Лелеко В. Д. Пространство и повседневность в европейской культуре. — СПб., 2002. — С. 103.
28. Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро и макроисторических исследований (на материалах российской истории XX века) // Материалы Интернет конференции “История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества” // порт. auditorium.ru.

Розділ III

1. *Ткаченко М. М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) М. М. Такченко // *Укр. іст. журнал*, 1964. — № 1. — С. 81
2. *Сидоренко О. Ф.* Торгівля / О. Ф. Сидоренко // *Історія української культури у 5-ти т.* — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — С. 1074, 1075.
3. О покупке к заводам деревень: именной от 18 января 1721 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі — ПСЗРИ). Собр. 1. — Т. 6. — № 3711. — С. 311, 312.
4. О непринимании уголовным палатам, в случае представления от подсудимых одобрительных свидетельств, частным образом самими или собранных, ни в какое уважение: Сенатский, 14 января 1832 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. — Т. 7. — № 5077. — С. 12–13.
5. О непокупке купцам и прочимъ разночинцам, состоящими в подушном окладе, людей и крестьянь: Сенатский, 14 марта 1746 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. — Т. 12. — № 9267. — С. 523–528.
6. Доношіння різних полковників про міщан, ремісників, купецьким промислом “бавячихся” // Національна бібліотека України ім. Вернадського (НБУВ). Інститут рукопису. — Ф. І. Збірка О. М. Лазаревського. — № 54556. — Арк. 1–2. Схоже див.: №№ 5458; 54620; 54621; 54639.
7. О податях с купечества, мещан, крестьянь и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородской-Сиверской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской: о сборе пошлинъ с дел и с продаваемых недвижимых имений в Губерниях Малороссийских и о разпротра-нении на оных Губернии права выкупать недвижимыя имения

- ближайшим родсвенникам, по общим Государственным узаконениям: Именной, данный Сенату 3 мая 1783 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. — Т. 21. — № 15724. — С. 908.
8. Про не висилку від нижнього земського суду Глинського Прилуцького, записаних до купецтва та міщанства в міста. 1783 р. // ЦДІАУК. — Ф. 204. Чернігівське намісницьке правління, оп. 5, спр. 546. — Арк. 17.
 9. Там само. — Арк. 20, 21–26, 27–51.
 10. Про заборону гадяцьким городничим Савичем скласти присяги старостам словесних судів за доношенням управителя Гадяцького замку Якубенко. 1782 р. // Там само. — Спр. 314. — Арк. 14.
 11. Там само. — Арк. 14 зв.
 12. За доношенням Азовської Лубенської канцелярії: чи може козак суду Лохвицького села Ручок Олексій Клеценко бути записаним у тамошнє міщанство. 1784–1785 рр. // Там само. — Спр. 1274. — Арк. 2–5.
 13. Грамота на права и выгоды городам Российской империи: 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16188. — С. 358–384.
 14. Про суперечку між “товариством” купців і міщан з казенними селянами, які мешкають у сл. Добрянка за користування вигонами // ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 6, спр. 5. — Арк. 1.
 15. О сеянии и размножении табаку в Малороссии и Велико-российских городах и о продаже онаго внутри и вне Государства. — С приложением Высочайше утвержденного проекта по сему предмету и данных в следствии того именных указов Сенату, Малороссийскому Гетману Графу Разумовскому и Действительному Статскому Советнику Теплову: Манифест 14 марта 1763 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 16. — № 11777. — С. 176.
 16. *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. / І. Джиджора // Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 16.
 17. Торгові справи 1708–1709 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 1456. — Арк. 22 зв.

18. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 249.
19. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. — К.: ВУАН, 1931. — С. 261.
20. *Курилов И.* Роменская старина. — Ромны, 1898. — С. 68; *Гуржій І. О.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн., 1959. — № 5. — С. 43.
21. За рапортом Зінківського міського магістрату: приймати чи ні з числа куплених у графа Розумовського казенних людей у міщани та купці. 1785–1786 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 5, спр. 1530. — Арк. 4.
22. Там само. — Арк. 7.
23. Там само. — Арк. 8.
24. Там само. — Арк. 8–8 зв.
25. Про заборону чиновникам і іншим особам м. Ромни, які не записані в купецтво чи міщанство, займатися торгівлею. 1785 р. // Там само. — Ф. 206. Стародубський міський магістрат, оп. 3, спр. 1891. — Арк. 1–5.
26. О распространении дозволения купцам иметь в домах лавки на все города Россійской имперіи: Именной, даный Генерал-прокурору 8 июля 1782 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 21. — № 15462. — С. 624.
27. О нестроении нигде вновь гостиных дворов и о бытии лавкам нужных для торгов в домах: Именной объявленный Генерал-Прокурором 29 сентября 1797 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 18171. — С. 754.
28. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский. — Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. — С. 169.
29. Див.: *Боровой С. Я.* Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861). — М.: Госфиниздат, 1958. — 288 с.
30. Повідомлення асигнаційного банку Харківської контори про наявність грошей у банку. 1786 р. // ЦДІАУК. — Ф. 1959. Канцелярія Харківського та Воронезького генерал-губернатора, оп. 1, спр. 68. — Арк. 1 і далі.

31. Про запис у купецтво жителів Старчика і Деязина // Там само. — Ф. 1820. Новоросійська губернська канцелярія, оп. 1, спр. 9. — Арк. 1–15.
32. Про вибори в Крелевецький магістрат від купецтва та міщанства м. Крелевець ратмана. 1785 р. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 200. — Арк. 1.
33. Про бажаючих записатися в Прилуцькому магістраті в міщанське “товариство”... 1782 р. // Там само. — спр. 315. — Арк. 1–10.
34. За доношінням губернського магістрату про запис одновірців м. Севськ Захара та Івана Борознених в глухівське міщанство... 1782 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 461. — Арк. 1–4.
35. За рапортом губернського Чернігівського магістрата... 1782–1783 рр. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 6857. — Арк. 1.
36. Там само. — Арк. 1 зв.
37. Там само. — Арк. 2.
38. Листування с Тульським намісницьким правлінням... 1783–1784 рр. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7531. — Арк. 1; 3 повідомлення Тульського намісницького правління про перевод синів тульського міщанина Івана та Василя Пономарьових у конопотське купецтво. 1783–1785 рр. // Там само. — Спр. 7536. — Арк. 1.
39. На прохання міщан посаду Єміонка Григор’єва та Матвєєва про запис їх у “товариство” стародубських купців. 1784 р. // Там само. — Спр. 8116. — Арк. 1.
40. Про перехід купців Чоботарьових з тульського купецтва в глухівське. 1784–1785 рр. // Там само. — Спр. 1696. — Арк. 1.
41. Про запис кременчуцького купця В. Хлебнікова в роменське купецтво. 1785–1787 рр. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 1825. — Арк. 1–7 зв.
42. Там само. — Арк. 10–11.
43. Про запис калужького купця К. Кузнецова в роменське купецтво. 1785–1786 рр. // Там само. — Спр. 1955. — Арк. 1; За доношінням козака Я. Залуговського про запис його в купецтво м. Ромни. 1786 р. // Там само. — Спр. 2359. — Арк. 1; спр. 2364. — Арк. 1.

44. З повідомлення Чернігівської казенної палати... 1786 р. // Там само. — Спр. 2556. — Арк. 1–18.
45. Про запис калузького купця І. Свешнікова та померлого купця вдови М. Любчекової в роменське купецтво. — 1787 р. // Там само. — Ф. 205, оп. 5, спр. 2364. — Арк. 1, 3, 5 і далі.
46. На прохання кременчуцького козака С. Чернишова про запис його в купецтво. 1792 р. // Там само. — Ф. 209. Чернігівський міський магістрат, оп. 2, спр. 143. — Арк. 1–12; Згідно рапорту Катеринославського губернського магістрата. 1793 р. // Спр. 222. — Арк. 1–8.
47. Про запис “польських” вихідців у купці 3-ої гільдії. 1791 р. // Там само. — Спр. 123. — Арк. 1; Про запис вихідця з Молдови в кременчуцьке купецтво. 1794 р. // Там само. — Спр. 600. — Арк. 1–4.
48. Про присилку в Новгород-Сіверське намісництво відомостей. 1785–1786 рр. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 2138. — Арк. 21.
49. З повідомлення Київського намісницького правління... 1795 р. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 6630. — Арк. 1–5.
50. З повідомлення Київського намісницького правління про запис купців. 1782–1786 рр. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 460. — Арк. 1–7.
51. Про запис жителя м. Клишів в могилівське купецтво. 1782 р. // Там само. — Спр. 468. — Арк. 1.
52. Уточнення довідки про мешканця сл. Середня Буда. 1784–1785 рр. // Там само. — Спр. 1705. — Арк. 1.
53. Про виключення міщанина п. Свічки з роменських міщан. 1795 р. // Там само. — Ф. 204, оп. 2, спр. 6531. — Арк. 1–3.
54. З повідомлення Губернського московського правління. 1795 р. // Там само. — Ф. 209, оп. 2, спр. 1244, 1940.
55. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 70, 75.
56. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 78.
57. Кількість жителів м. Ромни 1792 р. // ЦДІАУК. — Ф. 1749. Городницький магістрат, оп. 1, спр. 235. — Арк. 30 зв.
58. *Шафонский А.* Назв. соч. — С. 573; Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1906. — Вып. 2. — С. 78.

59. Полтавские губернские ведомости, 1851. — № 4 (часть неофициальная).
60. Про кількість населення в сл. Зибківка, Єліонка. 1782 р. // ЦДІАУК.— Ф. 207, Новгород-Сіверський магістрат, оп. 1, спр. 61. — Арк. 13, 15, 16, 18, 21, 23, 27, 29.
61. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский. — С. 49.
62. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской...; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о разпространении на оныя губернии права выкупить недвижимые имения ближайшим родсвенникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 21. — № 15724. — С. 907–911.
63. Там само. — С. 908.
64. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16188. — С. 358–384; Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под. ред. Г. Н. Шмелева. — М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. — С. 137–139; Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти томах. — М.: Юрид. лит-ра, 1987. — Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 68–128.
65. Про зарахування казенних селян, підсусідків, міщан і купців міст Кременчука, Курська, Чернігова та ін. до купецького й міщанського товариств м. Миргорода. 1785 р. // ЦДІАУК. — Ф. 193. Київське намісницьке правління, оп. 2, спр 196. — Арк. 1–2.
66. *Аскоченский А.* Киев с древнейшим его училищем Академиею // В. Аскоченский. — К., 1856. — С. 339.
67. *П. Л. [Лебединцев П.]* Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина. 1884. — Т. 8. — № 2. — С. 352–354. (Документы, известия и заметки); Житецкий Ир. Евреи в Южной России / Ир. Житецкий // Киевская старина. — 1901. — Т. 72. — № 1. — Отд. 1 — С. 57–80; Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. — К., 1882. — Вып. 2. — С. 13.

68. *Вигель Ф. Ф.* Воспоминания Ф. Ф. Вигель. — М., 1864. — Т. 1 — С. 47.
69. За рапортом Зінківського городничого магістрату чи приймати із числа куплених у графа Розумовського та прийнятих до числа казенних людей у міщани чи купців. 1785–1786 // ЦДІАУК. — Ф. 204. Чернігівське намісницьке правління, оп. 5, спр. 1530. — Арк. 7; *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 15.
70. Про вислання до міст осіб, приписаних до міщанства та купецтва, але які проживають у селах. 1799 р. // ЦДІАУК. — Ф. 1336. Малоросійське губернське правління, оп. 1, спр. 3643. — Арк. 1–49.
71. О сборе с купечества единовременно в казну с объявленных капиталов по одному проценту со ста; о возвышении капиталов объявляемых для вступления в гильдии и взыскании в доход казны с купеческих капиталов, приходящих к наследникам, единовременно по одному проценту: Именной, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 23. — № 17223. — С. 532.
72. О распространении указа 1794 года июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записаного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против людей христианского исповедания: Сенатский, 29 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 17694. — С. 256–257.
73. О платеже купцам и мещанам, пользующимся крестьянскими землями, податей по обоим состояниям: Сенатский, 9 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 24. — № 17667. — С. 245–246.
74. О восстановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 2 апреля 1801 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 2. — № 19811. — С. 602.
75. Журналы Комитета министров. Царствование императора Александра I. 1802–1826 гг.: в 2 т. СПб.: Тип. В. Безобразова и К, 1888–1891. — Т. 1: 1802–1810 гг. — 1888 г. — 503 с.
76. *Богданович М. И.* История царствования имп. Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб, 1869. — Т. 1. — С. 107–109.

77. 1808 года, ноября 9. О недостатке в Киевской губернии медной монеты // Архив Государственного сонета. — СПб., 1878. — Т. 3. Царствования имп. Александра (1801–1810 гг.) — Ч. 1. — С. 450; *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. — К., 1904. — С. 103.
78. О дарованих купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий: Манифест, 1 января 1807 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 29. — № 22418. — С. 971–979.
79. *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період — Кіровоград: Імекс — ЛТД, 2007. — С. 312.
80. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 31. — № 24116. — С. 57.
81. Відомість про кількість купців і міщан, що мешкають у Києві. 1811 р. // ЦДІАУК. — Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора, оп. 1, спр. 1229. — Арк. 18–19, 31.
82. О преобозавании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 32. — № 24992 — С. 184.
83. *Канкрин Е. Ф.* Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. — СПб., 1880. — С. 48.
84. *Иконников В. С.* Назв. труд — С. 124.
85. О записке крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по коммерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 37. — № 28389. — С. 420–423.
86. *Струмилин С. Г.* Очернки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. — М.: Наука, 1966. — С. 373.
87. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 39. — № 30115. — С. 588–609.
88. *Рындзюнский П. Г.* Гильдияская реформа Канкрин 1824 года / П. Г. Рындзюнский // Исторические записки. — М. 1952. — Т. 10. — С. 111, 138.

89. *Иванов П.* Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия / П. Иванов: в 2-х ч. / Реп. изд. 1826 г. — М., 2006. — С. 102.
90. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 39. — № 30115. — С. 594.
91. На прохання вдови київського купця А. Самохоцької про призначення її дітям утримання з маєтку її колишнього чоловіка. 1848 // ЦДІАУК. — Ф. 442. Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора, оп. 159. Судна частина, спр. 572. — Арк. 1–2.
92. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 39. — № 30115. — С. 604.
93. *Рындзюнский П. Г.* Назв. труд. — С. 116.
94. О обращении взыскания за злоупотребление или упущения в причислении купцов и мещан на льготу, не только на Магистраты и Думы, но и на места, коими таковое причисление утверждено будет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 40. — № 30345. — С. 274.
95. О предписании всем казенным палатам, чтобы купцы и причисленные к семейным капиталам родсвенники, после смерти их, не были исключаемы в мещанство и чтобы мещане, переписывающиеся в купечество, платили подушную подать за умерших их родсвенников по числу душ, а не по раскладке: Сенатский, 8 июня 1826 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 1. — № 396. — С. 542.
96. О допущении некоторых обгличений по части гльдийских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 1. — № 458. — С. 685.
97. О некоторых обгличениях по гильдийским повинностям: Именной, данный Сенату 21 декабря 1827 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 2. — № 1631. — С. 1088–1090.
98. Рапорт Київського магістрату 1829 р. військовому губернатору // ЦДІАУК. — Ф. 442. Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора, оп. 1, Поліцейська частина, спр. 475. — Арк. 14–15.

99. На прохання сина купця М. Бланка про перевод його з київського міщанського товариства в одеське. 26 січня 1829 р. — 15 січня 1830 р. // ЦДІАУК. — Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора, оп. 2, спр. 475. — Арк. 1–8.
100. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — С. 153.
101. Исторический обзор деятельности Комитета министров. — СПб., 1902. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 306, 307; О льготах купечеству города Киева: Именной, данный Сенату, 8 марта 1835 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2 — Т. 10. — Отд. 1. — № 7931. — С. 211.
102. Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел 15 апреля 1830 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3609. — С. 338–340.
103. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернського города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности, 17 сентября 1831 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 6. — Отд. 2. — № 4803. — С. 30–45.
104. Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 6. — Отд. 2. — № 4876. — С. 141–142.
105. *Мердер А.* Мелочи из архивов юго-западного края [1. Проект выселения евреев из сел и деревень Киевской губернии; 2. К борьбе с холерою в 30-х годах] / А. Мердер // Киевская старина. 1902. — Т. 76. — № 2. — Отд. 2 — С. 92–93.
106. *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел / Н. Варадинов. — СПб.: Тип. Министерства внут. дел, 1860. — ч. 3. — кн. 3. — С. 557, 558.
107. Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 4. — С. 692.
108. Высочайше утвержденное Положение о евреях, опубликованное 31 мая, 13 апреля 1835 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 10. — Отд. 1. — № 8054. — С. 308; *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел / Н. Варадинов. — СПб.: Тип. Министерства внут. дел, 1860. — Ч. 3. — Кн. 3. — С. 132–139.
109. О льготах купечеству города Киева: Именной, данный Сенату 8 марта 1835 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 10. — Отд. 1. — № 7931. — С. 211.

110. Список купців Києва та їх капітали. 1835 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442. Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора, оп. 1. Поліцейська частина, спр. 474. — Арк. 109.
111. Там само. — Арк. 124–125.
112. Там само. — Арк. 121.
113. Там само. — Арк. 109–125.
114. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. — СПб., 1852. — Ч. 1. — С. 348–359; *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. — С. 198–199; Статистические сведения о контрактах 1835–1852 гг. // Москвитин. — 1851. — № 28. — С. 327; 1852. — № 13. — С. 43.
115. Відомість про кількість купців і їх капітали в Київській губернії за 1850–1851 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 800. Таємна частина, спр. 322. — Арк. 2.
116. *Шульгин В. Я.* Юго-западный край под. управлением Д. Г. Бибикова (1838–1855) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. — 1879. — № 5. — С. 5–32; № 6. — С. 90–131.
117. О льготе купцам и мещанам Западных губерний: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1841 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Отд. 2. — № 15145. — Арк. 132–133.
118. *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик / — Кіровоград: Імекс — ЛТД, 2007. — С. 327.
119. *Иконников В. С.* Назв. труд. — С. 200.
120. На прохання купців Курської губернії Бессонова та Чернігівської губернії Чибмова про запис їх до купецького стану по м. Києву. 1844 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 77. Господарська частина, спр. 359. — Арк. 1, 2.
121. По відношенню міністра внутрішніх справ з припровадженням подання Київської казенної палати стосовно запису міщанина В. Котичрева в купці. 1847 р. // Там само. — Оп. 80. Господарська частина, спр. 34. — Арк. 1–6.
122. Про запис жителів Київської, Подільської та Волинської губерній в купецький стан*. 1849–1850 рр. // Там само. — оп. 82.

* Всі справи зазначені під цією позицією мають однакові назви.

- Господарська частина, спр. 7. — Арк. 1–2; спр. 4. — Арк. 1; спр. 110. — Арк. 1–2; спр. 137. — Арк. 1–2; спр. 488. — Арк. 1–2; спр. 614. — Арк. 1–2; спр. 622. — Арк. 1–2.
123. По відношенню міністра внутрішніх справ з представленням Київської казенної палати про порядок запису в купецтво по Київській губернії. 1847 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 80, спр. 266. — Арк. 1–3.
124. Про порядок видачі паспортів купцям і міщанам “на отлучки”. 3 циркуляра генерал-губернатора від 1 серпня 1847 р. // Там само. — оп. 1. Поліцейська частина, спр. 6880 — Арк. 16.
125. Відомість про купців і їх капітали в Київській губернії за 1850–1851 рр. // Там само. — оп. 800. Таємнича частина, спр. 322. — Арк. 1–2.
126. Там само. — Арк. 4.
127. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. — С. 199, 200.
128. О взимании с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 7 ноября 1851 г. // ПСРЗИ. — Собр. 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25714. — С. 91–92; О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного сонета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26836. — С. 750.
129. По представлению Київського губернського правління про збір з купців при переході до вищої гільдії. 1850–1851 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 83. Господарська частина, спр. 601. — Арк. 1–4.
130. Про переході жителів Київської, Подільської та Волинської губерній в купецкий стан** 1851 р. // Там само. — Оп. 84. Господарська частина, спр. 174; спр. 182; спр. 190; спр. 261. — Арк. 1–2; спр. 390. — Арк. 1–2; спр. 419; спр. 500. — Арк. 1–2; спр. 502. — Арк. 1–2; спр. 564. — Арк. 1–2; спр. 577. — Арк. 1–2.
131. На прохання міщанина Чернігівської губернії Миклашевського про його запис у купці 1-ої гільдії Києва. 1853 р. // Там само. — оп. 84, спр. 250. — Арк. 1–8.

** Всі справи зазначені під цією позицією мають однакові назви.

132. Про запис Київського міщанина М. Левенсона в смоленське купецтво. 1851 р. // Там само. — Оп. 84. Господарська частина, спр. 20. — Арк. 1–33.
133. По відношенню міністра внутрішніх справ, унаслідок представлення Київської казенної палати, про виключення з купців у міщани єврея П. Китайгородського. 1855 р. // Там само. — оп. 86. Господарська частина, спр. 67. — Арк. 1–18.
134. По відношенню московського генерал-губернатора про оголошення київським громадянкам А. Лавровій і П. Молчановій відповіді на їх прохання в справі про спадщину. 1851 р. // Там само. — Оп. 162. Судна частина, спр. 358. — Арк. 1–2.
135. Див.: *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. Лазанська. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. — 281с.
136. На прохання спадкоємців Київського купця М. і А. Новицьких зі скаргою на дії Київського сирітського суду та опікуна. 1855 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 168. Судна частина, спр. 81. — Арк. 1–3.
137. О воспрещении евреям заниматься с 1857 года продажею питей в двухверстной городской черте: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 июня 1855 г., опубликованное 13 июля // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29407. — С. 419.
138. О дозволеннии евреям-купцам 1 гильдии Царства Польского приписываться в купечество 1 гильдии по всем городам Российской империи: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 января 1860 г., опубликованное 27 января // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35117. — С. 21–22.
139. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 38. — Отд. 1. — № 39118. — С. 3–15; Высочайшее утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Отд. 1. — № 41779. — С. 157–175.
140. *Шепелев Л. Е.* Царизм и буржуазия во второй половине ХІХ века: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев; АН СССР. Ин-т истории СССР, Ленинг. отд-ние. — Л.: Наука, 1981. — С. 96–99; *Рудченко И. Я.* Исторический очерк

- обложения торговли и промышленности в России / И. Я. Рудченко. — СПб.: Тип. В. Киришаума, 1893. — С. 178–184.
141. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 7 лютого 1866 р. про не стягнення з осіб, які отримали гільдійські свідоцтва без права купецького звання зборів // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 99. Господарська частина, спр. 240. — Арк. 16.
142. Про дозвіл київському 1-ої гільдії купцю Банкану записатися на 1782 р. у київське 2-ої гільдії купецтво. 1871–1872 рр. // Там само. — Оп. 51. Поліцейська частина, спр. 15. — Арк. 1–4.
143. Про перезапис купця м. Києва Скловського з 1-ої в 2-гу гільдію. 1877 р. // Там само. — Оп. 56. Поліцейська частина, спр. 293. — Арк. 1–3.
144. На прохання статського радника М. Личкова про встановлення опіки над майном його батька — київського купця С. Личкова. 1876–1877 рр. // Там само. — Оп. 190. Судна частина, спр. 142. — Арк. 1–20.
145. Про призначення опікунства над майном київського купця С. Литова, котрий збожеволів. 1877 р. // Там само. — Оп. 191, спр. 36. — Арк. 1–9.
146. *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. — С. 22.
147. Там само. — С. 24.
148. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. — Об изменении порядка на зачет сумм, вносимых в уплату Государственных повинностей: 15 сентября 1828 г. // ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 4. — № 2284. — С. 831.
149. *Шепелев Л. Е.* Назв. труд. — С. 175.
150. Про розміри торгових обігів київських купців і кількість у них прикажчиків. 1892–1906 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 622. Поліцейська частина, спр. 482. — Ч. 1. — Арк. 432.
151. Там само.
152. Про перехід євреїв з товариства ремісників у київське 1-ої гільдії купецтво. 24 квітня 1890 р. — 9 вересня 1893 р. // Там само. — Оп. 544. Поліцейська частина, спр. 53. — Арк. 1.
153. Там само. — оп. 622, спр. 482. — Ч. 1. — Арк. 435.
154. Там само. — Арк. 281.

155. Там само. — Арк. 45.
156. Там само. — Арк. 92.
157. Там само. — Арк. 7.
158. Там само. — Арк. 55.
159. Там само. — Арк. 7–49.
160. Список київських купців 1-ої та 2-ої гільдій. 1897 р. // Там само. — Оп. 623. Поліцейська частина, спр. 144. — Арк. 33–84.
161. Про відмову Київською казенною палатою васильківському міщанинові Кустову про зарахування його повторно в першо-гільдійське купецтво. 1897 р. // Там само. — Оп. 627. Поліцейська частина, спр. 295. — Арк. 1–3; На скаргу провізора Айзенштадта на Київську казенну палату за відмову зарахувати його до київського купецтва 2-ої гільдії. 1897 р. // Там само. — Спр. 446. — Арк. 1–5.
162. Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г. // ПСЗРИ. — Собр. 3-е. — Т. 18. — Отд. 1. — № 15601. — С. 489–515.
163. Свод законов Российской империи — СПб., 1899. — Т. 9. Законы о состояниях. — Ст. 532.
164. *Вільшанська О.* Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: Європейські впливи та українські національні особливості / *О. Вільшанська.* — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. — С. 5.

Розділ IV

1. Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 147.
2. *Андрієвський А.* Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (Чтения ИОНЛ). — К., 1892. — кн. 6. — Отд. 2. — С. 171.
3. Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 283, 289.
4. *Ulaszyn Henryk.* Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyzajowy. 1798–1888. — Peterburg, 1900. — 108 s.
5. *Горленко В.* Киев в 1799 году / В. Горленко // Киевская старина. — 1885. — Т. 11. — № 3. — С. 586.
6. Из исторических записок Иоанна-Альберта Эренстрема / Сообщил Г. Ф. Сюннерберг // Русская старина. — 1893. — Т. LXXIX. — № 6. — С. 9.
7. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 22. — № 16188. — С. 358–384.
8. Киевлянин. — 1900. — № 39. — С. 2.
9. *Вільшанська О.* Назв. праця. — С. 7.
10. Киевлянин. — 1900. — 3 января.
11. Рибак М. О. Хрещатик відомий і невідомий: Краєзнавчі нариси / М. О. Рибак. — К.: Кий, 2003. — С. 457.
12. Киевлянин. — 1900. — № 61.
13. Киевлянин. — 1900. — 17 марта.
14. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — С. 81.

15. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. — К., 1886. — Вып. 10. — С. 101–149.
16. *Аксаков И.* Исследование об торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 8.
17. Там само. — С. 9.
18. *Сулима С.* Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году) / С. Сулима // Киевская старина. — 1882. — Т. 4. — № 12. — С. 623, 624.
19. Журналы Комитета министров. Царствование императора Александра I. 1802–1826 гг.: в 2 т. СПб.: Тип. В. Безобразова и К, 1888–1891. Т. 1: 1802–1810 гг. — 1888 г. — С. 488, 687.
20. *Левицкий О.* Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края в 1811–1812 гг. / О. Левицкий // Киевская старина. — 1892. — Т. 39. — № 12. — С. 362.
21. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Одессу и Киев 1810 года / Чтения ИОИДР. — М., 1869. — Июнь–Сентябрь. — Кн. 3. — Отд. II. Отечественные материалы. — С. 262.
22. *Долгоруков И. М.* Дненик моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения ИОИДР. — М., 1870. — Апрель–Июнь. — Кн. 2. Отд. II. Отечесвенные материалы. — С. 125.
23. Там само. — С. 107.
24. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. — 1884. — Т. 9. — № 7. — С. 445–448.
25. Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 4. — С. 690.
26. Сообщение очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 г. // Сообщил П. Гоолубовский // Киевская старина. — 1896. — Т. 55. — № 12. — С. 73–74 (Документы, известия, заметки); *Левицкий О.* Тревожные годы ... // Киевская старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 1–21; № 11. — С. 169–194.
27. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 1. — С. 327.
28. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев... — С. 106, 107.

29. *Сакович Л. Т.* Жилая застройка Киева первой половины XIX ст. — Автореф. ... канд. архитектуры. — К., 1955. — 19 с.
30. Хроника киевской общественной жизни ... — С. 436.
31. Из записной книжки киевского гражданина Миславского... — С. 691.
32. *Щербина В.* Из семейного архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) / В. Щербина // Киевская старина. — 1892. — Т. 37. — № 4. — С. 9–11.
33. Из записной книжки киевского гражданина Миславского... — С. 691.
34. *Сулима С.* Заметки старого киевлянина... — С. 623, 624.
35. *Лебединцев П.* Киев за 60 лет перед сим [1933 г.] / П. Лебединцев // Труды КДА. — 1909. — № 2. — С. 312–330.
36. Киев по воспоминания киевского пастыря [П. Г. Лебединцев] // Киевские епархиальные ведомости. — 1909. — № 15. — Часть неофициальная. — С. 347–348.
37. *Макаров А. Н.* Кивская старина в лицах / А. Н. Макаров. — К.: Довідка, 2005. — С. 350.
38. Рапорти київської міської поліції про незаконне скошення трави у селян, про повернення вкрадених речей та з інших питань. 27 листопада 1800 р. // ЦДАК. — Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора, оп. 1, спр. 33. — Арк. 10.
39. Справа про стягнення з купця 3-ї гільдії Гросмана грошей, заборгованих відставному полковнику Маковецькому, який проживає в м. Київ // Там само. — Оп. 5, спр. 1295. — Арк. 1–15.
40. Листування з київською міською поліцією про захоплення купцем Радіоновим майна, яке належало міщанину Бойкову. 1804 р. // Там само. — Оп. 1, спр. 453. — Арк. 1.
41. Листування з київським поліцмейстером про напад купця Дубарева на будинок титулярного радника Курбатова. 1804 р. // Там само. — Спр. 541. — Арк. 1.
42. Про невірну конфіскацію Київським магістратом майна дружини купця Котяновського за борги чоловіка. 1804 р. // Там само. — Спр. 782. — Арк. 207.
43. Справа про намір дружини купця Личкова втекти з Києва з купцем Єфремовим. 1805 р. // Там само. — Спр. 884. — Арк. 1.

44. Листування з Київським губернським правлінням про розірвання шлюбу київського купця Радіонова. 1805 р. // Там само. — Спр. 945. — Арк. 1.
45. Справа за скаргою міщанки Козелецької на купця Слюсаревського. 1806 р. // Там само. — Спр. 1085. — Арк. 1.
46. Листування з Київським магістратом про повернення спадкоємцям київського купця Варшаури боргу. 1811 р. // Там само. — Спр. 1377. — Арк. 1–3.
47. Иконников В. С. Назв. соч. — С. 348.
48. Там само. — С. 349.
49. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Одессу и Киев 1810 года... — С. 262.
50. Журналы Высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в империи. — СПб., 1888. — С. 84.
51. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886–1902 гг. — М.: Изд. В. М. Саблина, 1912. — С. 257, 258.
52. *Саприкіна Л.* Невідомі гастролі європейських музикантів / Л. Саприкіна // Київ. — 1987. — № 3 — С. 174, 175.
53. *П. Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве / П. Т. // Киевская старина. — 1890. — Т. 29. — № 6. — С. 533–540 (Документы, известия и заметки); *Николаев Н. И.* Драматический театр в Киеве: Исторический очерк (1803–1903) / Н. И. Николаев. — К.: Я. Б. и Н. И., 1898. — С. 14–18.
54. *Алексеев А. А.* Воспоминания / А. А. Алексеев. — М., 1894. — С. 65–71; Болгарська Т. Щепкін і Мартинов у Києві / Т. Болгарська // Український театр. — 1974. — № 2. — С. 31, 32.
55. *Лепша І.* “Думка” Ференца Ліста: Про перебування Ф. Ліста в 1848 р. в Києві / І. Лепша // Вечірній Київ. — 1980, 26 квітня; *Ulaszyn H.* Op. cit. — S. 60, 61.
56. *Лавров Д.* Контракти ... і балет із Мадріда. Культурне життя Києва в першій половині XIX ст. / Д. Лавров // Молода гвардія. — 1986. 24 січня.
57. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. 1. — С. 332; *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень всего города... — С. 123.

58. За відгуком посланця Імператорського двору про дозвіл прибути трупі акторів для вистав у Києві. — 5 січня 1859 р. // ЦДІУАК. — Ф. 442, оп. 36. Поліцейська частина, спр. 1446. — Арк. 1–10.
59. *Левицкий О.* Тревожные годы... — С. 207.
60. *П. Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве... — С. 533–540; К истории театра в Юго-западном крае: Переписка каменем-подольских актеров с духовной католической властью по поводу воспреещения последней спектаклей во время Великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — № 7. — С. 458–476.
61. *Болгарська Т.* Молчанов у Києві / Т. Болгарська // Український театр. — 1987. — № 2. — С. 29–30.
62. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. 1. — С. 376, 377.
63. *Алексеев А. А.* Воспоминание артиста имп. театров / А. А. Алексеев // Исторический вестник. — 1892. — Т. XLVIII. — № 6. — С. 675–707; *Николаев Н. И.* Драматический театр в Киеве. — С. 20–38.
64. *Русова С.* Мемуари. Щоденник / С. Русова. — К.: Полиграф книга, 2004. — С. 31.
65. Записки Михаила Чайковского // Русская старина. — 1895 — Т. LXXXIV. — № 12. — С. 157–158.
66. *Иконников В. С.* Назв. соч. — С. 336.
67. Про застосування “Київського зібрання почесних громадян і купців” 1843 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 1, Прліцейська частина, спр. 4996. — Арк. 1–7.
68. Справа про задоволення претензій київського міщанина Шмулі Дорнера... 1827–1828 рр. // Там само. — Ф. 533, оп. 5, спр. 1028. — Арк. 1–47.
69. Про продаж будинку київського купця Галкіна за борги. 1830 р. // Там само. — Спр. 1491. — Арк. 1–14.
70. Про розгляд прошіння київського купця Виноградова про припинення продажу його майна. 1884 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 153. Судна частина, спр. 593. — Арк. 1–10.
71. За скаргою купецького сина І. Бабкіна на київського купця А. Воробйова за не сплату боргів. 1845 р. // Там само. — Спр. 502. — Арк. 1–4.

72. За представленням Київського губернського правління про віддання до суду киево-подільського купця Ф. Малиновського. 1846 р. // Там само. — Оп. 157. Судна частина, спр. 556. — Арк. 1–3.
73. Листування із сенатом Київського губернського правління з приводу скарги киянина А. Лакерди. 1846–1848 рр. // Там само. — Спр. 103. — Арк. 1–35.
74. Справа про розгляд скарги міщанина Л. Каца на купця Серебревського. 1837 р. // Там само. — Оп. 146. Судна частина, спр. 599. — Арк. 1–9.
75. За скаргою дружини унтер-офіцера Горєвої на купця Смородинова. 1842–1844 рр. // Там само. — Оп. 151, спр. 617. — Арк. 1–8.
76. Про розгляд скарги дружини купця Філосової на Київський магістрат за виселення з будинку. 1828–1832 рр. // Там само. — Ф. 533, оп. 5, спр. 1393. — Арк. 1–19.
77. За скаргою купчихи Маркович на Київський магістрат і губернського прокурора. 1834 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 140. Судна частина, спр. 706. — Арк. 1–8.
78. *Скарга М. Личкова* на Київський магістрат і словесний суд за відмову... 1849 р. // Там само. — Оп. 160. Судна частина, спр. 592. — Арк. 1.
79. За скаргою купця А. Бродського на київську поліцію. 1848 р. // Там само. — Оп. 159. Судна частина, спр. 117. — Арк. 1.
80. За скаргою купця М. Мигиневського на неправильний арешт його в Києві. 1849 р. // Там само. — Оп. 160. Судна частина, спр. 188. — Арк. 1–7.
81. Справи за скаргами різних купців і інших осіб Київської, Подільської та Волинської губерній. 1846 р. // Там само. — Оп. 157. Судна частина, спр. 5, 160, 203, 240, 329, 576, 598, 605, 680, 712 та деякі інші цього опису.
82. За скаргою київського купця Барського. 1848–1850 рр. // Там само. — Оп. 1, Поліцейська частина, спр. 7557. — Арк. 1–14.
83. Справа за указом Сената стосовно скарги київського купця Терехова на Київське губернське правління. 1851 р. // Там само. — Оп. 162, спр. 35. — Арк. 1, 2.
84. На прохання спадкоємниць київського купця М. та А. Новицьких зі скаргою на дії Київського сирітського суду та опікуна. 1855 р. // Там само. — Оп. 168. Судна частина, спр. 81. — Арк. 1, 2.

85. Зі звіту подільського губернатора про оподаткування та кількість купців у губернії. 1852 р. // Там само. — Оп. 1, спр. 9477. — Арк. 79, 82.
86. Справа про заборону купцю єврею Балаховському купити в Києві садибу. 1870 р. // Там само. — Оп. 49. Поліцейська частина, спр. 134. — Арк. 1–7.
87. Справа про купця Надсона. 1846–1854 рр. // Там само. — Оп. 158, спр. 1092. — Арк. 1–197.
88. Справа за скаргою купця Рудника. 1855 р. // Там само. — Оп. 32. Поліцейська частина, спр. 125. — Арк. 1–7.
89. За скаргою спадкоємців київського купця 3-ої гільдії Давидюка. 1858 р. // Там само. — Оп. 171. Судна частина, спр. 29. — Арк. 1–2.
90. На скаргу сестер Курляндчикових на своїх братів за невиконання заповіту батька. 1856–1859 рр. // Там само. — Оп. 169. Судна частина, спр. 313. — Арк. 1–38.
91. Про виселення з Києва сина купця М. Попова. 1879 р. // Там само. — Оп. 829. Таємна частина, спр. 269. — Арк. 1–4.
92. Про спробу самогубства почесного громадянина Києва С. Бінецького // Там само. — Оп. 633. Поліцейська частина, спр. 2. — Арк. 40.
93. Справа про примусове повернення дружини київському купцю Кочеревському. 1868 р. // Там само. — Оп. 47. Поліцейська частина, спр. 99. — Арк. 1–8.
94. На прохання дружини київського купця Яблоновської. 1887–1888 рр. // Там само. — Оп. 525. Поліцейська частина, спр. 109. — Арк. 1–13.
95. За скаргою дружини купця Лазарева. 1887–1888 // Там само. — Оп. 540. Поліцейська частина, спр. 234. — Арк. 1–11.
96. Справа про опис і продаж будинку в Києві купця Рапопорта. 1863–1867 рр. // Там само. — Оп. 176. Судна частина, спр. 414. — Арк. 1–30.

Розділ V

1. Копії указа Генеральної військової канцелярії ніжинському війту 1737 р. // ЦДІАУК. — Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 1, спр. 74. — Арк. 1.
2. Об уничтожении индуктного сбора и о взимании с товаров привозимых из Малороссии в Россию и из России в Малороссию одних вновь положенных пошлин, и о дозволении по древним правам в Малороссии выбирать сборщиков казенных денег из Малороссиян, под наблюдением воевод: Именной, 15 июля 1754 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. — Т. 14. — № 10258. — С. 181–183.
3. Про звільнення від постоїв російських купців. 1769–1770 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 54, оп. 3, спр. 3406. — Арк. 1.
4. Переказ універсалу гетьмана І. Мазепи від 19 жовтня 1696 р. про підтвердження прав грецьких купців м. Ніжина. 1753 р. // Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 11036. — Арк. 48 зв.
5. Жалованная грамота Неженским грекам — Об охранении их прав и вольностей на основании гетманского универсала: 11 марта 1710 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. — Т. 4. — № 2206. — С. 481–482.
6. Справа про стягнення податку з грецьких купців м. Ніжина. 1690–1752 рр. (Копії) // ЦДІАУК. — Ф. 54, оп. 3, спр. 1728. — Арк. 1.
7. *Маркович Я.* Дневные записки / Я. Маркович. — М., 1859. — Т. 1. — С. 181.
8. За указом Сенату про заснування в Ніжині горілчаного заводу // ЦДІАУК. — Ф. 54, оп. 3, спр. 3922. — Арк. 1.
9. Указ Сената про призначення колегії в полкові канцелярії. 1766–1767 рр. // Там само. — Спр. 996. — Арк. 1.
10. Прошіння міщан і купців міст Києва, Ніжина та ін. про видачу паспортів. 1738 р. // Там само. — Ф. 59. Київська губерньська канцелярія, оп. 1, спр. 643. — Арк. 1–22.

11. Цит. за: *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России — С. 39.
12. О прекращении теснения сибирской монеты на Колывано-Воскресенских заводах и о делании медных денег в Екатеринбурге по общим Государственным гербом: Именной, данный Сенату, 17 июня 1781 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. — Т. 21. — № 15168. — С. 133.
13. О ношении платья и нестрижении волос по иномезскому обычаю: Именной, 6 августа 1675 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 1. — № 607. — С. 1007.
14. Цит. за: *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России — С. 160.
15. Універсал І. Скоропадського від 9 жовтня 1714 р. про заборону російським і українським купцям скуповувати в роздріб // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 9324. — Арк. 52.
16. Про заборону жителям України їздити в Польщу. 1738 р. // Там само. — Ф. 59, оп. 1, спр. 637. — Арк. 1–3.
17. Про заборону вивозити хліб з України. 1745 р. // Там само. — Спр. 1248. — Арк. 2–3.
18. Про врегулювання конфліктів між польськими та українськими купцями. 1749–1752 рр. // Там само. — Спр. 1648. — Арк. 1–69.
19. Начертание полной купеческой системы. — М., 1789. — Ч. 2. — С. 298.
20. Протоколы заседаний Археографической комиссии. — СПб., 1885. — Вып. 1 — С. 527; Летопись занятий Археографической комиссии. — СПб., 1904. — Вып. 17. — С. 130. — № 183.
21. *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 г. — СПб., 1859. — Т. 1. — С. 53.
22. Там само. — С. 134, 135.
23. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. — Чернигов, 1914. — С. 29.
24. Про публікацію указа Сенату про зменшення податків. 1754 р. // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 1, спр. 1167. — Арк. 1–4.
25. О дозволеннии Запорожцам, без платежа внутренних и пограничных пошлин, вывозить из Малороссии и ввозить в оную для собственного употребления и промысла, харчевые и питьевые

- припасы и мелкую рухлядь: Сенатский, 28 апреля 1755 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 14. — № 10400. — С. 354–355. В оригіналі ж стоїть дата 8 квітня // ЦДІАУК. — Ф. 269, оп. 1, спр. 1773. — Арк. 1.
26. Про заборону російським купцям роздрібної торгівлі в Полтаві. 1766 р. // ЦДІАУК. — Ф. 54, оп. 3, спр. 1597. — Арк. 1.
27. Згідно рапорту повіта Гадяцького стряпчого Данилевського... 1787 р. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 3283. — Арк. 1–3.
28. На пропозицію Румянцева-Задунайського про дозвіл виборним козакам. 1782 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 446. — Арк. 1.
29. *Шипов О.* О назначении внутренней и внешней торговли вообще и особенно в России / О. Шипов. — М., 1861. — С. 2.
30. Згідно рапорту міського магістрату з проханням резолюції заборонити в м. Ромни вільного продажу. 1783 р. // ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 5, спр. 861. — Арк. 1–4.
31. Промеморія Головної соляної контори про укладання контрактів. 1796 р. // Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 3588. — Арк. 1.
32. Про заборону чиновникам і іншим особам м. Ромни. 1785 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр 1891. — Арк. 1–21; Про заборону чиновникам, не записаним до купецтва та міщанства займатися торгівлею та промислами. 1785 р. // Там само. — Спр. 2399. — Арк. 1.
33. О дозволеннии крестьянам Петербурга производить в Санкт-петербурге мелкую торговлю: Высочайше утвержденный доклад Комитета, для уравниения повинностей в Санктпетербурге учрежденного, 9 апреля 1804 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 28. — № 21244. — С. 243.
34. Там само. — С. 242–243.
35. Там само. — Т. 29. — № 22030. — С. 85.
36. Там само. — Т. 39. — № 30115. — С. 601–605.
37. Там само. — Т. 32. — № 25113. — С. 322.
38. *Яковцевский В. Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. — С. 37.
39. Про незаконні збори з торговців, встановленні Гадяцькою думою. 1789 р. // ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 5, спр. 4054. — Арк. 1–3.
40. На прохання калуського купця Фалєєва. 1793 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 493. — Арк. 1.

41. Про заборонену закупівлю чиновниками вівса, сіна і хліба в м. Лохвиця. 1794 р. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 6293. — Арк. 1.
42. Про заборону переводити в інші міста купців і міщан з Середньої Буди. 1786 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 2671. — Арк. 1.
43. Статут купецького судноплавства. 28 березня 1783 р. // Там само. — Спр. 547. — Арк. 1.
44. Про заборону набувати казенні мастки. 1789–1790 рр. // Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 4004. — Арк. 1–45.
45. За повідомленням Чернігівської дикастерії. 1788 р. // Там само. — Спр. 3331. — Арк. 1–5; За повідомленням губернського маїстрата про призначення купця І. Степанова. 1783 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 584. — Арк. 1–3; Справа про вибори в Кролевецький маїстрат. 1785 р. // Там само. — Ф. 206, оп. 5, спр. 200. — Арк. 1.; На прохання кременчуцького купця Т. Дяченка. 1796 р. // Там само. — Ф. 200, оп. 2, спр. 1571. — Арк. 1–3.
46. О перелитии польской медной монеты в Киеве для продажи оной меди в слитках и о воспрещении употреблять польскую монету в торговом обращении: Высочайше утвержденный доклад Сената, 28 мая 1801 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 26. — № 19895. — С. 660–662.
47. *Варадинов Н.* История министерства внутренних дел. / Н. Варадинов. — СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1861. — Т. 1. — С. VIII.
48. *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин // Киевская старина. — 1889. — Т. 22. — № 9. — С. 617.
49. Рапорт київської міської поліції від 29 січня 1802 р. про отримання грошей від купця Зулідова // ЦДІАУК. — Ф. 533, оп. 1, спр. 91. — Арк. 6–9; Повідомлення київської міської поліції від 14 квітня 1804 р. про невиплату грошей купцем Ризою // Там само. — Спр. 768. — Арк. 36; Про неправильну конфіскацію майна Київським маїстратом 1804 р. // Там само. — Спр. 782. — Арк. 162; За скаргою брянського купця Чапракова. 1806 р. // Там само. — Спр. 1088. — Арк. 1, 2.
50. Про отримання з одеського купця Ноткіна грошей. 1829 р. // Там само. — Оп. 5, спр. 1415. — Арк. 1–13.

51. *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин // Киевская старина. — 1889. — Т. 22. — № 8. — С. 163, 176.
52. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. — К., 1882. — Вып. 1. — С. 137, 138.
53. Там само. — С. 176, 177.
54. Повідомлення київського губернського правління. 1811 р. // ЦДІАУК. — Ф. 533, оп. 1, спр. 1236. — Арк. 90.
55. На прохання купців м. Київ про дозвіл збудувати кам'яні крамниці. 1812 р. // Там само. — Спр. 1521. — Арк. 1, 2.
56. *Каманин И.* Назв. соч. — С. 179.
57. *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. — Кіровоград: Імекс — ЛТД, 2007. — С. 474, 475.
58. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев... — С. 107.
59. *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. 1893. — Т. 40. — № 2. — С. 274–292.
60. *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва / В. І. Щербина. — К.: УАН, 1926. — С. 21.
61. О взыскании с купцов недоимки, по земским повинностям числящимся: Сенатский, 2 июля 1828 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 3. — № 2124. — С. 660.
62. *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1861. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 540; Ч. 2. — С. 72.
63. *Орлик В. М.* Назв. праця. — С. 477, 478.
64. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности, 17 сентября 1831 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 6. — Отд. 2. — № 4803. — С. 30–45.
65. *Берлинский М.* Краткое описание Киева... — С. 121–122.
66. О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 7. — № 5831. — С. 909.

67. Из записок Николая Николаевича Муравьева — Карского // Русский архив. — 1894. — Т. 3. — № 10. — С. 289–290; *Иконников В. С.* Назв. соч. — С. 199, 200.
68. Комерческая газета. — 1839. — № 40; 1840. — № 153; *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия до 1853 г. — СПб., 1859. — Ч. 2. — С. 288, 289; Сведения о судноплавстве по Днепру // Журнал МВД. — 1847. — № 17. — С. 310.
69. *Гордуновський О. М.* Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. / О. М. Гордуновський. — Черкаси: Брама-Україна, 2010. — С. 126, 129.
70. Листування з київською поліцією // ЦДІАУК. — Ф. 533, оп. 1, спр. 539. — Арк. 1–2.
71. Розпорядження київському поліцеймейстеру про надання відомостей стосовно торгових угод. 1830 р. // Там само. — Оп. 2, спр. 674. — Арк. 1–2.
72. Про розгляд прошіння золотоніського купця Беліцького. 1831 р. // Там само. — Оп. 5, спр. 1757. — Арк. 1–7.
73. На скаргу покровського 3-ої гільдії купця Прокоф'єва. 1833 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 138. Судна частина, спр. 113. — Арк. 1.
74. *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин // Киевская старина. — 1888. — Т. 21. — № 5. — Отд. 1. — С. 168.
75. Про дозвіл губернському секретарю І. Яценку. 1832–1833 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1204. — Арк. 1–4.
76. На прохання Київського приказа громадського піклування. 1834 р. // Там само. — Оп. 66, спр. 123. — Арк. 1–12.
77. Про сприяння чиновнику подольського банка А. Добровольському. 1834 р. — 1835 рр. // Там само. — Оп. 1, спр. 1815. — Арк. 1–4.
78. О привилегиях города Киева: Именной, данный Сенату, 23 декабря 1834 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 10. — Отд. 2. Прибавление. — № 7694а. — С. 47.
79. О льготах купечеству города Киева: Именной, данный Сенату, 8 марта 1835 г., опубликованный 20 марта // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 10. — Отд. 1. — № 7931. — С. 211.
80. Про сдачу в оренду купцю Линовському. 1833–1838 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 5, спр. 42. — Арк. 1–153.

81. Про створення комісіонерських контор для продажу та купівлі будинків, мастків, товарів тощо. 1844 р. // Там само. — Оп. 794. Таємнича частина, спр. 97. — Ч. 1. — Арк. 1–2.
82. Про відмову на прохання київської купців заборонити євреям торгувати на “контрактах”. 1845–1847 рр. // Там само. — Оп. 1, спр. 6487. — Арк. 1–6.
83. *Шульгин В. Я.* Юго-западный край под. управлением Д. Г. Биби-кова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. — 1879. — № 2. — С. 116–117.
84. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — С. 180.
85. *Лугова О. І.* Соціально-економічний розвиток та адміністративне управління міста / О. І. Лугова // Історія Києва: в 3-х т., 4-х кн., К.: Наукова думка, 1986. — Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — С. 186.
86. *В. Г. [Горленко В.]* Киевская публичная библиотека / В. Г. Гор-ленко // Киевская старина. — 1888. — Т. 22. — № 8. — С. 28 (Документы, известия и заметки).
87. О дозволеніи євреям купцам 1 гильдии брать откупа в Харь-ковской губернии, городе Киеве, военных поселениях и Азовском войске: Сенатский, 9 сентября 1848 г. // Собр. 2-е. — Т. 23. — Отд. 1. № 22567. — С. 572–574.
88. О взимании с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева: Высочайше утверж-денное мнение Государственного совета, 7 ноября 1851 г.: // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25714. — С. 91–92.
89. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликован-ное 24 ноября, 4 декабря 1852 г. // Там само. — Т. 27. — Отд. 1 — № 26836. — С. 750.
90. Про антисанітарні умови та продаж неякісних товарів на Печер-ському базарі. 1853 р. // ЦДІАУК — Ф. 442, оп. 1, спр. 10436. — Арк. 1–74.
91. Про прийнятті заходи для усунення негараздів на базарах м. Києва. 1868 р. // Там само. — Оп. 101. Господарська частина, спр. 77. — Арк. 1–6.
92. На прохання купця М. Сивоконя про дозвіл йому влаштувати рундук. 1858 р. // Там само. — Оп. 89. Господарська частина,

- спр. 41. — Арк. 1–9; На прохання купця І. Шеляхова. 1858 р. // Там само — Оп. 35. Поліцейська частина, спр. 700. — Арк. 1–3; На прохання групи купців. 1861 р. // Там само. — Оп. 38. Поліцейська частина, спр. 403. — Арк. 1–13.
93. Про відкриття комісіонерської контори. 1862–1866 рр. // Там само. — Оп. 39. Поліцейська частина, спр. 170. — Арк. 1–95.
94. Про відкриття комісіонерської контори “Теунер і Чеснок”. 1867 р. // Там само. — Оп. 46. Поліцейська частина, спр. 44. — Арк. 1–4; Про відкриття в Києві комісіонерської контори М. Шульгіна // Там само. — Спр. 310. — Арк. 1–10.
95. Про видачу паспортів поміщикам Балтського повіту на проїзд в Одесу і Київ на ярмарок. 1856 р. // Там само. — Оп. 806. Таємнича частина, спр. 101. — Арк. 28.
96. За скаргою московського купця І. Шеліхова в м. Київ. 1848–1864 рр. // Там само. — Оп. 159, спр. 446. — Арк. 1–92.
97. На прохання купця 3-ої гільдії О. Михайлова. 1862 р. // Там само. — Оп. 175. Судна частина, спр. 570. — Арк. 1, 2.
98. На скаргу вдови київського купця Л. Розмитальської. 1862 р. // Там само. — Спр. 54. — Арк. 1–23.
99. Листування з тимчасовим комендантом Хрещенського ярмарку в Києві. 1864 р. // Там само. — Оп. 171, спр. 29. — Арк. 1–2; Оп. 178, спр. 45. — Арк. 1–3.
100. Згадка про “великий чумацький шлях”. 1856–1859 рр. // Там само. — Оп. 33. Поліцейська частина, спр. 1319. — Арк. 20–28.
101. *Гамоля Н. Мокроусова Е. Киевский торжок* // [http. / www.konrakty.com.ua/ show/rus/rubric main/ 30200515.html](http://www.konrakty.com.ua/show/rus/rubric_main/30200515.html).
102. Там само.
103. *Рибаков. М. О. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси.* — С. 469.
104. На прохання київського купця С. Грайнома. 1884 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 537. Поліцейська частина, спр. 63. — Арк. 1–21.
105. Про відкриття в Києві купцем І. Рафаловським контори // Там само. — Оп. 540. Поліцейська частина, спр. 226. — Арк. 1–18.
106. Циркулярне повідомлення Київського товариства сільського господарства. 1891 р. // Там само. — Оп. 544. Поліцейська частина, спр. 1. — Арк. 1.

107. Про заходи в боротьбі з підмінною торгівлею. 1887–1891 рр. // Там само. — Оп. 540, спр. 227. — Арк. 1–132.
108. *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Назв.соч.
109. Там само.
110. *Карповская И.* За три копейки на киевском базаре можно было купить модный детектив о похождениях Шерлока Холмса или килограмм картошки / И. Карповская // Факты. — 2004. — 25 сентября.
111. Про дозвіл представникам австрійської фірми торгувати в Москві, Києві, Одесі. 1899–1900 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 629. Поліцейська частина, спр. 541. — Арк. 1–8.
112. Листування з комендантом Київської фортеці. 1901 р. // Там само. — Оп. 631, спр. 5. — Арк. 27–40.
113. *Лугова О. І.* Назв. праця. — С. 185.

Розділ VI

1. О востановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 22 июля 1802 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 27. — № 20338. — с. 602; *Антипович К.* Праці В. І. Щербини з історії Києва / К. Антипович // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. — К.: Українська Академія Наук, 1926 — С. XXV–XXXIV.
2. Історія Києва: в 3-х т., 4-х кн. — К.: Наукова думка, 1986 р. — Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. — С. 117, 185.
3. Там само. — С. 119, 187, 188.
4. Про розгляд заборони київського митрополита Євгенія торгівлі 1830 р. // ЦДІАУК. — Ф. 533, оп. 3, спр. 582. — Арк. 1–6.
5. Розпорядження міністерства внутрішніх справ київському цивільному губернатору. Копія. 1829 р. // Там само. — Оп. 2, спр. 500. — Арк. 394–398.
6. Об отстрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату Министерством внутренних дел 15 апреля 1930 г. // ПСЗРИ. — Собр. — 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3609. — С. 338–340.
7. О дозволеннии евреям купцам 1 гильдии брать от купа в Харьковской губернии, городе Киеве, военных поселениях и Азовском казачьем войске: Сенатский, 9 сентября 1848 г. // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 23. — Отд. 1. — № 22567. — С. 572–574.
8. О дозволеннии евреям купцам 1 гильдии Царства Польского приписываться в купечество 1 гильдии по всем городам Российской империи: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 января 1860 г., опубликованное 27 января // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35317. — С. 21–22.

9. Про заборону євреям Києва. 1858–1859 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442., оп. 35. Поліцейська частина, спр. 1561. — Арк. 1–6.
10. На скаргу відставних солдатів єврейської національності. 1874 р. // Там само. — Оп. 53. Поліцейська частина, спр. 255. — Арк. 1–8.
11. За повідомленням австрійського підданого Гринера про невірний запис в купці. 1863–1865 рр. // Там само. — Оп. 176, спр. 2. — Арк. 1–13.
12. За доношенням волинського купця Р. Дасни. 1849–1850 рр. // Там само. — Оп. 1, спр. 7822. — Арк. 1–4.
13. Представлення київського губернатора про дозвіл каневському купцю Брайкову. 1856 р. // Там само. — Оп. 33, спр. 26. — Арк. 1, 3.
14. Про дозвіл бродському купцю М. Калліру. 1858 р. // Там само. — Оп. 808. Таємнича частина, спр. 10. — Арк. 1; оп. 809. Таємнича частина, спр. 168. — Арк. 1.
15. Про дозвіл бродському купцю Зієрману. 1861 р. // Там само. — Оп. 811. Таємнича частина, спр. 105. — Арк. 1–4.
16. *Ярон. С. Г.* Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 211.
17. Скарга московського міщанина Костякова. 1844 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 153, спр. 49. — Арк. 1, 2.
18. Справа на прохання відставного сержанта Савіна // Там само. — Ф. 533, оп. 1, спр. 193. — Арк. 1, 2.
19. На скаргу брянського купця М. Азарова. 1864 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 178, спр. 148. — Арк. 1–4.
20. Про вирішення грошової суперечки між купцями Жолтовим і Горячкіним. 1862–1865 рр. // Там само. — Ф. 486. Київська палата цивільного суду, оп. 9, спр. 424. — Арк. 1–24.
21. За доповідною запискою старости Чоколова. — 1891–1893 рр. // Там само. — Ф. 442, оп. 561, спр. 157. — Арк. 1, 2, 3, і далі.
22. На скаргу громадянина м. Тифліс Маркозова. 1854–1857 рр. // Там само. — Оп. 1, спр. 11909. — Арк. 1–21; На скаргу тифліського купця Рамазова. 1858 р. // Там само. — Оп. 89, спр. 43. — Арк. 1–2.
23. Листування з київським магістратом сприводу скарг іногородніх купців. 1804 р. // Там само. — Ф. 533, оп. 1, спр. 636. — Арк. 1, 2.

24. Про дозвіл на в'їзд до Києва іноземним купцям. 1842 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 1, спр. 4337. — Арк. 1, 2.
25. Про дозвіл купцям Царства Польського брати участь у Хрещенському ярмарку. 1855 р. // Там само. — Спр. 8563. — Арк. 1–121.
26. Про дозвіл саксонському підданому Кестнеру. 1803 р. // Там само. — Ф. 533, оп. 1, спр. 224. — Арк. 1.
27. Про паризьких книготорговців. 1834–1835 рр. // Там само. — Ф. 442, оп. 140, Судна частина, спр. 79. — Арк. 1–21.
28. На прохання київського купця Б. Ференбаха // Там само. — Оп. 806. Таємнича частина, спр. 120. — Арк. 1, 2.
29. Листування з київським губернатором з приводу торгівлі іноземних купців. 1857 р. // Там само. — Оп. 807. Таємнича частина, спр. 24. — Арк. 1–16.
30. Листування з київським губернським правлінням. 1860 р. // Там само. — Оп. 173, спр. 632. — Арк. 1–12.
31. За скаргою варшавського купця С. Бергмана. 1852 р. // Там само. — Оп. 155, спр. 172. — Арк. 1.
32. На прохання австрійських підданих. 1843–1847 рр. // Там само. — Оп. 152, спр. 622. — Арк. 1–24.
33. На прохання австрійських підданих. 1843–1862 рр. // Там само. — Оп. 152, спр. 856. — Арк. 1–13.
34. На прохання австрійських підданих. 1845 р. // Там само. — Оп. 78, спр. 126. — Арк. 1–3.
35. На прохання гамбурського купця Бенгоуера. 1858 р. // Там само. — Оп. 171, спр. 288. — Арк. 1, 2.
36. Про італійського підданого Галліко. 1887 р. // Там само. — Оп. 540, спр. 124. — Арк. 1–3.
37. Циркуляр департаменту поліції від 2 травня 1868 р. про правила торгівлі іноземцями // Там само. — Оп. 101. Господарська частина, спр. 202. — Арк. 17–18.
38. На прохання австрійських підданих про дозвіл торгувати в Києві іноземними товарами // Там само. — Оп. 78. Господарська частина, спр. 126. — Арк. 1–3.
39. Про надання в Палату для підтвердження доручення. 1867 р. // Там само. — Ф. 486. Київська палата цивільного суду, оп. 5, спр. 507. — Арк. 182.

40. На прохання фірми “М. і І. Мандль” у Відні. 1894 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 543, спр. 167. — Арк. 1.
41. Представлення київського губернатора від 4 жовтня 1897 р. стосовно торгового будинку // Там само. — Оп. 847. Таємнича частина, спр. 328. — Арк. 84.
42. Про дозвіл представникам австрійської торгової фірми “М. Вейнреб і К.”. 1899–1900 рр. // Там само. — Оп. 629. Поліцейська частина, спр. 541. — Арк. 1–8.
43. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. 3. — С. 168.
44. На прохання київського купця Варшаура про повернення йому купцем Пацом пшениці. 1803 р. // Там само. — Ф. 533, оп. 1, спр. 116. — Арк. 1–2.
45. Про стягнення грошей з купця Тернавського. 1803 р. // Там само. — Спр. 120 а. — Арк. 1, 2.
46. Справа за відношенням колежського асесора Барінова. 1804 р. // Там само. — Спр. 614. — Арк. 1, 2.
47. Про невивплату грошей купцем Овчинниковим київському дворянину Хильчевському. 1804 р. // Там само. — Спр. 514. — Арк. 1–3.
48. Повідомлення Київської поліції. 1804 р. // Там само. — 768. — Арк. 58.
49. Про невивплату грошей київським купцем Яруцьким. — 1804 р. // Там само. — Спр. 476. — Арк. 1, 2.
50. Листування з Київською поліцією. — 1805 р. // Там само. — Спр. 854. — Арк. 32.
51. Повідомлення Київського губернського правління. 1811 р. // Там само. — Спр. 1259. — Арк. 14–15.
52. Про прийняті заходи в боротьбі з спекуляцією в Києві. 1828 р. // Там само. — Оп. 2, спр. 356. — Арк. 1–5.
53. Про стягнення з київського купця Бухтєєва за брак при виготовленні лафетів. 1830 р. // Там само. — Оп. 5, спр. 1439. — Арк. 1–7.
54. Доповідна пристава Києва міській поліції про знайдену в крамниці купця Сисоєва “гнилої” ікри. 1831 р. // Там само. — Оп. 2, спр. 859. — Арк. 1, 2.

55. Про невиклату курському міщанину Воеводи́ну грошей 1826 р. // Там само. — Оп. 5, спр. 1288. — Арк. 1–17; Про стягнення грошей з київського купця Сухоти. 1828 р. // Там само. — Оп. 5, спр. 1225. — Арк. 1–131; За скаргою відставного солдата Павлова. 1834 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 141. Судна частина, спр. 101. — Арк. 1, 2.
56. Про стягнення з київського купця Марковича грошей. 1829 р. // Там само. — Ф. 533, оп. 5, спр. 1414. — Арк. 1–14.
57. Про розгляд скарги колезького реєстратора Булкіна, який проживає в Києві. 1833 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 138. Судна частина, спр. 362. — Арк. 1–10.
58. Про заставу будинку київського купця Подгайного. 1833–1834 рр. // Там само. — Оп. 65. Поліцейська частина, спр. 30. — Арк. 1–32.
59. Про розгляд скарги аудитора 9 класу Тарлинського. 1834–1835 рр. // Там само. — Оп. 40, спр. 185. — Арк. 1–6.
60. Лазанська Т. І. Соціально-економічний і адміністративно-політичний розвиток міста... — С. 113.
61. Северная почта. — 1816 р. — № 9.
62. Результати базара-гуляння “Сорочинский ярмарок” // Киевская старина. — 1904. — Т. 87. — № 10. — С. 30 (Документы, известия и заметки).
63. Лазанська Т. І. Назв. Праця. — С. 114.
64. Смесь // Журнал МВД. — 1857. — № 6. — С. 24–26; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — С. 132.
65. Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. — Ч. 3. — С. 166, 184, 211, 265.
66. Иконников В. С. Назв. соч. — С. 203.
67. За доповідню київського старшого поліцмейстера. 1857 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 170. Судна частина, спр. 94. — Арк. 1.
68. Про дозвіл потомственному почесному громадянину Києва Бродському. 1891 р. // Там само. — Оп. 529, спр. 61. — Арк. 1–9.
69. Гамоля Н., Мокроусова Е. Назв. праця.
70. Там само.
71. Капровская И. Назв. праця.

72. Про дозвіл купцю Гуревичу влаштувати гойдалки в Києві. 1835 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 67, спр. 162. — Арк. 1.
73. На прохання купця Топалера. 1835 р. // Там само. — Оп. 67, спр. 303. — Арк. 1.
74. На прохання київської мешканки Моровської. 1835 р. // Там само. — Оп. 142, спр. 813. — Арк. 1–12.
75. На представлення Київського губернського правління. 1838 р. // Там само. — Оп. 71, спр. 166. — Арк. 1, 2.
76. На скаргу Іцка та Мойши Герзонів на київського купця Ходунова. 1839 р. // Там само. — Оп. 148. Судна частина, спр. 379. — Арк. 1–3.
77. Розпорядження київського губернатора поліції. 1839 р. // Там само. — Оп. 1, спр. 2805. — Арк. 1–5.
78. За доносом арештованого за крадіжку З. Ємельянова. 1842 р. // Там само. — Оп. 151, спр. 581. — Арк. 1–8.
79. Повідомлення міністра фінансів київському військовому, подільському та волинському губернатору про дозвіл вільного вивозу за кордон хліба і т. п. 1856 р. // Там само. — Оп. 806. Таємнича частина, спр. 78. — Арк. 1.
80. *Иконников В. С.* Назв. соч. — С. 133–136.
81. Про укладання контракту з київським купцем Должніковим на продаж видань комісії. 1852–1857 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 884. Комісія для опису губерній. Київський учбовий округ, оп. 1, спр. 18. — Арк. 1–59.
82. Про продаж у Києві “Свода законів” за підвищеними цінами. 1858–1859 рр. // Там само. — Ф. 442, оп. 35, спр. 1403. — Арк. 1–33.
83. Про надання в Палату для засвідчення доручення В. Борщевського київському купцю В. Соколову. 1867 р. // Там само. — Ф. 486. Київська палата цивільного суду, оп. 5, спр. 508. — Арк. 124 зв.
84. Повідомлення київського губернатора від 2 листопада 1884 р. про видачу свідоцтва С. Басіну. // Там само. — Ф. 442, оп. 834. Таємна частина, спр. 60. — Арк. 202.
85. Циркуляр Міністерства народної освіти від 15 червня 1885 р. з поясненням, що книжкова торгівля і видання товариств “Суспільна користь” і “Народна користь” різні // Там само. — ф. 707.

- Управління попечителів Київського учбового округу, оп. 87, спр. 6666. — Арк. 17.
86. Про пожежу в книжковому магазині купця Рябошапки в Києві 1 серпня 1900 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 630, спр. 2. — Арк. 175.
87. Про встановлення дійсних власників торгових закладів “Оборот”, “Вена”, “Модный свет” у Києві. 1899–1902 рр. // Там само. — Оп. 629. Поліцейська частина, спр. 580. — Арк. 1–4.
88. За скаргою купців Дуйкіна та Прокофьєва на Київський магістрат. 1835–1836 рр. // Там само. — Оп. 142. Судна частина, спр. 43. — Арк. 1–16; Про розшук у Києві маєтку померлого купця Розенталя. 1838 р. // Там само. — Оп. 147. Судна частина, спр. 171. — Арк. 1–10.
89. На прохання відставного полковника Безуса про арешт купця Натенсона. 1841 р. // Там само. — Оп. 150, спр. 210. — Арк. 1–7; Про звільнення Купцями Смородиновими купця Афончикова з посади. 1843 р. // Там само. — Оп. 152, спр. 493. — Арк. 1–3.
90. За скаргою купця Смирнова на повільність у діях київської поліції при стягненні грошей з купця Мінцова. 1851 р. // Там само. — Оп. 162, спр. 516. — Арк. 1.
91. Про не стягнення з київського купця Р. Дехтярьова 400 крб. недоплачених за куплений у кримського міщанина Порошина товар. 1858 р. // Там само. — Оп. 171, спр. 803. — Арк. 1–11; Повідомлення повітового суду ревізору повітових судів Київської губернії та одеської поліції щодо неспроможності купців Д. Глінсберга та Ш. Дубинського. 1872 р. // Там само. — Ф. 486, оп. 1, спр. 15520. — Арк. 113–114.
92. На прохання дружини бердянського купецького сина О. Суркової 1852–1855 рр. // Там само. — Ф. 442, оп. 163, спр. 739. — Арк. 1, 2.
93. На скаргу купчихи Тартаковської на київську поліцію. 1857 р. // Там само. — Оп. 170, спр. 266. — Арк. 1, 2.
94. На скаргу київського купця 3-ої гільдії Д. Бостунова. 1858 р. // Там само. — Оп. 171, спр. 766. — Арк. 1, 2.
95. Лазанська Т. І. Назв. праця. — С. 118.
96. Відомість про кількість купців їх капітал в Київській губернії за 1850–1851 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 800. Таємна частина, спр. 322. — Арк. 1–2.

97. *Якимович С.* Чумак Іван Коломієць / С. Якимович // Україна. — 1929 р. — № 5/6. — С. 106–109.
98. *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев... — С. 108.
99. *Фундуклей Й.* Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. — С. 372; *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 318; Кн. 2. — С. 212, 406, 430; Кн. 3. — С. 382, 383; *Семенов П.* Киев / П. Семенов // Геогр.-стратег. словарь Российской империи. СПб., 1865. — Т. 2. — С. 624.
100. *Лугова О. І.* Соціально-економічний розвиток та адміністративне управління міста / О. І. Лугова // Історія Києві в 3-х т., 4-х кн. — К., 1986. — Т. 2. — С. 184.
101. Там само. — С. 186.

Розділ VII

1. *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева. — С. 3.
2. Там само. — С. 77.
3. *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство. 1832–1914 рр. — С. 18–38.
4. Киевские губернские ведомости. — 1859 р. — 22 августа.
5. Про заснування “Київського зібрання почесних громадян і купців” // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 4996. — Арк. 1–7.
6. Про зміну статусу “Київського російського купецького зібрання”. 1899 р. // Там само. — Оп. 629, спр. 256. — Арк. 1–5.
7. Про легалізацію Купецького товариства в м. Києві. 1906–1907 рр. // Там само. — Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора, оп. 1, спр. 182. — Арк. 63.
8. Історія Києва. — Т. 2. — С. 190–191.
9. Про призначення купця Літова комісіонером імп. Публічної бібліотеки та Румянцовського музею. 1852 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 1, спр. 9800. — Арк. 1–3.
10. Про нагородження купця Літова срібною медаллю. 1856 р. // Там само. — Оп. 33. Поліцейська частина, спр. 257. — Арк. 1–3.
11. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 25 лютого 1834 р. про порядок нагородження медалями осіб купецького стану // Там само. — Ф. 1627. Управління слобідського українського тимчасового військового губернатора, оп. 1, спр. 1. — Арк. 198.
12. Про присвоєння звання “статечного громадянина” київському купцю Козловському. 1852 р. // Там само. — Ф. 442, оп. 1, спр. 9030. — Арк. 1–10.
13. Про нагородження київського купця І. Толлі орденом св. Анни 3-ого ступеня. 1866–1871 рр. // Там само. — Оп. 45. Поліцейська

- частина, спр. 461. — Арк. 1; Про нагородження київських купців Батухіна та Толлі за матеріальну підтримку. 1872–1875 рр. // Там само. — Оп. 51, спр. 372. — Арк. 1–22.
14. *Ковалинский В. В.* Назв. соч. — С. 87, 88, 91.
 15. Про нагородження київського купця І. Толлі орденом св. Анни 3-ого ступеня. 1866 р. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 45, спр. 461. — Арк. 1; оп. 51, спр. 372. — Арк. 1–22.
 16. Лист київського губернатора від 27 травня 1866 р. про дозвіл купцям-євреям брати участь у виборах // Там само. — Оп. 45, спр. 159. — Арк. 2.
 17. Про нагородження срібною медаллю купця Києва Дитятини. 1880–1884 рр. // Там само. — Оп. 518. Поліцейська частина, спр. 56. — Арк. 122; Про нагородження київського купця Фоломіна срібною медаллю. 1881–1883 рр. // Там само. — Оп. 519. Поліцейська частина, спр. 163. — Арк. 1–26.
 18. Про нагородження київського купця Ф. Вольсона золотою медаллю. 1879 р. // Там само. — Оп. 517. Поліцейська частина, спр. 47. — Арк. 1–15; Про подання на нагородження золотою медаллю купця Б. Коробкіна. 1887 р. // Там само. — Оп. 525. Поліцейська частина, спр. 117. — Арк. 1–3.
 19. Листування з київським губернатором про нагородження київських купців золотими медалями. 1893 р. // Там само. — Оп. 623. Поліцейська частина, спр. 338. — Арк. 1–4.
 20. Про надання купцю Д. Марголіну звання комерції радника. 1893 р. // Там само. — Спр. 207. — Арк. 1–9.
 21. Державний архів м. Києва (далі ДАК). — Ф. 90, оп. 1. Особисті справи, спр. 1291, 1277, 1275, 1241, 1243, 1276, 1408.
 22. Про нагородження київського купця Фоломіна срібною медаллю. 1881–1883 рр. // ЦДІАУК. — Ф. 442, оп. 519, спр. 163. — Арк. 1–26.
 23. Там само. — Оп. 517, спр. 47. — Арк. 1–15.
 24. *Ясієвич В. Є.* Київський зодчий П. Ф. Альошин / В. Є. Ясієвич. — К.: Будівельник. — 1966. — 67 с. (Видат. зодчі України); *Тимофієнко В. І.* Зодчій України кінця XVIII — початку XX ст.: Біогр. довід. / В. І. Тимофієнко. — К. НДІТІАМ, 1999. — 477 с.
 25. Из истории Киевского политическогo института: Сб. док. и мат. / Под. ред. А. С. Плыгунова; Сост.: Э. М. Бондаровская и

- др. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. — Т. 1. (1898–1917 гг.). — XVI, 368 с.; Иллюстративный сборник к истории возникновения Киевского политехнического института: Памяти В. Л. Кирпичева. — К., 1914. — С. 61; Киевский политехнический институт. Нарис истории. — К., 1995. — С. 4, 5.
26. *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева. — С. 204, 205, 207.
27. *Витте С. Ю.* Воспоминания: в 3-х т. — М.: Соцэкгиз, 1960. — Т. 1. (1849–1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. — С. 179.
28. Цит. за *Ковалинский В. В.* Назв. соч. — С. 183–184.
29. Там само. — С. 186.
30. *Ярон С. Г.* Киев в 80-х годах. Воспоминания старожила. / С. Г. Ярон. — К., 1910. — С. 202.
31. Киевлянин. — 1896. — 17 марта; 1902. — 29 января.
32. *Команин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1888. — Т. 21. — № 5. — Отд. 1. — С. 140–168; Т. 22. — № 8 — Отд. 1. — С. 157–195; № 9. — Отд. 1. — С. 597–622.
33. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. — С. 141.
34. *Мердер А.* Мелочи из архивов юго-западного края / А. Мердер // Киевская старина, 1904. — Т. 84. — № 2. — Отд. 2. — С. 51.
35. Киевское слово. — 1903. 26 января (№ 5409); 4 февраля (№ 5418).
36. *Лякина Р.* Неразгаданная тайна коллекций киевского купца // Зеркало недели. — 2008. — 12 декабря.

Наукове видання

Іванна Гуржій, Олександр Гуржій

Купецтво Києва та Київщини XVII—XIX ст.

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 20.06.2013 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 16,5. Обл. вид. арк. 13,34.

Тираж 300. Зам. 10. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4